

**You have downloaded a document from
RE-BUS
repository of the University of Silesia in Katowice**

Title: Implicytne performatywy w języku rosyjskim i ich rola w konwersacji

Author: Izabela Nowak

Citation style: Nowak Izabela. (2000). Implicytne performatywy w języku rosyjskim i ich rola w konwersacji. Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

IZABELA NOWAK

**IMPLICITNE
PERFORMATYWY
W JĘZYKU ROSYJSKIM
I ICH ROLA
W KONWERSACJI**

Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

Katowice 2000

**Implícytne
performatywy
w języku rosyjskim
i ich rola
w konwersacji**

**Prace Naukowe
Uniwersytetu Śląskiego
w Katowicach
nr 1920**

IZABELA NOWAK

**Implicytne
performatywy
w języku rosyjskim
i ich rola
w konwersacji**

Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

Katowice 2000

Redaktor serii: Językoznawstwo Słowiańskie
Emil Tokarz

Recenzent
Antoni Furdal

BG 299761

Spis treści

Wstęp	7
1. Podstawy teoretyczne	10
1.1. Interpretacja kluczowych pojęć pragmatyki językowej	10
1.2. Cel komunikacyjny i cel illokucyjny wypowiedzi w rozróżnieniu konstatywów i wypowiedzi illokucyjnych	23
1.3. Konwencjonalny charakter wypowiedzi illokucyjnych	28
1.4. Realizacja wypowiedzi illokucyjnych — wypowiedzi eksplicytno- i implicytno-performatywne	31
2. Asertywne wypowiedzi illokucyjne	35
2.1. Charakterystyka ogólna	35
2.2. Eksplicytna realizacja intencji illokucyjnej w asertywnych aktach mowy	39
2.2.1. Performatywy asertywne	39
2.2.2. Predykaty aksjologiczne jako performatywne potwierdzenie „własnego przekonania”	44
2.2.3. Wtrącenia eksplikujące asertywną illokucyjną siłę wypowiedzi	53
2.3. Realizacja illokucyjnej siły asertywów przy implicytności performatywów	56
2.3.1. Wypowiedzi oceniające a teoria aktów mowy	58
2.3.2. Realizacja intencji illokucyjnej w wypowiedziach oceniających orientowanych na <i>ty</i> -uczestnika dialogu	63
2.3.3. Grzecznościowy aspekt wypowiedzi z przekonaniem oceniającym interlokutora	67
2.3.4. Przekonania orientowane na interlokutora sformułowane w postaci uogólnień	70
2.3.5. Dyskusja na interesujące rozmówców tematy jako weryfikacja przekonań interlokutora	72
2.3.6. Repliki w dialogu na pytania postawione „na serio”	74

2.3.7. Odpowiedzi na pytania rozstrzygające o przekonaniu oceniającym	75
2.3.8. Powoływanie się na opinie innych w dialogu	76
2.3.9. <i>Coda</i> jako potwierdzenie intencji illokucyjnej nadawcy w dialogu	77
2.3.10. Podsumowanie	79
 3. Wypowiedzi dyrektywne	 80
3.1. Charakterystyka ogólna	80
3.2. Realizacja wypowiedzi dyrektywnych z eksplicytnym performatywem .	83
3.3. Realizacja wypowiedzi dyrektywnych z implicytnym performatywem .	94
3.3.1. Konstrukcje z czasownikiem w 2 os. l.poj./mn. trybu rozkazującego	98
3.3.2. Syntetyczne i analityczne czasownikowe formy „wspólnego działania”	107
3.3.3. Konstrukcje z <i>ðasaũ</i> bez propozycji	108
3.3.4. Nakłaniająca funkcja indykatywnych form czasownika czasu teraźniejszego, przeszłego i przyszłego	109
3.3.5. Konstrukcje z czasownikiem w formie bezokolicznika	113
3.3.6. Konstrukcje z predykatem wyrażonym czasownikiem w formie trybu przypuszczającego	115
3.3.7. Konwencjonalne pośrednie akty mowy ze zwyczajowo przypisywanym im dyrektywnym znaczeniem	117
3.3.8. Podsumowanie	119
 Zakończenie	 121
 Bibliografia	 123
 Резюме	 132
 Summary	 134

Wstęp

W ostatnich dziesięcioleciach językoznawcy rozszerzyli zainteresowania zdecydowanie poza tradycyjny model opisu samego systemu językowego, przenosząc badania na analizę języka w jego użyciu. Funkcjonalne podejście uwzględnia analizę wypowiedzi w szerszym kontekście mówienia. W ramach tej analizy badane są mechanizmy dialogowego współdziałania. Współczesne prace językoznawcze opierają się na ustaleniach także innych gałęzi nauki wzbogacających naszą wiedzę o człowieku, odwołują się do psychologii, psycholingwistyki, ale przede wszystkim do filozofii, w tym do filozofii języka.

Niniejsza praca stanowi próbę przedstawienia pewnych zagadnień w nurcie badań językoznawczych dotyczących mechanizmów użycia języka w dyskursie, którym zajmuje się jedna z najnowszych dziedzin lingwistycznych — pragmatyka językowa. Mimo toczonych do dziś dyskusji na temat obszaru badań tej dziedziny językoznawstwa, problematyka aktów mowy w każdym z podejść pozostaje bezsprzecznie elementem pragmalingwistyki. Tematem pracy jest badanie aktów mowy w aspekcie implicytności performatywów, które ograniczamy do klasy asertywów i dyrektywów. Wiąże się z tym bezpośrednio także drugi element binarnego przeciwstawienia — ich eksplicytność. Zainteresowanie zjawiskiem implicytności w aktach mowy wynika z faktu, iż w literaturze przedmiotu takie ujęcie problemu nie zostało dotąd opracowane. Performatywy, od których w zasadzie rozpoczęto badanie tego obszaru nowej rzeczywistości lingwistycznej, analizuje się z reguły z uwzględnieniem ich eksplicytności postaci, tj. ich obecności w strukturze zdania. Ujęcie ich „działania” w aspekcie dopuszczalnej performatywnej implicytności bywa formułowane sporadycznie (Богданов, 1985; Кодзасов, 1992). Tymczasem wśród ogółu wypowiedzi w sytuacji codziennego dialogu illokucyjny zamiar mówiącego z reguły nie jest akcentowany eksplicytnie. Rozmówcy budują linię tematyczną dialogu na podstawie wnioskowania, co daje bogaty materiał do badań lingwistycznych. Obszerna grupa wypowiedzi implicytnych

obejmuje bowiem z jednej strony wypowiedzi, w których illokucyjna siła jest bardzo łatwo odczytywana przez gramatykę, intonację, kontekst (wypowiedzi dyrektywne), z drugiej zaś — zdania, które bardzo trudno odróżnić od wypowiedzi bez siły illokucyjnej (konstatywów). Występuje także trzecia grupa bezwzględnie implicytnych aktów mowy, ogromnie trudnych do rozpoznania, które określa się jako ukryte czy też pośrednie akty mowy. Odczytywanie ich pragmatycznego znaczenia jest ściśle uzależnione od presupozycji i implikatur. Presupozycje rozumie się jako informacje założone, nieodłączne od treści wypowiedzenia. Implikatury mogą nie należeć do informacji zawartej w wypowiedzi, są bowiem zawsze całkowicie uzależnione od kontekstu (klasyczny już przykład: *Pada deszcz* może być nie tylko konstatacją faktu, ale także — w określonej sytuacji — prośbą o podanie parasola, odmową pójścia po zakupy). Proces implikowania, rozpoznawania treści pragmatycznych jest zatem ściśle związany z zaistniałym kontekstem sytuacyjnym. Tą grupą aktów mowy nie będziemy się tu zajmować, gdyż interpretacja każdego z licznych przykładów stanowiłaby odrębną analizę wnioskowania.

Ograniczając ogrom materiału, na jaki składają się sposoby realizacji komunikacji w dialogu, zajmiemy się implicytnością jako realizacją illokucyjnego znaczenia z powierzchniowym brakiem performatywu. Należy zaznaczyć, że mimo zainteresowania faktem nieperformatywnego zasygnalizowania intencji mówiących, występującym w praktyce językowej, w literaturze przedmiotu nie udało się znaleźć prac formułujących implicytność jako zjawisko językowe w aspekcie teoretycznym, co może sprawiać badaczowi pewne trudności. Nieperformatywne zasygnalizowanie konkretnego znaczenia illokucyjnego omówimy w odniesieniu do dwu klas aktów mowy, określanych zgodnie z interpretacją J. R. Searle'a jako wypowiedzi asertywne i dyrektywne.

Asertywy jako akty mowy badane są w literaturze przedmiotu sporadycznie (Bednarek, 1982), by nie powiedzieć, że w ogóle się je pomija. Wynika to być może z niejednoznacznej kwestii utożsamiania asertywów jako aktów mowy z asercją logiczną. Przyjęte w lingwistyce pojęcie „struktura głęboka” pozwala rozszerzać znaczenie illokucyjne na wszelkie wypowiedane oznajmienia. Proponujemy więc uściślenie statusu wypowiedzi asertywnych jako aktów mowy, rozpatrzenie ich z punktu widzenia eksplicytno-performatywnej realizacji oraz przyjęcie założenia o implicytno-performatywnej sile tkwiącej w pewnych typach stwierdzeń.

Wobec dużego zainteresowania lingwistów wypowiedziami pobudzającymi, rozpatrywanymi już wcześniej i niezależnie od postulatów pragmatycznych, proponujemy przesunięcie akcentów i ujęcie nakłaniającej funkcji w dialogu w dwu podstawowych formach realizacji: eksplicytno- oraz implicytno-performatywnej. Zbadamy, które uwarunkowania (kontekstualne, sytuacyjne, semantyczno-pragmatyczne) ograniczają eksplicytne użycie performatywów,

a które pozostają i decydują o rozpoznaniu illokucyjnego znaczenia wobec braku performatywnej wskazówki, o jaką intencję chodzi. Prześledzimy, jak kontekst warunkuje użycie określonych typów konstrukcji o dyrektywnym znaczeniu, a także jakim typom konstrukcji można przypisać siłę określonych implicytnych performatywów z pobudzającym znaczeniem.

Przedmiot naszych badań może zainteresować dydaktyków pracujących ze studentami filologii rosyjskiej. Zjawiska językowe, z którymi mamy do czynienia na co dzień w języku ojczystym, takie jak wyrażanie swoich przekonań, prośb, żądań, zdają się „oczywiste”, nabierają natomiast swoistej ostrości, kiedy posługujemy się językiem obcym. W związku z tym obserwacja mechanizmów nakładających na wypowiedź illokucyjne znaczenie może być przydatna dla osób studiujących język obcy, tak jak lingwistyka stosowana w ogóle jest przydatna w glottodydaktyce. Interpretacja performatywności aktów mowy w języku rosyjskim daje możliwość swobodniejszego poruszania się w temacie dydaktyki tego języka jako obcego.

* * *

Pragnę wyrazić serdeczne podziękowania mojemu opiekunowi naukowemu Pani Profesor Mai Szymoniuk za okazywaną mi życzliwość, wszechstronną pomoc i wsparcie.

1. Podstawy teoretyczne

1.1. Interpretacja kluczowych pojęć pragmatyki językowej

W naszej pracy opierać się będziemy na osiągnięciach lingwistyki ostatnich dziesięcioleci, poruszając się w polu badań **pragmatyki**. Termin i zakres badań do dziś wzbudzają dyskusje, gdyż ta koncepcja badawcza stanowi przedmiot zainteresowania specjalistów różnych dziedzin, np. filozofii, logiki, socjologii, psycholingwistyki, prezentujących odmienne spojrzenia i interpretacje. Jeśli chodzi o pragmatykę *sensu stricto* językową, to w pewnym momencie uznano ją za dziedzinę mieszczącą w sobie wszystkie niestandardowe zjawiska, wychodzące poza reguły opisane przez strukturalistów i generatywistów (A w d i e j e w, 1987, s. 25)¹.

Podstawowa interpretacja pragmatyki językowej jest obecna w literaturze przedmiotu już od 1938 roku dzięki semiotykowi Ch. Morrisowi. Uznając system językowy za najlepiej rozwinięty system znaków, uczony wyróżnił trzy rodzaje zależności: semantykę, syntaktykę i pragmatykę². Uwzględnienie pragmatycznych zależności obejmuje całą sferę wzajemnych zależności między

¹ A. Awdziejew podaje opis podejść prezentujących różne koncepcje rozumienia pragmatyki językowej rozpatrzone w trójaspektowym porządku definicji semiotycznych, instrumentalnych i językoznawczych (A w d i e j e w, 1987). Szczegółowy przegląd zachodnioeuropejskich i amerykańskich prac prezentujących różne koncepcje w interpretacji pragmatyki językowej zawiera monografia R. Kalisza (K a l i s z, 1993).

² Semantyką określa się stosunek między znakami a rzeczywistością wyróżnianą przez te znaki, a więc jest to badanie tego, co zostało powiedziane, syntaktyka to stosunek między znakami dotyczący tego, jak realizuje się wypowiedzenie, natomiast pragmatyka, badając stosunek nadawcy do odbiorcy swego komunikatu i do znaku, którym się posłużył, oraz reakcję odbiorcy na nadawcę i na dany znak, próbuje odpowiedzieć na pytanie, **dłaczego** dany znak został użyty (М о р р и с, 1983, s. 68).

uczestnikami i tematem rozmowy w zachodzącym procesie sytuacyjno-komunikacyjnym, z włączeniem emocjonalności, ekspresji, modalności. Pragmatyczna interpretacja znaku uwzględnia także socjalne uwarunkowania jego użycia, gdyż to one warunkują funkcjonowanie języka (Моррис, 1983).

Za jedną z najważniejszych w rozwoju pragmatyki uważa się semantyczną koncepcję H. P. Grice'a, pozwalającą mówić o „pragmatyzacji znaczenia”. W praktyce znaczenie wypowiedzi zaczęto uwzględniać w analizie od wskazania na komunikacyjny cel, który się realizuje, tj. zaczęto rozpatrywać pragmatykę jako jeden z ważnych elementów w procesie porozumiewania się (Арутюнова, Падучева, 1985, s. 13). Wobec ogólnie przyjętego stwierdzenia, iż pragmatyka bada język w jego użyciu, konkretyzacja pojęcia dotyczy bezpośrednio przedmiotu sporu metodologicznego pomiędzy tym, co bada semantyka, a tym, co wchodzi w zakres zainteresowań pragmatyki. Lingwiści uważają, iż należy odróżniać znaczenie systemowe związane z językiem jako potencją użycia (znaczenie semantyczne) od znaczeń konkretnych wypowiedzi, a więc języka użytego. Znaczeniu, które realizuje się w konkretnej sytuacji, nadaje się określenie znaczenia pragmatycznego, a całą sferę użycia języka definiuje jako pragmatykę (Грегорczykowa, 1990, s. 27). W interpretacji A. Awdiejewa wartością podstawową wypowiedzi jest jej sens semantyczny, w stosunku do którego pojawia się naddany sens pragmatyczny. I choć wyznaczniki pragmatycznej interpretacji tkwią w samej semantycznej treści wypowiedzenia, to jednak dopiero powstanie owego „sensu naddanego”, wychodzącego poza semantyczny sens propozycji, pozwala mówić o interpretacji pragmatycznej. Pragmatyczne znaczenie powstaje podczas realizacji funkcji pragmatycznych, do których lingwista zalicza modalność, wyrażanie emocji oraz illokucyjne funkcje działania, które odpowiednio wchodzi w zakres pragmatyki (Аwdiejew, 1987, s. 91—94).

Jako przełomowe dla językoznawstwa pragmatycznego wskazuje się lata 60., które przyniosły publikację teorii głównego przedstawiciela szkoły oksfordzkiej J. L. Austina (opracowanej w końcu lat 30. i zmodyfikowanej w latach 1955—1956) oraz rozwinięcie jego głównych idei w pracach J. R. Searle'a. Prace te dały teoretyczne podstawy **teorii aktów mowy**. W tym ujęciu pragmatyka wprowadza do swej terminologii pojęcia „akt mowy”, „performatyw”, „akt lokucyjny”, „akt illokucyjny” oraz „akt perlokucyjny”, na których opiera się współczesne językoznawstwo pragmatyczne.

W terminologii pragmatycznej zdanie zbudowane prawidłowo, tj. według reguł danego języka, stanowi **akt lokucyjny**, natomiast kiedy napelnia się ono intencją nadawcy, czyli zamiarem przekazania pewnej informacji czy wywołania u odbiorcy określonego efektu, staje się **aktem illokucyjnym**, bardzo konkretną już realizacją aktu komunikacji. Oprócz lokucji i illokucji Austin wyróżnił perlokucję, która stanowi dodatkowy element wypowiedzenia. Ponieważ jest to najmniej zbadany element Austinowskiej triady, a w konsekwencji

pojęcie definiowane po dziś dzień w sposób niejednoznaczny, przytoczymy najbardziej rozpowszechnione interpretacje tego terminu. W jednym z podejść aspekt perlokucyjny polega na „dokonaniu poprzez mówienie pewnych skutków w rzeczywistości, przede wszystkim w odbiorcy” (Grzegorzowa, 1991, s. 18). Znana jest też interpretacja, zgodnie z którą z aktem perlokucyjnym utożsamia się aspekt czasownika, konkretnie tryb dokonany (Гловинская, 1992). Lingwistka podaje pary czasowników w aspekcie dokonanym / niedokonanym, które tworzą odpowiednio pary czasownika perlokucyjnego / illokucyjnego. Jednak zaobserwowaną regularność języka formułuje jako tendencję, a nie regułę, czego potwierdzeniem są przytoczone pary czasowników nie mieszczących się w ramach tego kryterium (Гловинская, 1992, s. 129). Pewne podobieństwo interpretacji zjawiska perlokucji zauważamy w podejściu E. Grodzińskiego, który o czasownikach perlokucyjnych mówi, iż wywierają wpływ na czyjąś psychikę, np. *przekonać*, *rozweselić*, *uświadomić*. Jako czasowniki nieperlokucyjne uczony proponuje traktować takie, których odbiorca może nie brać pod uwagę, np. *doradzać* (Grodziński, 1990). We współczesnych ujęciach mówi się też o efektach perlokucyjnych interpretowanych jako „produkty uboczne aktu komunikacyjnego”, w związku z czym wypowiedzenie *Nie wyglądasz na więcej niż czterdzieści lat* może być interpretowane jako możliwość sprawienia komplementu, rozbawienia lub obrażenia adresata. R. Kalisz zauważa, iż większość pragmatyków językowych pomija w swoich rozważaniach Austinowskie akty perlokucyjne. Autor przedstawia pogląd, że zasady uprzejmości J. Lakoffa i G. N. Leecha odnoszą się nie do aktów illokucyjnych, lecz właśnie do perlokucji, dlatego określa także tę sferę działania jako zamierzone efekty perlokucyjne. Postuluje uznać efekty perlokucyjne za właściwą dziedzinę pragmatyki językowej, gdyż są one orientowane na cel, dotyczą „sfery adresata i naszych zamierzeń związanych ze zmianą, jaką chcemy, żeby nastąpiła u adresata” (Kalisz, 1993, s. 32–33). Wśród wielu prac dotyczących aktów illokucyjnych jest to w polskiej literaturze pierwsza pozycja formułująca perlokucję nie jako zjawisko marginalne towarzyszące illokucji, lecz jako ważne zagadnienie w pragmatyce językowej.

Wprawdzie we współczesnych badaniach pragmalingwistycznych trzy podstawowe pojęcia — lokucja, illokucja i perlokucja — uznawane są za kanoniczne, to jednak, jeśli spojrzeć na teorię aktów mowy w sposób chronologiczny, Austin jako pierwszy wyodrębnił spośród wypowiedzi **performatywy**, uznając je za te akty mowy, które powołują do życia pewne fakty. W pewnych czasownikach bowiem, gdy są one użyte w 1 os. l.poj. czasu teraźniejszego trybu oznajmującego, zachodzi współzależność mówienia i działania. Zgodnie z podstawowym założeniem teorii aktów mowy wypowiedź *Я тебя крепю* oznacza tworzenie nowej rzeczywistości, w przeci-

wieństwie do relacji o niej (*Меня крестили*). Przeciwwstawione performatywom konstatywy Austin postrzegał jako mówienie „po prostu” i poddawał testowi na prawdę/fałsz, w przypadku performatywów zaś mówił o ich powodzeniu, fortunności. Kryterium fortunności jako odróżnienie performatywów od nie-performatywów na stałe weszło w zakres terminologiczny pragmatyki. W początkowym zamyśle performatywem określano akty rytualne lub ceremonialne (np. akty prawne czy wielokrotnie powtarzany przez Austina przykład chrztu statku — wypowiedzenie odpowiednich słów i uderzenie butelką szampana o kadłub statku). W tego typu aktach werbalne oraz niewerbalne czynności są ściśle skodyfikowane — dokonuje się akt według schematu. Podporządkowanie się regułom prowadzi do kreatywnych konsekwencji jego użycia — akt jest „fortunny”, „ważny”, „dokonuje zmiany rzeczywistości”. W późniejszej fazie swych dociekań filozoficznych Austin doszedł do wniosku, że każda wypowiedź ma wymiar performatywny: mówienie jest zawsze w pewien sposób „działaniem”, a wszystkie wypowiedzi, także konstatywne, są „aktami mowy”. Nie mogąc więc ostatecznie utrzymać opozycji opis — działanie, uczony stworzył teorię aktów lokucyjnych i illokucyjnych jako nadrzędną w stosunku do teorii performatywów³, co doprowadziło do zacierania się granic między nimi. Dlatego też w niektórych podejściach performatywy i illokutywy traktowane są synonimicznie. Bez względu jednak Austin jako pierwszy teoretyk zwrócił uwagę na fakt kreowania nowej rzeczywistości za pomocą słowa. Wprowadzone przez niego pojęcie performatywu i jego „sprawczej siły działania” zainicjowało badania procesów porozumiewania się w aspekcie realizacji intencji illokucyjnej.

J. R. Searle i D. Vanderveken sprecyzowali pojęcie illokucyjnej siły wypowiedzi jako wyznacznika przyjętych przez lingwistów granic klas aktów mowy (Серль, Вандервекен, 1986, s. 252). Sformułowali następujące kryteria dające podstawę do podziału aktów mowy:

1) cel illokucyjny jako funkcja prymarna zawiera się w tym, aby „stwierdzić coś” albo „zobowiązać się do czegoś” czy „pobudzać kogoś do czegoś”; cele te realizują się poprzez stwierdzenia, obietnice, prośby lub rozkazy czy też żądania;

2) intensywność celu illokucyjnego (np. podobny jest kierunek, ale różne natężenie czasowników *radzić* i *rozkazywać*);

3) sposób osiągnięcia celu (np. w parach *blagać* — *rozkazywać*);

³ Dla dokonania rozróżnień wśród aktów illokucyjnych, które zajęły miejsce dawnych performatywów, Austin wprowadza kryterium „sił illokucyjnych”, dzięki któremu dzieli je na pięć grup, podając listę około tysiąca czasowników, które użyte w 1 os. l.poj. czasu teraźniejszego wyrażają siłę illokucyjną czasownika.

4) uwarunkowania związane z treścią propozycji (np. w czasownikach *przepowiadać*, *obietcywać* będzie to odniesienie propozycji do przyszłości, w czasowniku *dziękować* — raczej do przeszłości);

5) warunki poprzedzające zaistnienie wypowiedzi, swego rodzaju gotowość mówiącego zawarta w treści propozycji (warunkiem obietnicy będzie, że Nadawca jest w stanie spełnić to, co obiecuje);

6) warunki szczerości, intensywność warunków szczerości (te dwa postulaty można określić najogólniej następująco: czasem wyrażamy intencje „zwyyczajnie”, czasem w sposób szczególny, szczerzy i podkreślamy tę szczerość używając odpowiednich środków językowych, ekspresji, zdrobnień itd., w związku z tym obietnice mogą być „zwyyczajne” i „podniosłe”, „uroczyste”); pytanie o prawdziwość tej szczerości jest już odrębnym problemem, również sygnalizowanym w pragmalingwityce⁴.

Po krytyce wielu idei Austina, a w konsekwencji — powstaniu różnic w kryteriach podziału i terminologii, prace z teorii aktów mowy odwołują się raczej do terminologii i sformułowań Searle’a. Można jednak odnotować punkty zbieżne w tych dwu zaproponowanych schematach działalności mownej człowieka, świadczące o pewnej ciągłości:

1. Komisywy ————— Komisywy
wypowiadający je podejmuje się wykonania jakiegoś działania (np. obietnice, przysięgi)

2. Akty behawioralne ————— Ekspresywy
(*behabitives*)

jest to grupa wypowiedzi związanych z szeroko rozumianym zachowaniem społecznym; Austin postrzega je jako reakcje na zachowania, na zmiany w życiu innych ludzi (np. powitania, podziękowania, kondolencje, ale również pochwała, krytyka, wymówka)

wyrażenie pozytywnych postaw i emocji wobec otoczenia (akty „grzecznościowe” — np. powitania, pożegnania, także komplementy)

3. Werdyktywy ————— Asertywy (reprezentatywy)
akty wyrażające sądy mówiącego, jego zdanie, ocenę czegoś
zawierają przekonania mówiącego, jego odpowiedzialność za stwierdzenie czegoś, za szczerość wyrażanego sądu

4. Ekspozytywy
pokazują, jakie miejsce w toku rozmowy, dyskusji zajmuje wypowiedź, są używane także w objaśnieniach, w których demonstrowany jest punkt widzenia mówiącego

⁴ Problem ten podejmuje np. M. Marcjanik (1995).

5. Egzersytywy

ilustrują przejaw władzy, wpływ na coś lub na kogoś w postaci rad, ostrzeżeń, propagandy czy głosowania; do tej grupy Austin włącza także akty prawne

Dyrektywy

wpływają na interlokutora, mają na celu nakłonienie go do zrobienia czegoś lub też powstrzymanie go (prośby, żądania, zezwolenia, zakazy)

Deklaratywy

tworzą nowe fakty społeczne, prawne, kulturowe (np. *ogłaszam was mężem i żoną*)

Dalsze badania w zakresie pragmatyki nawiązują do klasyfikacji opracowanych przez klasyków. Część opracowań oscyluje w granicach pięciu klas, które wyznaczili przedstawiciele szkoły oksfordzkiej, dokonywane są jedynie zmiany terminologii i przeszerzeganie wewnątrz klas, często nieznaczne modyfikacje.

Przykładowo G. N. Leech dzieli akty mowy na: (1) asertywy, (2) dyrektywy, (3) komisyy, (4) ekspresyy, (5) rogatywy. Zmiany w omawianej klasyfikacji zachodzą w dwóch grupach; rogatywami nazwane są pytania i interpelacje. Wyłączone natomiast zostały Searle'owskie deklaratywy, gdyż wg Leecha odgrywają one w kontaktach społecznych specyficzną rolę — są silnie zrytualizowane, a w wyniku tego pozbawione siły illokucyjnej. Ową siłę nadaje im niejako społeczny rytuał, który z ich pomocą się dokonuje. Lingwista uważa, iż z tego powodu deklaratywy opisują nie akty mowne, ale akty socjalne (Leech, 1983, s. 206).

Pięć klas aktów mowy (nazwanych pragmatycznymi typami zdań) wydziela także G. G. Poczepcow (Почепцов, 1981). Są to: (1) konstatywy (nazwa zaczerpnięta została z pierwotnego rozróżnienia Austina, chodzi tu jednak o asertywy Searle'a, gdyż ich komunikatywno-intencjonalna treść zawiera się w stwierdzeniu czegoś), (2) promesywy (zдания-обетнице) i menasywy (здания-грозбы), (3) dyrektywy, które są bezpośrednim pobudzeniem do działania i dzielą się na: iniunktywy (здания-наказы) oraz różniące się od nich intonacją rekwestywy (здания-прошбы), (4) kwestytywy (pytania, wg Leecha rogatywy), (5) performatywy (zaprezentowany materiał pokazuje, że uczony włącza tutaj Searle'owskie ekspresyy). Praca ta jest ciekawa ze względu na wydzielenie w odrębną klasę aktów mających eksplicytno-performatywne wyrażenie. Niemniej podejście to zostało skrytykowane, gdyż performatyw jest funkcją czasownika illokucyjnego, a nie klasą (Богданов, 1990, s. 27), a prezentowany przez wielu badaczy materiał lingwistyczny pokazuje, że eksplicytno-performatywna postać czasownika illokucyjnego może realizować się we wszystkich klasach. Ujęcie to jest mimo to interesujące, utożsamia bowiem ekspresyy (grzecznościowe akty mowy w innych podejściach) tylko z ich eksplicytno-performatywną postacią.

Niektórzy badacze dokonują modyfikacji w kierunku zawężenia bądź rozszerzenia tych pięciu klas aktów mowy. Niewątpliwie najbardziej skomasowaną taksonomię zaproponowały D. Bula i J. Nawacka. Lingwistki podzieliły akty mowy na (1) stwierdzenia, (2) imperatiwa (akty „działające”) oraz (3) konwencjonalia, stanowiące grupę przejściową między dwiema poprzednimi (Bula, Nawacka, 1983).

Znana jest także inna taksonomia G. N. Leecha (1983, s. 104), zaproponowana na podstawie kategorii grzeczności. Zdaniem uczonego fundamentalne znaczenie w naszym porozumiewaniu się przypada zasadzie unikania konfliktów, czemu odpowiada właśnie kategoria grzeczności. Leech proponuje rozpatrzenie celu illokucyjnego w ścisłym powiązaniu z celem socjalnym i na podstawie tego kryterium wydziela następujące cztery klasy aktów mowy: (1) kompetytywy (cel illokucyjny nie idzie w parze z celem socjalnym — rozkazy, pytania, żądania), (2) konwiwiały (cel illokucyjny pokrywa się z celem socjalnym — powitania, gratulacje), (3) kolaboratywy (cel illokucyjny nie odgrywa roli w osiągnięciu celu socjalnego — akty informujące o czymś, stwierdzenia, powiadomienia), (4) konfliktywy (cel illokucyjny jest sprzeczny z celem socjalnym — obwinienia, osądzania, groźby).

Wśród rozszerzonych klasyfikacji odnotujemy podejście D. Wunderlicha (1976, s. 77), który wydzielił osiem klas „illokucyjnych typów”, z których pierwsze cztery: (1) reprezentatywy, (2) dyrektywy, (3) komisywy, (4) deklaracje, całkowicie pokrywają się z Searle’owskimi grupami. Następne to: (5) erotetywy (pytania, a więc rogatywy Leecha i kwestytywy w ujęciu Poczekowa), (6) retraktywy (akty cofnięcia obietnicy, odmowa poprzedniego stwierdzenia czegoś), (7) satysfaktywy, (8) wokatywy. Siódmą grupę — satysfaktywy — można interpretować jako rozszerzoną postać ekspresywów. Charakter włączonych performatywów (*krytykować, ganić, chwalić*) zbliża ją ku aktom behawioralnym Austina, wobec których ekspresywy miały być jednak zawężeniem z bardziej jednolitym ukierunkowaniem siły illokucyjnej. Interesujące wydaje się tutaj wydzielenie zwrotów wokatywnych w odrębną grupę. Wokatywy odgrywają niebagatelną rolę w społecznym porozumiewaniu się i ciekawym zabiegiem jest przyjrzenie się im z pozycji odrębnej klasy aktów regulujących stosunki międzyludzkie⁵.

Ciekawe jest podejście W. W. Bogdanowa (Богданов, 1990, s. 52—58), który proponuje dychotomiczny podział aktów illokucyjnych i grupuje je na akty zrytualizowane (instytucjonalne) i niezrytualizowane (nieinstytucjonalne). Wydzielając pierwszą grupę, kontynuuje niejako myśl Austina o występowaniu szczególnego typu wypowiedzi, które można traktować jako lingwi-

⁵ W polskiej literaturze pragmatycznej zwraca się uwagę na ten aspekt (Ożóg, 1990; Pisarkowa, 1979), nie rozpatrując go jednak w ramach klasy aktów mowy.

styczną część rytuału (deklaracje). Wypowiedzi o charakterze niezrytualizowanym W. W. Bogdanow rozpatruje w dwu kategoriach jako pobudzające (np. komisywy, dyrektywy) oraz niepobudzające (ekspresywy, konstatywy, afirmatywy). Podział ten pozwala mówić o określonej orientacji aktu illokucyjnego, jasno precyzuje cele uczestników aktu mowy. Wydzielając dziewięć klas aktów mowy, autor dopuszcza myśl o dalszych podziałach wewnątrz grup schematu działalności mownej.

Inną rozszerzoną w stosunku do prac klasyków taksonomię zaproponował J. D. Apresjan (А п р е с я н, 1986a, s. 208—210). Uczony postuluje wydzielenie piętnastu grup czasowników (np. „propozycje i rady”, „żądania i nakazy”; niektóre z nich są znane, np. „obietnice”, jako proponowane przez Austina i Searle’a komisywy) zdolnych do występowania w kanonicznej performatywnej postaci, jak również podaje informację o czasownikach, które nie mogą być użyte performatywnie. Klasyfikacja ta pozwala na detalizację illokucyjnego kierunku aktów mowy (np. dyrektywne akty orientowane na nakłanianie do działania rozbite są na „prośby”, „propozycje i rady”, „ostrzeżenia”, „żądania i nakazy”, „zakazy i pozwolenia”). Znane jest podejście krytykujące tę klasyfikację ze względu na niejasność kryteriów, na podstawie których czasowniki rozbite są na grupy (Богданов, 1990, s. 32).

Najnowsza znana nam klasyfikacja aktów mowy została zaproponowana przez M. J. Głowińską (Г л о в и н с к а я, 1993, s. 158—218). Jest to najobszerniejsza (liczy 28 klas), najbardziej szczegółowa ze znanych nam klasyfikacji aktów mowy. Wydzielone są tutaj grupy dotąd nie cytowane w literaturze przedmiotu (np. „cytowanie wcześniej wypowiedzianych przez kogoś słów”, „żart i akty wyśmiewające, wyszydające coś lub kogoś”). Autorka podaje długą listę czasowników występujących w granicach danej klasy aktu mowy oraz wyszczególnia te z nich, które mogą być użyte performatywnie, tj. w 1 os. l.poj.

W obrębie wydzielanych przez lingwistów klas aktów illokucyjnych (od 3 do 28) dokonują się konkretne akty mowy, które są fortunne. Klasycy jako pierwsi zwrócili uwagę na kryterium fortunności jako kryterium odróżnienia performatywu od nieperformatywu i odtąd na stałe weszło ono w zakres terminologiczny aktów mowy. Klasyfikacje językoznawcze są próbą uchwycenia całościowo zjawiska porozumiewania się, stanowią pewien schemat, który językoznawcy narzucają rzeczywistości, rzeczywistość sama w sobie daleka jest bowiem od tego typu uogólnień. Choć w jakimś stopniu upraszczają realne, zachodzące w żywej komunikacji zasady porozumiewania się, to jednak dają możliwość uporządkowania określonych zjawisk. Na przykład wyrażenia *dziękuję*, *przepraszam*, *dzień dobry*, realizując się w typowej dla nich, standardowej sytuacji, są kolejno aktami podziękowania, przeprosin, powitania. W związku z tym nazwane akty mowy

— spełniające przyjęte przez badaczy kryteria — będą odpowiednio klasyfikowane jako należące do określonej klasy aktów illokucyjnych: aktów behawioralnych, jak uważał Austin, ekspresywów, jak stwierdzał Searle, okazjonalistów czy grzecznościowych aktów mowy w nowszych interpretacjach. Włączenie ich do odpowiedniej klasy aktów mowy pozwala zatem przypisać pewien model zachowania językowego do określonej sytuacji.

Badania są jasne i przejrzyste dopóki mówi się o użyciu tych aktów zgodnie z ich „przeznaczeniem”. Przytoczone wypowiedzi mogą być jednak użyte również w innym kontekście; np. *dziękuję* jako wyraz wymówki, zdenerwowania. Między innymi dlatego pomocne wydaje się tutaj założenie, na razie może bardziej intuicyjne, że wypowiedź jest jednostką obszerniejszą czy też bardziej uniwersalną niż akt mowy.

J. L. Austin tworząc teorię aktów mowy, w zasadzie nie zdefiniował kluczowego pojęcia — „akt mowy”. Jedyną wskazówką uczonego pozostaje stwierdzenie, iż w badaniach nad językiem należy brać pod uwagę całą sytuację, w której dokonywana jest wypowiedź, tj. cały akt mowy. J. R. Searle w pracy poświęconej aktom mowy (Серль, 1986 б) podaje, iż jest to „jednostka komunikacji ludzkiej”. W związku z tym badacze zajmujący się aktami mowy dokonują konkretyzacji tego pojęcia, uwzględniając właśnie ustalenia metodologiczne dotyczące współzależności wypowiedzi i aktu mowy.

W ujęciu tego problemu można zaobserwować dwa zasadnicze kierunki. W analizach językoznawczych znane jest podejście A. Wierzbickiej, która zakłada, że „uniwersum mowy [...] składa się z wypowiedzi (aktów mowy)” (Wierzbicka, 1983, s. 125). Pojęcia te traktuje zatem synonimicznie. Przyjmując taką opcję, każdą sensowną wypowiedź należałoby traktować jako akt mowy. W niniejszej pracy będziemy prezentować nieco zawężone ujęcie, gdyż np. wypowiedzi w czasie przeszłym opisujące rzeczywistość, typu *Wczoraj była ładna pogoda*, nie będą odnoszone do aktów mowy. Według prezentowanej interpretacji można im nadać status *Mówię ci, że wczoraj była ładna pogoda*, gdzie ‘mówię’ ma wymiar zanurzonego w strukturze głębokiej działania.

Zgodnie z drugim kierunkiem interpretacji akt mowy określany jest jako wypowiedź zaistniała w danej sytuacji, przy czym w reprezentacji semantyczno-pragmatycznej wypowiedzi zaznaczana jest wyraźna granica między jej właściwą częścią semantyczną, czyli treścią propozycjonalną, a „oprawą”, czyli zamiarami mówiącego w tym akcie mowy (Pađuцева, 1992, s. 39—40). Według A. Awdiejewa, wypowiedzenia nie należy utożsamiać z aktem mowy, gdyż jest ono tylko jedną z części składowych aktu mowy. Jednocześnie w procesie porozumiewania się odgrywa rolę operatora wprowadzającego odpowiedni kontekst komunikacyjny. Natomiast w akcie mowy sensowi wypowiedzi naddawany jest sens pragmatyczny (Аwdiejew, 1987, s. 33).

Ustalenie relacji pomiędzy aktem mowy a wypowiedzią bywa interpretowane także w ścisłym odniesieniu do podstawowych terminologicznych założeń teorii aktów mowy. U. Żydek-Bednarczyk widzi różnicę w sile illokucyjnej i zgodnie z tym wypowiedź nazywa samą lokucją, w akcie mowy z kolei wyróżnia siłę illokucyjną lub perlokucyjną (Żydek-Bednarczyk, 1994, s. 132).

Odnotujemy jeszcze, że interpretację pojęcia aktu mowy komplikuje także fakt, iż w myśli pragmatycznej nie ma także jednolitego spojrzenia na to, czym jest akt mowy z punktu widzenia jego struktury. Według M. J. Głowińskiej, w samej nazwie „akt” założona jest już jego cecha, polegająca na realizacji w mowie w postaci jednej wypowiedzi. W związku z tym uczona wydziela czasowniki, które nie spełniają tego postulatu (*болтать, дискутировать, спорить, толковать*), gdyż sytuacje nazwane tymi czasownikami włączają powtarzające się akty mowy, często wypowiediane przez różne osoby, co jest już gatunkiem mowy (dialog) (Глови́нская, 1993, s. 193). Postrzeganie głównie krótkich, jednoaktowych jednostek realizacji języka w analizie aktów mowy było przedmiotem krytyki w artykule A. Wierzbickiej, gdyż „«akt» sugeruje wypowiedź krótką, jednorazową (a zatem, na ogół wzięwszy, jednozdaniową). W rezultacie badanie działań mownych człowieka przeradza się często (by nie powiedzieć «wyradza») w badanie typów zdań [...]» (Wierzbicka, 1983, s. 127). Zdaniem A. Wierzbickiej akt mowy z punktu widzenia funkcjonalnego to nie tylko krótkie zdania, pytania, rozkazy, ale także formy znacznie obszerniejsze: manifest, podanie, kazanie, kłótnia, pamiętnik, dyskusja, spór. Dla określenia tych dłuższych tekstów zaproponowane zostało przesunięcie akcentu z pojęcia „akt mowy” na Bachtinowski „genre mowy”, czyli właśnie „gatunek”, którego nie przejmuje M. J. Głowińska. W naszej pracy obszerniejszy tekst, powiedzmy kłótni, nazwiemy określeniem „złożony akt mowy”. W takim tekście może następować po sobie ciąg wypowiedzi illokucyjnych o znaczeniu krytyki, obelgi, wymówki, choć także, powiedzmy, rozkazu, żądania, które w powiązaniu z odpowiednimi replikami interlokutora tworzą złożoną całość kontekstualno-sytuacyjną. W związku z tym przyjęte ustalenia dla aktu mowy obejmują następujące założenia:

1. W koordynatach aktu mowy *ja — ty — tutaj — teraz* realizuje się zamiar illokucyjny nadawcy. Intencja mówiącego znajduje swoje urzeczywistnienie w języku wskutek użycia wypowiedzi illokucyjnej, która skierowana jest do odbiorcy w celu wpłynięcia na niego (przeproszenia, zapytania), w tym także wpłynięcia na jego stan mentalny (np. próby przekonania go o słuszności swoich poglądów).

2. Wypowiedź może być tylko deskryptywnym opisem rzeczywistości i funkcjonować jako konstatacja faktu, opis, „zdawanie relacji” o świecie.

W tych wypowiedziach na pierwszy plan wysuwa się ich cel informacyjny, a nie illokucyjny, w związku z czym nie wszystkie wypowiedzi są aktami mowy.

3. Celem nadrzędnym aktu mowy jest jego illokucyjna orientacja. Ta sama propozycja *я к тебе пишу* może komponować się z różnymi predykatami illokucyjnymi, które — jeśli nie są wyrażone semantycznie performatywami *обещаю, сообщаю* — zostaną „dopowiedziane” przez kontekst sytuacyjny, intonację, gesty, mimikę i w taki sposób rozpoznane przez adresata i skuteczne. W związku z tym przyjmujemy, że do realizacji aktu mowy niezbędne jest, by wypowiedź spełniła dodatkowe warunki, dzięki czemu zasygnalizowana intencja mówiącego (performatywnie, także intonacyjnie, przez sytuację, kontekst) pozwoli odczytać pragmatyczne znaczenie wypowiedzi i typ aktu mowy, jaki się realizuje.

4. Dzięki temu, iż na podstawie kontekstu leksykalnego oraz pragmatycznego słuchacz potrafi określić, z jakim aktem mowy ma do czynienia, można mówić o akcie mowy jako o sytuacjach, które określane są czasownikami illokucyjnymi nazywającymi dokonujący się akt mowy (Гловинская, 1993, s. 160). Nie wszystkie wypowiedzi, w których pojawiają się czasowniki „mówienia”, odnosić można do illokucyjnych. Czasownik *мówić* nie charakteryzuje się celowością działania, nie będzie więc uznawany za czasownik illokucyjny zdolny do tworzenia aktu mowy; *Я тебе говорю, перестань* będzie odczytywane jako akt ostrzeżenia, a nie „mówienia”. Do aktów mowy nie będą zaliczane czasowniki nadające specyfikę wypowiadanej frazie, lecz świadczące o charakterystycznych cechach głosu mówiącego, o jego stanie emocjonalnym, dające świadectwo jego manieri mówienia (Гловинская, 1993): *кричать* / krzyczeć, *шептать* / szeptać, *цедить* / cedzić (słowa), *щебетать* / szczebiotać, *греметь* / grzmieć, *шепелявить* / seplenić, itd. Stąd zdanie *Я кричу, потому что ты совершенно вывел меня из равновесия* interpretowane będzie jako wymówka, fragment kłótni, nigdy zaś jako „akt krzyczenia”. Użycie czasownika illokucyjnego w formie 1 os. l. poj., która „nazywa swoje działanie” (*я обещаю, прошу*), jest eksplicytną jego postacią (eksplicytny performatyw). Brak performatywu w sytuacji, kiedy inne czynniki, np. gramatyka, intonacja, uwarunkowania kontekstualno-sytuacyjne, biorą na siebie jego znaczenie, warunkuje realizację aktu mowy z implicytno-performatywnie wyrażoną siłą illokucyjną.

W pragmalinguistyce przyjmuje się, że jawnym wyznacznikiem tego, z jakim aktem mowy mamy do czynienia, jest użycie performatywu. Performatywy to czasowniki, którym przypisuje się funkcję kreatywną, gdyż otwierają wyrażając intencję mówiącego „działają słowem”, „zmieniają stosunki w zastanej rzeczywistości”. Bardziej szczegółowe poglądy na to, jakimi zasadami należy się kierować, mówiąc o eksplikacji performatywów w języku,

nie są pozbawione dość istotnych różnic. Wyszczególnimy charakterystyczne opcje w podejściach lingwistów zajmujących się aktami performatywnymi i postaramy się ustosunkować do tego zagadnienia.

1. Interpretacja aktów performatywnych w pierwotnym Austinowskim rozumieniu, tj. jako akty „zasadniczo nie językowe”, rządzone nie lingwistycznymi konwencjami, akty wyznaczone przez pozajęzykowe normy, zaprezentowana została w pracy K. Opałka (1974, s. 159—181). Zbliżone w wielu kwestiach stanowisko zajmuje E. Grodziński (1980). Traktując wypowiedzi performatywne jako tworzące nowe fakty, np. prawne, w swoich rozważaniach autor jednoznacznie opowiada się za oddzieleniem ich od teorii aktów lokucyjnych i illokucyjnych. Postrzega akty lokucyjne i illokucyjne jako wyrażające intencje osoby mówiącej, a więc jednocześnie informujące o tych intencjach. W wypowiedziach performatywnych intencje autorów, zdaniem E. Grodzińskiego, nie mają znaczenia dla określenia ich zasadniczej funkcji, którą jest — jak to sam określa — tworzenie nowego bytu wykraczającego poza aspekt ściśle językowy (Grodziński, 1980, s. 116). Filozof języka traktuje więc wypowiedzi performatywne jako dość wąską klasę ze ściśle skodyfikowanymi podgrupami (formuł grzecznościowych, formuł prawnych i *quasi*-prawnych), przeciwstawioną bez porównania liczniejszemu wypowiedziom informacyjno-sprawozdawczym.

2. W myśl rozszerzonego traktowania performatywności mówi się o performatywnym charakterze każdej wypowiedzi, w tym oznajmującej, jako że w strukturze głębokiej każdego zdania zanurzony jest performatyw z podmiotem *ja* i dopełnieniem dalszym *ty*, jednakże nie zawsze ukazuje się on na powierzchni⁶. Stąd performatywna interpretacja z niewypowiedzianymi performatywami *pytam*, *proszę*, *twierdzę*, *że* rozszerza się na wszystkie komunikatywne typy zdań. Nie skłaniamy się ku tak szerokiemu pojmowaniu problemu, tj. postrzeganiu wszystkich typów zdań komunikatywnych jako performatywnych, zachodzi bowiem obawa, że całą naszą działalność słowną należałoby postrzegać jako performatywną, co niweluje zasadność mówienia o jakimkolwiek wydzielaniu tejże klasy.

3. W przypadku przyjęcia założenia o eksplicytno-performatywnym wyrażeniu siły illokucyjnej wypowiedzi performatywne interpretuje się jako wypowiedzi z czasownikami performatywnymi użytymi w 1 os. l. poj. „nazywającymi działanie”, w których *obietuję*, *dziękuję* są odpowiednio dokonaniem aktu obietnicy, podziękowania (JIЭС, 1990, s. 273; Marcjanik, 1982, s. 273). Jednocześnie lingwiści wskazują szereg przykładów typu *Zabrania się prowa-*

⁶ Taka interpretacja performatywna zaproponowana przez J. R. Rossa po dziś dzień wzbudza dyskusje lingwistów (Падучева, 1985, s. 31—32; Богданов, 1990, s. 63—64; Bednarek, 1982, s. 48—54; Kalisz, 1993, s. 29—32; L. Pisarek, 1995, s. 15).

dzenia rozmów z kierowcą, *Szach*, także *Dzień dobry*, *Cześć*, które używane w typowych, powtarzających się sytuacjach spełniają kryteria „działających wypowiedzi”, mimo iż nie funkcjonują w kanonicznej performatywnej postaci. W związku z tym rozumienie performatywności jako funkcji pewnych typów wypowiedzi uściślałą wprowadzone przez W. W. Bogdanowa kryteria performatywności (Богданов, 1990, s. 59—62): ewiakcjonalność, czyli równoznaczność z opisywanym działaniem, które uznaje się za najważniejszą cechę wypowiedzi performatywnych, objaśniającą wszystkie inne jej cechy, nieweryfikowalność, czyli niepoddawanie ich testowi na prawdę / fałsz (za to zasadne jest mówienie o ich powodzeniu bądź też nie), autoreferencyjność, czyli możliwość odsyłania do własnego aktu mowy jak do referenta, tzn. właściwie do samej siebie, autonominatywność (subjekt mowy nazywa sam siebie), ekwitemporalność, która zakłada, iż w wypowiedziach zachodzi zgodność czasu mówienia i czasu działania. Wypowiedzi performatywne muszą ponadto charakteryzować się kompetentnością, za którą lingwista uznaje odpowiednie warunki, np. ustawodawcze, które musi spełniać nadawca i które pozwalają wypowiedź *ogłaszam was mężem i żoną* traktować jako skuteczną. Ponadto wypowiedzi performatywne mają odpowiednie leksykalno-gramatyczne uwarunkowania, gdyż wobec przyjętych gramatycznych ograniczeń (dla języka rosyjskiego jest to forma czasownika w 1 os. l.poj. czasu teraźniejszego z obecnością zaimków osobowych *ja* — *ty*) nie wszystkie czasowniki mają status performatywnych. Wypowiedzi spełniające wszystkie wymienione uwarunkowania określa się jako „kanoniczne” i — odpowiednio — wypowiedzi nie spełniające żadnego z wyszczególnionych kryteriów uznawane są za konstatywy, tj. zdania opisujące rzeczywistość. Jednak kanoniczne wypowiedzi performatywne *я обещаю, что приду; приказываю вам встать* są ograniczone sferą i sytuacją użycia i w związku z tym w języku raczej realizują się warianty performatywnej wypowiedzi (Богданов, 1990, s. 62). Coraz częściej mówi się o określonych gramatycznych (innych niż 1 os. l.poj.) wyznacznikach performatywności (Апресян, 1986a, s. 208; Формановская, 1998; Lyons, 1989, s. 344). Wobec tego badania realizacji wypowiedzi performatywnych proponuje się ująć w ramach performatywnego paradygmatu (Богданов, 1985; Писарек, 1993; Pisarek, 1995). Podejście to wykazuje bardziej uniwersalny kształt illokucyjnych aktów mowy, a użycie performatywu w 1 os. l.poj. nie jest traktowane jako konieczność. Zakłada się wyrażenie intencji, ale z punktu widzenia formalnego jest to odejście od klasycznej postaci performatywu. Ten właśnie punkt widzenia jest nam najbliższy i podobne, choć rozszerzone o pewne aspekty stanowisko, prezentowane będzie w niniejszej pracy.

1.2. Cel komunikacyjny i cel illokucyjny wypowiedzi w rozróżnieniu konstatywów i wypowiedzi illokucyjnych

Bez komunikacji żadne życie społeczne nie byłoby możliwe, komunikacja otwiera sensowny horyzont życia społecznego. Ale jak „decydująca kreska” nie gwarantuje tego, że powstały obraz będzie dobrym portretem, tak komunikacja nie gwarantuje jeszcze prawidłowości ani pełnego rozwoju życia społecznego. Obok niej muszą także wystąpić inne czynniki. Niemniej bez niej wszystkie inne czynniki byłyby społecznie bezsilne.

Tischner, 1994, s. 81

W swej działalności słownej (ustnej, pisemnej) wступujemy w kontakt, „by coś komuś powiedzieć”, rozmowa zawsze nastawiona jest na komunikowanie czegoś, przekazywanie pewnych treści potencjalnemu adresatowi. Na idei komunikacji czegoś wobec kogoś opiera się filozoficzna teoria społeczeństw, zakładająca, że koniecznym warunkiem komunikacji jest istnienie między ludźmi wspólnego świata, języka, języka komunikacji, które wiążą się z wolą przekazania drugiemu jakiejś wiadomości i wolą otrzymania odpowiedzi, innej wiadomości. Wola ta łączy się z podjęciem stosownych zachowań. Komunikacja stwarza różnego rodzaju społeczne jedności: rodzinę, uniwersytet, państwo, naród. I to właśnie otwiera przed ludźmi nowy horyzont badawczy (Tischner, 1994, s. 84—85). Działalność językowa postrzegana jest więc jako działalność o wymiarze komunikacyjnym. Ale jednocześnie nie należy zapominać, że „celowe” mówienie traktowane jest przez językoznawców jako akt z zamiarem intencjonalnym, a zatem jako wypowiedź illokucyjną. Z tego chyba względu pojęcia celu komunikacyjnego oraz celu illokucyjnego są traktowane w językoznawstwie pragmatycznym synonimicznie⁷.

Interpretacja ewolucji poglądów J. L. Austina nasuwa spostrzeżenie o możliwości przeprowadzenia pewnych ustaleń dotyczących mówienia-informowania i mówienia-kreowania rzeczywistości. Zaproponujemy trzy modele postrzegania działalności mownej człowieka:

⁷ W kwestii terminologicznej panuje przekonanie, że aktem performatywnym jest działanie mowne z określoną intencją komunikacyjną, czyli każdy akt illokucyjny (Почепцов, 1985, s. 12; Формановская, 1986, s. 63; Pisarek 1995, s. 9, 23), dlatego komunikacja i illokucja mogą być podobnie odbierane.

I. Lokucja

Illokucja

rozumiana jako wypowiedzienie gramatycznie prawidłowych zdań, mówienie samo w sobie (uczenie się wiersza, powtarzanie tekstu w obcym języku), są to produkty języka o prawidłowej strukturze, ale bez referencji

cel komunikacyjny rozumiany jako przekazywanie pewnych treści o świecie z referencją, czasem, miejscem (Austinowskie konstatywy)

cel illokucyjny — mówienie utożsamiane jest z działaniem zmieniającym rzeczywistość (performatywy)

II. Lokucja

Illokucja

tak samo jak w modelu I, „mówienie” bez referencji do obiektu, czasu, miejsca

z zamiarem komunikacyjnym utożsamianym z intencją, jako mówieniem ukierunkowanym na działanie „wobec Odbiorcy”, którego priorytetem jest wstąpienie w interakcję z potencjalnym rozmówcą, ogólnie pojęte porozumiewanie się; będą to wszystkie wypowiedzi, w których urzeczywistnia się komunikacyjny zamiar nadawcy, w tym poinformowanie, przeproszenie, złożenie życzeń itd.; w takim ujęciu, jak się wydaje rozpowszechnionym wśród lingwistów, wszystkie wypowiedzi skierowane do potencjalnego odbiorcy z określonym „celem” uznawane są za wypowiedzi illokucyjne; przy tym performatywność będzie realizacją illokucji, a dla innych badaczy pojęcia te będą synonimiczne; w przypadku oznajmień tylko czasownik performatywny typu *informuję*, *stwierdzam* klasyfikuje wypowiedź jako performatywną

III. Lokucja

Illokucja

jako akt „mówienia”; w takim rozumieniu lokucję poszerzamy o cel komunikacyjny z referen-

Wypowiedzi illokucyjne
jako informacyjno-oc-

gdzie ujawnia się wewnętrzna intencja nadawcy pobudzająca odbiorcę do działania

cją, w związku z tym włączamy konstatywy jako relacje o świecie z funkcją informacyjno-opisową

niające, mentalnie pobudzające

→ w tym

wypowiedzi illokucyjne jako akty kreujące nową rzeczywistość, które mogą dokonywać zmian w „realnym” świecie, czy przystosowanie stwierdzeń do realnego świata (Серль, 1986a, s. 172) (wypowiedzi performatywne, w tym asertywy z eksplicitnym performatywem)

W założeniach J. L. Austina wyszczególnione zostały akty przekazujące informację o świecie (*Меня крестили*), przeciwstawione aktom zmieniającym rzeczywistość (*Я тебя крещу*). Wkrótce potem „działającym” wypowiedziom nadany został status wypowiedzi illokucyjnych z wyrażoną intencją, ale ponieważ w każdej wypowiedzi (także deskryptywnej) uczony dostrzegał efekt „działania” (przez Searle’a utożsamiany raczej z efektem „wpływania”), wszystko je uogólnił w nowo wyodrębnioną grupę wypowiedzi illokucyjnych (aktów mowy). Odnosząc się do pierwszych sformułowań uczonego i próbując je „umieścić” w stworzonej później teorii aktów illokucyjnych, która jest powszechnie uznawana i akceptowana, pierwszym z nich (konstatywom) można by nadać status wypowiedzi z celem poinformowania kogoś o czymś, zakomunikowania pewnych treści, czyli wypowiedzi z celem komunikacyjnym, natomiast drugie (performatywy) definiować jako działające wypowiedzi z wyrażonym celem illokucyjnym jako intencjonalnym zamiarem wpłynięcia na słuchacza (schemat I).

Prezentowane powszechnie w ujęciach lingwistycznych rozmięcenie illokucji interpretujemy jako stanowisko zakładające synonimiczność pojęć celu komunikacyjnego i celu illokucyjnego (schemat II). W pierwotnym zamyśle swych dociekań filozoficznych Austin widział potrzebę oddzielenia informacji od działania, co akceptuje dzisiejsze podejścia, w których zgodnie przyjmuje się przeciwstawienie aktów o charakterze deskryptywnym (wypowiedzi w czasie przeszłym *Меня поблагодарили*) aktom działającym (*Благодарю*). Jako bezsporne przyjmujemy założenie o oddzieleniu performatywów od nie-performatywów (konstatywów), niejasny jednak pozostaje status wypowiedzi oznajmujący w czasie teraźniejszym, „komunikujących coś”, użytych bez eksplicitnego performatywu. Samo bowiem użycie form czasu teraźniejszego obejmuje czas teraźniejszy aktualny (конкретное настоящее время момента речи) oraz nieaktualny, bez odniesienia działania do momentu mówienia,

w tym czas terażniejszy ciągły: *этот вопрос неперелетается с вопросом о...*, czas abstrakcyjny: *девушки часто плачут беспричинно*. Wydziela się jeszcze peryferyjne typy czasu terażniejszego, które są ograniczone celem i sferą użycia, np. czas terażniejszy komentujący czy opisujący (*они сидят*) (РГ, 1982). Do działań performatywnych odniesione może być tylko użycie form czasu terażniejszego aktualnego.

W interpretacji działań mownych człowieka ujętych w terminologii pragmatyngwistycznej w umownym schemacie III przyjmujemy, że podstawową funkcją działalności językowej ludzi, ujętej zarówno w aspekcie społecznym, jak i językoznawczym, jest mówienie zawsze nastawione na komunikowanie pewnych treści, co stanowi cel komunikacyjny każdej wypowiedzi (Furdał, 1977, s. 50). Intencja z kolei, jako wyznacznik celu illokucyjnego, jest pojęciem bardziej złożonym. Spostrzeżenie to nasuwa np. lektura pracy P. Strawsona (Стросон, 1986, s. 137—138)⁸. W procesie komunikacji dostrzegalne są także akty mówienia nastawione na przekazywanie, komunikowanie pewnych treści bez eksplicytnego elementu pobudzającego interlokutora, wobec tego wypowiedź może ograniczać się do rozpoznania przez odbiorcę chęci zakomunikowania czegoś przez mówiącego. Propozycja schematu III ściśle wiąże się z prezentowanym w literaturze przedmiotu stwierdzeniem, iż czasownik *mówić* nie charakteryzuje się celowością działania, w związku z czym badacze nie włączają go do aktów mowy (Апресян, 1986; Гловинская, 1993), został on zatem przeniesiony do lokucji. Ani schemat I, ani schemat II nie dają odpowiedzi na pytanie, czym jest owo „mówienie”, opis faktu. Można opisywać zjawiska obserwowane „w danej chwili”: *świeci słońce*; *Janek idzie*, ale także relacjonować zdarzenia opowiadać o czymś: *zostałem ochrzczony* (Witosz, 1997, s. 23—28). Jeśli odrzucimy lingwistyczną interpretację A. Wierzbickiej (1973) o traktowaniu wypowiedzi tego typu na poziomie struktury głębokiej (*mówię teraz i tutaj, że świeci słońce, zostałem ochrzczony*), to pozostanie nie sprecyzowany status wypowiedzi „opisujących świat w chwili obecnej”, wypowiedziom w czasie przeszłym bowiem powszechnie przypisuje się status wypowiedzi konstatywnych. Ogólnie akceptowane jest przekonanie, iż w aktach mowy, wypowiedziach illokucyjnych, w tym performatywnych, musi być zawarta intencja mówiącego, jawnie wyrażone wpłynięcie na słuchacza. Zwraca uwagę niejednoznaczna interpretacja „stwierdzania czegoś”, gdyż tylko wówczas, gdy jest w nich zawarty eksplicytny czasownik performatywny *informować, stwierdzać*, zgodnie uznaje się je za „działające” wypowiedzi performatywne.

⁸ P. Strawson, wychodząc od Grice’a, bardzo komplikuje pojęcie zwykłej komunikacji, która zakłada nie tylko chęć zakomunikowania czegoś, lecz również pojmowanie przez interlokutora „zamiaru chęci mówiącego”. Uczony uważa, że mówiący zmierza do tego (wyraża swoją intencję i1), aby wywołać u odbiorcy odpowiednią reakcję. I tu następuje wzajemne zrozumienie intencji (i1, i2, i3, i4).

Brak performatywów raczej kwalifikuje je jako konstatywne relacje. W związku z tym przyjmujemy interpretację lokucji jako aktu „mówienia” z włączeniem referencji czasu, miejsca, jak w pierwotnym zamyśle J. Austina⁹. W takim podejściu do lokucji włączone zostały wypowiedzi relacjonujące wydarzenie, definiujące jakieś pojęcie (*Pod „bankiem” mam na myśli...*), stwierdzające coś (*Wszystkie trójkąty mają trzy boki*)¹⁰. Austinowski przykład lokucji *Wszystkie trójkąty mają trzy boki* podtrzymuje K. Pisarkowa, akcentując różnicę pomiędzy „zwykłym stwierdzeniem” a stwierdzeniem intencjonalnym. „Przyjęto dla rozróżnienia nazywać akty mowy bez siły wykonawczej, wymierzalne w kategoriach prawda / fałsz, aktami lokucyjnymi, zaś akty wykonawcze wyposażone w moc — illokucyjnymi [...]. Posiadanie tej mocy różni je [podkr. — I. N.] od zwykłych stwierdzeń: *Boli mnie ząb*” (Pisarkowa, 1976, s. 267). Prezentowane stanowisko potwierdza także jedno z najnowszych podejść prezentowane w polskiej literaturze lingwistycznej, w którym akty mowy rozpatrywane są z pozycji funkcji, jakie pełnią. R. Grzegorzczkova, oddzielając performatywy od nieperformatywów, widzi potrzebę odróżnienia funkcji komunikatywnej wypowiedzi (przekaz informacji, konstatywy) od funkcji sprawczej, której realizacją są wypowiedzi z celami pozainformacyjnymi¹¹ — wypowiedzi z intencją nakłaniania, pytania (Grzegorzczkova, 1991a, wykres 7, 8). Lingwistka odnotowuje jednocześnie, że „wypowiedź performatywna nie jest tylko komunikatem (przekazem informacji) [podkr. — I. N.] o pewnym stanie rzeczy, ale jest przez fakt wypowiedzenia stworzeniem nowego stanu rzeczy” (Grzegorzczkova, 1991a, s. 18). Uwaga ta może być cenną wskazówką pozwalającą dostrzegać w każdym akcie mówienia do kogoś aspekt komunikacyjny: w jednych aktach będzie on dominujący, w innych — poboczny. W związku z tym każda wypowiedź illokucyjna niesie pewne treści semantyczne, przesłanki komunikujące coś o świecie. Skierowana do potencjalnego

⁹ Filozof w wykładzie VII i VIII (Остин, 1986, s. 83—87) akt lokucyjny interpretuje jako połączenie aktu fonetycznego (wypowiadanie dźwięków), faktycznego (wypowiadanie słów prawidłowych leksykalnie i gramatycznie) i retelnego (użycie ich w określonym sensie i z określoną referencją). Uczony pisze: „Akt ‘mówienia’ w całkowitym i powszechnym sensie tego słowa proponuję nazwać, a ściślej mówiąc ochrzcić, jako dokonanie aktu lokucyjnego” (s. 84).

¹⁰ W końcowych wykładach, wobec trudności utrzymania opozycji opis — działanie, Austin odciął się od takiej interpretacji.

¹¹ E. Grodziński, odnosząc się do problemu informacji w wypowiedziach, zdecydowanie oddziela stosunkowo wąską grupę wypowiedzi performatywnych od wypowiedzi z funkcją komunikacyjną. Jednocześnie jednak zauważa, że każda wypowiedź performatywna spełnia dwie zasadnicze funkcje: (1) funkcję tworzenia nowej rzeczywistości — i w tym zakresie może być skuteczna bądź nie — oraz (2) funkcję informacyjno-sprawozdawczą, która polega na informowaniu o powstaniu nowej rzeczywistości. Widząc w performatywach informację o nowej rzeczywistości uczony nie uznaje illokucji, ponieważ nie uznaje informacji o intencji (Grodziński, 1980, s. 28—31).

odbiorcy w ramach „komunikowania się” może realizować znaczenie illokucyjne aktu mowy. Nie jest to sprzeczne z tradycyjnymi postulatami dotyczącymi funkcji języka i wypowiedzi, zgodnie z którymi wypowiedziom przypisuje się funkcję komunikatywną jako prymarną w stosunku do innych. Wyklucza to jednocześnie możliwość postrzegania każdego aktu komunikacyjnego jako aktu illokucyjnego. Wypowiedzi mogą więc pełnić następujące funkcje:

1) informacyjno-opisową (komunikatywną), nastawioną na przekaz treści (konstatywy z celem komunikacyjnym);

2) illokucyjną, zgodnie z którą ważne jest nie tyle to, że kogoś o czymś informujemy, coś mu komunikujemy, ale to, **po co** informujemy, relacji przyświeca jakiś znany nadawcy cel, który interlokutor przeważnie rozpoznaje. W wypowiedziach informujących, zawierających aspekt oceniający, hipoteza nadawcy, jego ustosunkowanie się do wygłaszanej tezy, wyraża się pobudzenie do zareplikowania, działanie, które może wpływać na stan mentalny odbiorcy, przekonać adresata o słuszności prezentowanych poglądów (asertywne wypowiedzi illokucyjne);

3) illokucyjno-sprawczą, która oznacza, że głównym zamiarem Nadawcy jest „działanie” słowem, wobec czego w aktach tych realizują się przede wszystkim cele pozainformacyjne (deklaratywy generujące, tzn. prawne i *quasi-prawne* akty mowy, także prośby, rozkazy, powitania).

1.3. Konwencjonalny charakter wypowiedzi illokucyjnych

W przyjętym narzuconym rzeczywistości schemacie działań mownych, dokonujących się w ramach pięciu klas aktów mowy, cechą wspólną illokucyjnego znaczenia w obrębie każdej z pięciu grup jest siła illokucyjna — inna dla dyrektywu, jako nakłaniania do czegoś odbiorcy, inna dla komisywu, jako zobowiązania się do czegoś nadawcy, czy asertywu, jako odpowiedzialności za przytaczane stwierdzenia. Prawidłowe rozpoznawanie wypowiedzi i umiejętność sklasyfikowania jej przez odbiorcę jako dany akt mowy wiąże się z jej konwencjonalnością.

Zagadnienie konwencji, które jest od dawna obszernie interpretowane w literaturze filozoficznej¹², zatem także w literaturze poświęconej filozofii

¹² Interpretacja pojęcia „konwencja” nurtuje badaczy od początków rozwoju myśli filozoficznej. Już sofisci, analizując sposoby poznawania prawdy, ogłosili konwencjonalizm, twierdząc, że wynikiem umowy jest, iż pewne prawdy uchodzą za obowiązujące powszechnie. Ich konwencjonalizm był konsekwencją relatywizmu, zgodnie z którym nie ma prawdy powszechnej, prawda jest dla każdego inna (Tatarkiewicz, 1988, s. 68).

języka¹³, odnosi się ściśle do zainteresowań językoznawczych¹⁴. Powszechnie kojarzy się je ze sferą użycia języka, prawidłowe bowiem funkcjonowanie w społeczeństwie wiąże się z podporządkowaniem zachowania i działalności werbalnej ogólnie przyjętym normom. Regularnie powtarzające się sytuacje narzucają członkom społeczności skodyfikowany sposób zachowania językowego. Działalność słowna jest na tyle skonwencjonalizowana, że praktycznie na każdym kroku stosujemy się do określonych zasad, wiedząc, że tak powiedzieć „można”, tak „wypada”, a tak „nie wolno”. „Między zbiorowościami a konwencjami istnieje związek dwustronny: zbiorowości tworzą konwencje, konwencje są podstawą do wyróżnienia zbiorowości. O tym, że uczestnictwo w zbiorowości jest oparte na konwencjach, najłatwiej jest się przekonać, obserwując zachowania niezgodne z konwencjami; są one przez członków danej zbiorowości uważane z reguły za dziwne (bądź niezrozumiałe).” (Grochowski, 1993, s. 24).

Konwencjonalność aktu mowy, jego powodzenie, to, że będzie on zrozumiały, prawidłowo rozpoznany i w konsekwencji doprowadzi rozmówcę do odpowiedniej reakcji, uwzględnia:

1) konwencje semantyczne, tj. zależność między wyrażeniem językowym a jego dosłownym znaczeniem; powiedzmy ‘dobry’ rozumiany jako ocena w stosunku do człowieka, wydarzenia, zakładająca dużo cech pozytywnych, w tym miły, sympatyczny; wchodzi w nie znaczenie sygnifikacyjne i denotatywne, określane przez niektórych terminem „referencjalne”¹⁵. Dla M. Grochowskiego użycie znaku zgodnie z konwencją semantyczną to jego użycie sensowne, użycie zgodnie z konwencją referencji to użycie prawdziwe; naruszenie konwencji semantycznej prowadzi do sprzeczności, z kolei zachowanie językowe niezgodne z konwencją referencji prowadzi do powstania zdań fałszywych; jeżeli ktoś wskazując na widelec powiedziałby *To jest grzebień*, a mówiąc o osobie, która ma czkawkę — *Ona chrapie*, wypowiedziałby zdania fałszywe, ponieważ postąpiłby w sposób niezgodny z obowiązującymi w języku polskim konwencjami referencji (Grochowski, 1993, s. 17—24); semantyka jest równie ważna, gdy mówimy o jednostkach o typowo

¹³ Tworząc podstawy teorii aktów mowy, J. L. Austin wielokrotnie odwoływał się do pojęcia konwencji (Остин, 1986, s. 89, 90, 93, 99, 100, 104). Także P. Strawson w pracy *Intencja i konwencja w aktach mowy*, odnosząc się do teorii Austina, widzi różnice między aktami illokucyjnymi konwencjonalnymi i niekonwencjonalnymi (Стравсон, 1986, s. 130—150).

¹⁴ Szczegółowego przeglądu literatury lingwistycznej podejmującej temat konwencji dokonuje M. Grochowski (1993, s. 9—15).

¹⁵ M. Grochowski do konwencji językowych zalicza konwencje semantyczne *sensu stricto* (system zależności znaczeniowych między jednostkami języka). Uczony wydziela także konwencje gramatyczne, referencji (system zależności między znakami językowymi a klasami obiektów i stanów pozajęzykowych, do których znaki się odnoszą), pragmatyczne, jako rodzaj aktu mowy i typ pozajęzykowych stanów kreowanych za pomocą tych zachowań (*dziękuję* jako zobowiązanie nadawcy do określonych działań) (Grochowski, 1993, s. 17—24).

pragmatycznym znaczeniu; uczestnik rozmowy wyraża podziękowanie lub przeprasza, lecz nie myli tych zachowań werbalnych;

2) konwencje gramatyczne dane dla każdego języka;

3) ograniczenia pragmatyczne, które postrzegamy jako zasób wiedzy mówiącego o tym, w jakiej sytuacji wypowiedzenie danego znaku jest prawidłowe, trafne, zgodne z kulturowym i społecznym uzusem czy może wieloznaczne w dążeniu do perlokucji, z ukrytym „illokucyjnym samobójstwem”.

W performatywnych leksemach zakodowane są już intencje mówiących wraz z socjologicznymi uwarunkowaniami ich użycia, ponieważ te ustalone intencje są setki razy powtarzającymi się sytuacjami z odpowiednimi, typowymi dla nich reakcjami. Zakodowane w świadomości użytkowników języka oraz w słownikach dają możliwość wyboru jednostki językowej ograniczonej swoją pragmatyczną strukturą (chcąc powitać kogoś neutralnie wybieramy *здравствуйте, добрый день*, po przyjacielsku — *привет*, a bardziej poufale, raczej w męskim towarzystwie — *дорого*). W aktach mowy, w których zostanie użyty performatyw, subiektywny zamiar nadawcy wpłynięcia na swego rozmówcę traci swą „subiektywność” na rzecz słownikowych kodyfikacji. Czasownik performatywny nazywa sam siebie oraz działanie, które dokonuje się z jego pomocą. W konkretnym zastosowaniu *я обещаю* / *obietuję* performatyw wyczerpuje siłę swojego znaczenia, a jego użycie jest częstokroć w pewien sposób przewidywalne — performatywy odtwarzane są z zapasu leksykalnego zakodowanego w świadomości w taki sposób, że w typowej, powtarzającej się sytuacji wybierany jest i przyporządkowywany odpowiedni performatyw.

Zgodnie z kryterium konwencji podzieliliśmy wypowiedzi performatywne na trzy grupy:

1. Wypowiedzi performatywne, w których obserwuje się zgodność pomiędzy konwecjonalnością semantyczną, gramatyczną i pragmatyczną. Akty te używane są zgodnie z ograniczeniami podanymi w słownikach językowych (*обещаю прийти* / *obietuję, że przyjdę* ma znaczenie ‘wziąć na siebie odpowiedzialność dokonania czegoś’). Jednocześnie odnotowuje się współzależność między tym, co zostało powiedziane, a pozajęzykową rzeczywistością, w której, jak się oczekuje, zajdą zmiany.

2. Wypowiedzi semantycznie puste (Grochowski, 1993, s. 48—52), zakładające, że znak traci konwencję semantyczną na korzyść konwencji pragmatycznej, która w konsekwencji dominuje, jako że wypowiedź przypisana jest określonej sytuacji. W strukturze aktów typu „powitania”, „pożegnania” zakodowana jest pragmatyczna sytuacja, powiedzmy użycie *добрый день* / *dzień dobry* jako znaku powitania nie zależy od tego, czy faktycznie życzymy komuś, aby ten dzień był „dobry”, a zwrot *до свидания* / *do widzenia*, czyli — semantycznie — ‘do następnego spotkania’, to niezależnie od sytuacji zawsze grzeczne i zgodne z wymogami społecznymi pożegnanie.

3. Wypowiedzi używane niekonwencjonalnie, niezgodnie z normatywnymi ograniczeniami, w wyniku czego zmienia się ich pragmatyczne znaczenie. Często można usłyszeć rosyjskie *здравствуйте* / *dzień dobry* wypowiedziane na znak zdziwienia. *Dobranoc* skierowane na lekcji do ucznia nie umiejącego się skupić będzie naganą, zmuszeniem go do uważniejszego słuchania nauczyciela, a w żadnym wypadku nie „pożegnaniem przed snem”. Mimo iż w podanym przykładzie wypowiedź została użyta niezgodnie z konwencją zakodowaną w słownikach, zasadne jest mówienie o jej powodzeniu — uczeń zrozumie, że zrobiono mu uwagę, gdyż intonacja, nieodpowiednia sytuacja użycia są sygnałami do nowej interpretacji. Można założyć, że tego typu akty podporządkowane są określonej konwencji, powiedzmy humoru, żartu, i dokonując się w niej, stają się rozpoznawalne i skuteczne. Okazuje się więc, że zmieniając sytuację, możemy nadać zupełnie nowy pragmatyczny charakter aktowi, w którego semantycznej strukturze dane są już uwarunkowania pragmatyczne. W związku z tym niejednoznaczność wypowiedzi, także konteksty narzucające nowe uwarunkowania użycia wypowiedzi rozszerzają pole badań pragmatycznych.

1.4. Realizacja wypowiedzi illokucyjnych — wypowiedzi eksplicytno- i implicytno-performatywne

W fundamentalnej pracy *Mówienie i poznawanie. Jak działać słowami* J. L. Austin wysuwa tezę, że z punktu widzenia ewolucji języka eksplicytnie performatywy są rezultatem późniejszego jego rozwoju. Jest bowiem bardzo prawdopodobne, że nie było jednoznaczności w przypisywaniu działania określonym jednostkom języka: *Byk*, *Burza* mogły być użyte w celu ostrzeżenia, poinformowania, *Będę tam* jest historycznie wcześniejszą formą niż *Obiecuję, że tam będę* i w związku z tym dyferencjację siły illokucyjnej wypowiedzi filozof uznaje za późniejsze osiągnięcie języka. Zdaniem Austina w tych wcześniejszych formach zakodowane są „ukryte performatywy”, które dopiero w zaawansowanym stadium rozwoju cywilizacji, społeczeństw, języka, osiągnęły postać, w której zamiar detalizuje się jako jawny performatyw (Остин, 1986, s. 69).

W teorii aktów mowy otwarcie wypowiedziany performatyw jest powszechnie przyjętym wyznacznikiem pragmatycznego znaczenia wypowiedzi i niektórzy lingwiści tylko taką postać wypowiedzi definiują jako wypowiedź performatywną. Wskazują oni, że w realizacji illokucyjnego znaczenia wypowiedzi, oprócz użytych performatywów, występują jeszcze inne, także oczywiste

i łatwo rozpoznawane dla użytkowników języka, sposoby wyrażania intencji, które gwarantują powodzenie aktu. Bezpośrednio odnosi się to do sformułowanego przez J. Lyonsa stwierdzenia, iż akty performatywne zawierają zawsze jakiś wskaźnik swojej illokucyjnej funkcji. W takim ujęciu wypowiedziami performatywnymi będą zarówno zdania oznajmujące z jawnie użytym performatywem, jak i pobudzające, pytające, w których intencję nadawcy wyrażać będzie intonacja, partykuła pytająca, tryb, odpowiednio zastępujące czasownik performatywny w 1 os. l.poj. czasu teraźniejszego (Lyons, 1989, s. 344).

Przedstawione uwagi oraz terminologiczne ustalenia W. W. Bogdanowa pozwalają stwierdzić, że realizacja illokucyjnego znaczenia w wypowiedziach illokucyjnych obejmuje:

1) eksplicytno-performatywną postać z jawnie użytym czasownikiem performatywnym w 1 os. l.poj. czasu teraźniejszego, który sam nazywa dokonujące się działanie; eksplicytne użycie czasownika performatywnego jest w wielu kontekstach ograniczone sferą użycia, realizuje się np. w sytuacjach, w których jego jawne wypowiedzenie jest zgodne z przyjętymi dla danej sytuacji normami, np. w kontaktach oficjalnych, aktach prawnych, *quasi-prawnych*, aktach grzecznościowych lub w sytuacjach, w których mówiący świadomie dąży do wskazania swojej intencji;

2) implicytno-performatywną postać, kiedy w danym wypowiedzeniu nie zostaje wypowiedziany konkretny performatyw, pozostaje natomiast jego działanie; performatyw przekazuje bowiem swą siłę innym czynnikom, które „działają słowem” w ramach przyjętej społeczno-językowej konwencji i tym samym wypowiedź realizuje pragmatyczne znaczenie nie wypowiedzianych *proszę, obiecuję, stwierdzam*.

Implicytność w odniesieniu do aktów mowy nie jest jednak sprecyzowana od strony teoretycznej, choć sam termin występuje w literaturze lingwistycznej. Określa się, że implicytność przejawia się na poziomie słów, co oznacza, że nie zostaje wyrażona formalnie w przekazie słownym, ale można ją wyjaśnić na podstawie eksplicytności niektórych wyrazów (polskie *wieszak*, francuskie *porte manteau*, angielskie *coat hanger*) (Pisarska, Tomaszewicz, 1996, s. 82). Zjawisko implicytności odnotowuje tradycyjna rosyjska gramatyka, odnosząc do implicytnych, np. zerowe sposoby wyrażania fleksji. Na szeroką skalę implicytność odnosi się także do morfologii (Соколов, 1991). W konkretnych badaniach implicytność jest obserwowana m.in. w sposobach wyrażania ilości w języku niemieckim (Куанбаева, 1991) oraz analizowana w aspekcie konfrontatywnym (Крушельницкая, 1970). Wagę omawianego zjawiska potwierdza teza O. M. Sokołowa o wydzieleniu implicytnej gramatyki w szczególną dziedzinę lingwistyki pedagogicznej i jej praktycznym zastosowaniu w nauce języka rosyjskiego jako obcego (Соколов, 1991, s. 6—7).

Zgodnie z obecną w językoznawstwie polskim propozycją definicji, implicytność w węższym ujęciu dotyczy bezpośrednio znaczeniowego oraz formalnego wykładnika struktury wypowiedzenia. Zjawisko to ujmuje się bowiem jako nieujawnienie w płaszczyźnie formy rzeczywiście obecnych w zdaniu jednostek struktury semantycznej, w których nieobecność leksykalnego wykładnika (zero funkcjonalne) może być jednak definiowana jako „znacząca” (EJO, 1993, s. 219). Takie traktowanie sięga tradycji językoznawczej, kojarzącej implicytność ze zjawiskiem elipsy (EJO, 1993, s. 220). W niektórych ujęciach sugeruje się nieostrość granic zjawiska implicytności i elipsy, a czasem pojęcia te są nawet ze sobą utożsamiane (Крушельницкая, 1970, s. 24). Elipsa w rozpowszechnionym podejściu traktowana jest jako pominięcie w strukturze powierzchniowej tekstu elementu, który wystąpił już wcześniej (elipsa kontekstowa), bądź opuszczenie wykładnika treści oczywiste ze względu na kontekst sytuacyjny (elipsa sytuacyjna). W odniesieniu do badania warunków użycia wyrażeń w sytuacji komunikacyjnej zaproponowano nawet pojęcie „elipsa pragmatyczna” (Grochowski, 1976, s. 124). W późniejszych badaniach M. Grochowski zrewidował swoje poglądy, twierdząc, że jeżeli dane wyrażenie nie powtarza się w tekście, gdyż nie ma wyraźnej potrzeby jego powtarzania, to nie jest to elipsa, ale zjawisko całkowicie naturalne. Takie zachowanie w dialogu uznaje się za typowe i zrozumiałe dla wszystkich uczestników rozmowy, jako że w zwykłej sytuacji komunikacji „nikt nie powtarza bez celu i potrzeby raz wypowiedzianego wyrażenia”. W związku z tym wątpliwość lingwisty budzi wydzielanie także zjawiska elipsy kontekstowej. Parę replik: *O której wstał Janek? O 6.30*, interpretuje się jako naturalną, dlatego dopowiadanie do „eliptycznej odpowiedzi” *O 6.30* nieeliptycznej całości *Janek wstał* jest — zdaniem lingwisty — konstrukcją nieistniejących dialogów, gdyż nikt tak nie mówi (może z wyjątkiem „dialogu szkolnego”, np. w trakcie nauki języka obcego). W związku z tym uczony neguje i całkowicie odrzuca zjawisko elipsy w tekstach (Grochowski, 1978). E. I. Szendels, sprawiedliwie podkreślając, iż zarówno implicytność, jak i elipsa, nie mają swoich formalnych wykładników, opowiada się jednak zdecydowanie za rozgraniczeniem tych dwu zjawisk. Dla lingwisty elipsa — rozumiana w tradycyjny sposób — zakłada opuszczenie elementów, które mogą być odtworzone na podstawie kontekstu, sytuacji. Natomiast w implicytnej strukturze nic nie jest opuszczone, żadne słowo nie musi być „dopowiadane” (Шендельс, 1977, s. 109). Założenia lingwisty sugerują, iż implicytność polega nie na redukcji, ale na pewnym naturalnym zachowaniu językowym, które służy ekonomizacji wypowiedzi, kompresji informacji w tekście z pominięciem słów „oczywistych”, a więc zbytecznych. Potwierdzenie znajdujemy w pracach I. Ł. Muchanowa, który odnotowuje, iż implicytny sens wypowiedzi najczęściej „формируется пресуппозициями” (Муханов, 1994, s. 49). Ta teza niezwykle skomplikowanie przekłada się

na żywy język dialogu, gdyż pojęcie implicytności performatywów w aktach mowy należy zdecydowanie oddzielać od zasady zachowania w dialogu orientowanego na komunikowanie treści bez przekazu intencji illokucyjnej. Bezpośrednio odnosi się to do założenia o oddzieleniu konstatywów opisujących świat od asertywnych aktów mowy.

A. Awdiejew, analizując bloki dialogizacji, wprowadza pojęcie dialogu „normalnego”, co w zarysie koncepcyjnym pokrywa się z cytowanym ujęciem M. Grochowskiego, dotyczącym zwykłej komunikacji w dialogu. Według A. Awdiejewa ogólną zasadą w wymianie replik jest minimalizacja formy przekazu informacyjnego. Chodzi o unikanie powtórzeń treści już przekazanej czy też niewypowiadanie tego, co interlokutorzy znają z innych źródeł, np. z ogólnej wiedzy o świecie, z procesów wnioskowania, co mają w pamięci. Zgodnie z tą zasadą lingwista mówi o zabiegu zerowania w dialogu elementów inferencji, które są oczywiste dla obydwu rozmówców: *Gdzie pani kupiła te kwiaty? Na rynku* (opuszczony został element *‘Kwiaty, które trzymam w rękach...’*). Także pominięcie całego złożonego procesu wnioskowania, powiedzmy, w wymianie: *O której przyjechał pociąg?*, gdzie replikuje się w sposób „wyzerowany”: *Nie byłem na dworcu*, eliminując tym samym z dialogu szereg informacji budujących niejako tę ostateczną odpowiedź. W wyniku zerowania informacji „oczywistych” formalizuje się właśnie dialog „normalny” (Awdiejew, 1991, s. 33–34).

W naszym ujęciu chodzi o wydzielenie z ogółu wypowiedzi realizujących cel komunikacyjny w sytuacji „normalnego” dialogu pewnych typów wypowiedzi, w których przekazana jest nie nazwana performatywnie illokucyjna intencja mówiącego. Siła illokucyjna, która nie ma powierzchniowej reprezentacji w postaci nazwanego performatywu, realizuje się jednak w zdaniu jako jednostka struktury pragmatycznej, konkretyzując się w postaci określonego aktu mowy. Intencja mówiącego częstokroć przenosi się wprost na gramatykę, semantykę wypowiedzi adekwatnej do sytuacji i regulowanej przez kontekst i wzajemne zależności rozmówców. W takich wypadkach różne składniki propozycji niejako biorą na siebie siłę performatywu i choć otwarcie jej nie nazywają, to również wyrażają intencję mówiącego. Treść pragmatyczna takiego wypowiedzenia jest rozpoznawana w dialogu przez współrozmówcę, w konsekwencji wypowiedzenie osiąga w dialogu — zamierzony bądź nie — efekt perlokucyjny, co nie jest obojętne dla dalszego przebiegu konwersacji. Do odczytania siły illokucyjnej wyrażonej przez samą tylko propozycję pomocna okazuje się już nie semantyka oraz pragmatyka wypowiedzianego performatywu, ale raczej gramatyka, składnia, kontekst wypowiedzi.

2. Asertywne wypowiedzi illokucyjne

2.1. Charakterystyka ogólna

Klasa aktów mowy definiowanych jako asertywy (reprezentatywy) obejmuje wypowiedzi stwierdzające, przedstawiające pewien stan rzeczy, w którym zachodzi „przystosowanie wypowiedzi do realnego świata”, odwrotnie niż w dyrektywach czy komisywach, w których to świat przystosowywany jest do wypowiedzi. W stwierdzeniach wyrażany zostaje stan psychiczny mówiącego — jego przekonanie (że *p*), którego nie można zweryfikować w kategoriach prawdy / fałszu, przez co mówiący wyraża stosunek do treści propozycji (Серль, 1986a, s. 173—174, 181). Terminologię Searle’a powszechnie akceptują lingwiści zajmujący się pragmatyką językową, w związku z czym akty stwierdzające coś poprzez wyrażoną propozycję oraz predykat performatywny (*утверждаю, что..., информирую, что...*) są uznawane za asertywy.

Rozpowszechnione jest również podejście traktujące wypowiedzi asertywne jako synonimiczne konstatywom w terminologii J. L. Austina. W analizie działań mownych fundamentem teorii aktów mowy było zwrócenie uwagi na kreowanie przez performatywy nowej rzeczywistości, które Austin przeciwstawiał mówieniu jako opisowi rzeczywistości (Остин, 1986). Przeciwwstawione performatywom konstatywy poddawał testowi na prawdę / fałsz, w przypadku zaś performatywów mówił o ich powodzeniu, skuteczności, fortunności. W dalszych badaniach konstatywy okazały się trudne do utrzymania w opozycji do działających wypowiedzi performatywnych, gdyż w późniejszych rozważaniach w każdym akcie „mówienia” Austin dostrzegał element performatywnego „działania”. W związku z tym konstatywy „rozmyły się” w stworzonej teorii aktów lokucyjnych i illokucyjnych, jako nadrzędnej do teorii performatywów¹.

¹ Już w wykładzie IV Austin odnotowuje: „Быть может, между утверждениями и перформативными предложениями не существует непроходимой границы” (Остин, 1986, s. 56).

Zgodnie ze znaną koncepcją lingwistyczną reprezentowaną w językoznawstwie polskim przez A. Wierzbicką, w strukturze głębokiej każdego stwierdzenia zanurzone jest performatywne działanie *mówię, że...* (Wierzbicka, 1973), co jeszcze bardziej zaciera Austinowską dychotomię opis — działanie, gdyż w takim ujęciu każde „mówienie” będzie miało wymiar performatywnego działania. Większość lingwistów akceptuje jednak podstawowy podział na konstatywy i wypowiedzi performatywne (rozdział I, schemat III). Chociaż samemu Austinowi trudno było utrzymać podział ogółu wypowiedzi na performatywy i konstatywy wobec szerszej koncepcji aktów illokucyjnych, nie przesądziło to bynajmniej o wyeliminowaniu konstatywów z powszechnie akceptowanej terminologii teorii aktów mowy. Reprezentatywnie może być podejście M. Honowskiej, która pisze: „Ego — nadawca poprzez znak: gratuluję, obiecuję, przysięgam — tworzy rzeczywistość wcześniej nie istniejącą. Wszystkie pozostałe formy paradygmatu powyższych i podobnych im czasowników pełnią funkcje konstatywne [podkr. — I. N.]” (Honowska, 1986, s. 63). Większość lingwistów do konstatywów odnosi bezspornie wszystkie wypowiedzenia w czasie przeszłym jako opisujące zaistniałe wydarzenia (*он поблагодарил меня, я поздоровалась с ним*). Trudności w interpretacji dotyczą stwierdzeń w czasie teraźniejszym. Sam J. R. Searle odnotowuje, iż w stwierdzeniach stopień przekonania i odpowiedzialności mówiącego może zbliżać się do zera lub nawet być mu równy, choć jasne jest, że „гипотетическое утверждение, что *p* и простая констатация, что *p*, находятся в одной и той же плоскости, в которую не входят, скажем, просьбы” (Серль, 1986a, s. 181). Wszelkie stwierdzenia i konstatacje faktu leżą niejako na tej samej linii, zdecydowanie odróżnianej od innych typów aktów mowy — dyrektywów i ekspresywów. W związku z tym w badaniach pragmalingwistycznych status wszelkich stwierdzeń nie jest do końca jasny, gdyż dość powszechnie określa się je jako asertywy, a jednocześnie, synonimicznie, jako konstatywy, bezspornie zachowując przy tym określenie konstatywów dla wypowiedzi w czasie przeszłym, obrazujące dychotomię performatywne działanie — konstatywny opis.

W próbie uchwycenia różnic pomiędzy konstatywnym „opisem świata” a asertywną jawną „ingerencją” w to, co opisujemy, może pomóc definicja, zgodnie z którą w asertywach mówiący bierze odpowiedzialność za stwierdzany sąd: „[...] цель в том, чтобы зафиксировать ответственность гово-

W wykładzie VII uczony pisze o „необходимости пересмотра дихотомии ‘перформатив — констатив’ на основе общего подхода к говорению как к действию” (s. 73). W wykładzie XI filozof jednoznacznie deklaruje, że konstatyw jest rodzajem illokucji (s. 107), by w wykładzie XII odnotować: „Учение о разграничении перформативов и констативов соотносится с учением о локутивных и иллокутивных актах в составе целостного речевого акта, как частная теория с общей” (s. 117).

рящего за сообщение о некотором положении дел, за истинность выражаемого суждения” (Серль, 1986a, s. 191). W jednym z najnowszych podejść do zagadnień pragmatyki językowej R. Kalisz podkreśla, iż prawdziwość omawianych aktów mowy zawiera się w **przekonaniu** mówiącego o tej prawdziwości, a więc nie pokrywa się z pojęciem „typowa asercja” (Kalisz, 1993, s. 44—46). Na temat nieweryfikowalności na prawdę / fałsz wypowiedzi oznajmujących, definiowanych tutaj jako asertywne, wypowiadają się także K. Ajdukiewicz (1975, s. 106—107) i J. Bralczyk (1978, s. 10—11). A. Awdiejew pisze, iż prawdziwość propozycji może być uznawana nie tylko na podstawie weryfikacji materialnej, ale także teoretycznie możliwej (Awdiejew, 1987, s. 20). Do jakiegokolwiek nazwanej propozycji mówiący może „dopasowywać” szereg predykatów asertywnych (*wątpię, twierdzę*), a więc dokonywać modyfikacji sądu zawartego w zdaniu podrzędnym o całe spektrum możliwości przekonania mówiącego względem prawdziwości lub fałszywości tego sądu.

Utożsamianie asertywów i konstatywów może mieć, jak się wydaje, bezpośredni związek z pojęciem asercji w logice, które kojarzone jest ze wszelkimi stwierdzeniami o rzeczywistości. W powszechnym logicznym ujęciu asercja dotyczy zdań prawdziwych z punktu widzenia obiektywnej prawdy, które „po prostu stwierdzają to a to, np.: *Warszawa jest stolicą Polski*” i są to zdania asertoryczne (Ziemiński, 1975, s. 126). Właśnie ta terminologiczna złożoność sugeruje, iż rzeczywiście wypowiedzi „stwierdzające coś” w teorii aktów mowy są traktowane jako asertywy i jednocześnie konstatywy opisujące rzeczywistość. Jednakże rozpatrując ten problem w kontekście ujawniania się w wypowiedzi jej siły illokucyjnej, oznajmienia, w których nadawca stwierdza coś, otwarcie wyrażając swą intencję illokucyjną, ostatecznie odnosimy do wypowiedzi asertywnych, a predykaty eksplikujące asertywną siłę illokucyjną interpretujemy, zgodnie z ujęciem Searle’a (Серль, Бендервекен, 1986, s. 253), jako asertywy — jedną z klas aktów mowy. W stosunkowo wczesnej pracy T. Kotarbińskiego (1963, s. 51) odnajdujemy rozważania mogące potwierdzić założenie o możliwości dostrzeżenia różnicy w konstatacji faktu i asertywnym ustosunkowaniu się do wyrażanych treści. Filozof wydziela wśród oznajmień wypowiedzenia asertoryczne, apodyktyczne i problematyczne, pokazując, iż zdania logiczne asertoryczne twierdzą po prostu w sposób konstatujący, co ostatecznie potwierdza, że właśnie w logicznej interpretacji ma swoje uzasadnienie terminologiczne traktowanie asertywów i konstatywów jako pojęć synonimicznych. Oprócz nich, zdaniem T. Kotarbińskiego, funkcjonują jednakże i oznajmienia apodyktyczne i problematyczne, jako pewien typ wypowiedzi wprowadzających intencję nadawcy, jego subiektywną pewność, przypuszczenie czy powątpiewanie.

Wskazówkę pozwalającą przypuszczać, że stwierdzenia stanowią grupę niejednorodną, znajdujemy także w logice pragmatycznej K. Ajdukiewicza.

Uważa on, że w zdaniach oznajmujących, w których wyrażane są stwierdzenia pewnych faktów, mówiący może wypowiadać:

1) sądy, które zdają sprawę z pewnego stanu rzeczy, relacjonują rzeczywistość;

2) sądy, w których zdając relację z pewnego stanu rzeczy, mówiący wyraża swoje przekonanie, moment przekonania obecny w wypowiedzi może mieć różne natężenie — można być czegoś pewnym, przypuszczać, że tak jest, lub powątpiewać w coś (Ajdukiewicz, 1975, s. 27—28).

Konstatywy można interpretować zatem jako sądy o czymś, przeważnie ogólnie przyjęte lub też zdające sprawę z pewnych stanów rzeczy, asertywy zaś — jako wyrażenie subiektywnego przekonania mówiącego o danym stanie rzeczy, z różnym natężeniem stopnia pewności co do prawdziwości treści propozycji, a więc obejmujące również modyfikacje modalne przypuszczenia, powątpiewania. Materiał potwierdzający tezę o oddzieleniu konstatacji od asertywnego ustosunkowania się mówiącego do treści propozycji daje także analiza intonacji wypowiedzi z punktu widzenia performatywności (Кодзасов, 1989). Interesujące nas wypowiedzi „stwierdzające coś” S. W. Kodzasow interpretuje jako niejednorodne z punktu widzenia proponowanych w literaturze kryteriów performatywności. Z jednej strony bowiem mogą to być wypowiedzi, w których mówiący wyraża swoje zdanie (мнение), np. *Я знаю, что он сейчас у Иванова; Он, по-моему, во вторник приезжает*. Zdaniem lingwisty: „Такие действия не меняют состояния мира, однако они меняют актуализованные в дискурсе знания и установки слушателя”, co odpowiada Searle’owskiemu „przystosowaniu wypowiedzi do realnego świata”. Oznajmieniom tego typu uczony nadaje status wypowiedzi ze „słabą” performatywnością; uznajemy je za asertywne. Natomiast w konstatywach jako relacjach o czymś, przekazujących jedynie wiedzę (знания) mówiącego, uczony nie dostrzega elementu „działania”. Mogą to być zarówno wypowiedzi opisujące zaistniałe zdarzenia w czasie przeszłym *Я думал, что он у Иванова*, w teorii aktów mowy tradycyjnie uznawane za pozbawione „siły performatywnego działania”, a także opisy typu: *Перед нами картина деревни. Справа виден лес*. Wypowiedzi nieperformatywne mają jednocześnie wg Kodzasowa inne właściwości intonacyjne. Lingwista wprowadza nawet pojęcie „absolutnej konstatywności” (Кодзасов, s. 224—226).

Twierdzenie o asertywnym przystosowaniu wypowiedzi do realnego świata można zatem interpretować w ten sposób, że wszelkie docierające do mówiącego fakty, informacje, bodźce przetwarza on niejako przez subiektywny „filtr” i przedstawia je niekoniecznie takimi, jakie one są, lecz takimi, jak on je widzi. Prezentowany w illokucyjnej wypowiedzi asertywnej obraz świata jest obrazem *ja-* mówiącego, który ostatecznie przeciwstawiony zostaje konstatywnemu opisowi rzeczywistości jako relacji dostępnej i oczywistej dla wszystkich, która może być weryfikowana w kategoriach obiektywnej prawdy / fałszu.

Wobec tego modyfikacje modalne pewności, przypuszczenia czy powątpiewania interpretowane są w ramach asertywu jako aktu mowy (zgodnie z terminologią Searle'a). Te zaś oznajmienia, w których intencja illokucyjna, postawa nadawcy, jego zaangażowanie w treść propozycji nie są bezpośrednio nazwane, a więc wypowiedzi, które „twierdzą coś po prostu”, to konstatywy Austina. Logiczna definicja asercji bowiem niezupełnie pokrywa się z asertywem jako aktem mowy. Realizacja asertywnego znaczenia illokucyjnego wprowadza jakąś zmianę w dotychczasowych relacjach między rozmówcami, przyjmuje więc charakter „działania słowem”. Kiedy nadawca eksplikuje swoją, cytując Searle'a, „odpowiedzialność za przytaczane sądy”, jego preferencje, poglądy, zamiary są bez trudu rozpoznawane przez rozmówcę. Takie wypowiedzi asertywne silnie orientowane są na *ja*-mówiącego, na jego intelektualną operację, stan mentalny. *Ty*-odbiorca nie jest w nich raczej eksplikowany, choć kierowane są zawsze „do kogoś”. Aktualizując swój tok myśli nadawca aktywizuje niejako odbiorcę do przeprowadzenia pewnej myślowej operacji czy nawet wyraża zamiar wpłynięcia na jego sposób myślenia, postrzegania rzeczywistości, z czym wiąże się pewien element perswazyjny, nakłaniający. Weryfikacja trafności czy zasadności wniosków mówiącego w odniesieniu do treści propozycji może obejmować ocenę wypowiedzi z punktu widzenia związku, jakiego mówiący dokonał pomiędzy przesłankami a własnym wnioskiem z nich płynącym (Ajdukiewicz, 1975, s. 106—107). Skuteczność wypowiedzi asertywnych jest związana z pobudzeniem odbiorcy do pewnej intelektualnej operacji, której efektem może być jakaś zmiana w jego postrzeganiu tego konkretnego wycinka świata, którego dotyczy nazwana treść propozycji. Prezentowane subiektywne postrzeganie świata przez nadawcę przekładać się będzie na rozwój interakcji w dialogu, na wzajemne repliki interlokutorów. Przy tym to, czy dana wypowiedź okaże się dla słuchacza dostatecznie przekonująca, czy uzna on jej skuteczność, może zadecydować o zaakceptowaniu bądź niezaakceptowaniu wypowiedzianych przekonań mówiącego, nie może zaś wpłynąć na aprobatę czy zanegowanie samego nazwanego w wypowiedzi intencjonalnego działania (**ты этого не утверждаешь, *ты этого не считаешь*).

2.2. Eksplicytna realizacja intencji illokucyjnej w asertywnych aktach mowy

2.2.1. Performatywy asertywne

Jak powszechnie przyjmuje się w lingwistyce, jednoznacznym wyznacznikiem siły illokucyjnej wypowiedzi są czasowniki performatywne, w których

z zasady otwarcie ujawnia się intencja illokucyjna nadawcy, prezentowany jest jawnie typ działalności słownej, pozwalający bez trudu zrozumieć zamierzenia nadawcy wobec odbiorcy. Akty te powszechnie definiowane są jako dokonujące zmiany w rzeczywistości. Właściwą performatywowi moc „działania słowem” w odniesieniu do performatywów asertywnych trudno byłoby zdefiniować jako *de facto* kreowanie nowej rzeczywistości. Interpretację tę poszerza N. K. Riabcewa, która stwierdza, że tego typu działanie bardziej związane jest ze światem mentalnym niż ze zmianą zachodzącą w otaczającej nas rzeczywistości. Wypowiedzi typu *Przypuszczam, że..* są aktami przypuszczenia odnoszącymi się nie do zachowania, lecz do rozmyślania; jest to typ wypowiedzi z niestandardową współzależnością pomiędzy wypowiedzią a myśleniem, a nie wypowiedzią i rzeczywistością, jak w klasycznych aktach performatywnych (Рябцева, 1992, s. 12). Lingwiści stoją na stanowisku, że do wypowiedzi oznajmujących prezentujących pewne myślowe operacje wchodzi predykaty intensjonalne (Арутюнова, 1989), mentalne (Булыгина, Шмелев, 1989), aksjologiczne (Вольф, 1985), określane także jako epistemiczne (Иоаннесян, 1989). Niezależnie od pragmatycznego podejścia, w logicznym ujęciu akceptowanym przez lingwistykę predykaty te nigdy nie miały presumpcji prawdy. Niektóre z nich Austin zresztą wydzielił w grupie werdyktów. Miały one prezentować pewien indywidualny „werdykt” nadawcy dotyczący wycinka rzeczywistości nazwanego w propozycji, np. *считать, думать, полагать* (Остин, 1986, s. 120), choć później raczej nie odwoływano się do aspektu ich performatywności. Jedynie w interpretacji E. M. Volf odnajdujemy stwierdzenie, iż predykaty te, jako środek służący do eksplikacji modalnej ramy oceny, „можно рассматривать как **своего рода перформатив** сообщающий, что соответствующая оценка принадлежит субъекту” (Вольф, 1985, s. 97—101). Wskazane czasowniki, nazywając działania sfery mentalnej nadawcy, wprowadzają tym samym do wypowiedzi wyrażoną subiektywność związaną z jego konceptualnym światem i podkreślają, że prezentowane jest indywidualne zdanie mówiącego, a nie ogólny stan rzeczy. Klasę asertywnych stwierdzeń (*утверждаю, что*) poszerzamy więc o grupę predykatów intensjonalnych, uniemożliwiających mówiącemu prezentację własnej intencji illokucyjnej (*думаю, что / мыслю, že; я считаю, что / uważam, že*), która staje się w ten sposób eksplicytna. Wypowiedź oznajmująca prezentuje dzięki temu otwarcie operacje myślowe subiekta, w których założone jest oddziaływanie na sferę mentalną odbiorcy, i spełnia tym samym dyferencyjny warunek „działania” skierowanego na pobudzanie odbiorcy do ustosunkowania się do treści propozycji, do zareplikowania.

Wprowadzając do analizy poszczególne grupy czasowników, będziemy je rozpatrywać w kontekście Searle’owskiej odpowiedzialności za przytaczany sąd. Pozwala to uwzględniać propozycję Austina wyróżniającego pięć klas

aktów mowy, co zdecydowanie podtrzymywał Searle, nie widząc możliwości rozszerzenia klasyfikacji: „Существует пять и только пять иллокутивных целей” (Серль, Вандервекен, 1986, s. 252). Daje nam to pewną możliwość uschematyzowania wyrażania subiektywnego stosunku do rzeczywistości, które przecież samo w sobie żadnym schematem nie jest. Stanowi to znaczne ułatwienie w badaniu materiału językowego, gdyż wprowadza uporządkowaną systematyzację w widzeniu świata.

Predykat *утверждать* / *stwierdzać* jest cytowany jako podstawowy reprezentant klasy stwierdzeń i uznany za kluczowy wśród tych predykatów, których celem nie jest mówienie w ogóle, ale konkretyzacja celu illokucyjnego „mówienia” (Апресян, 1986a, s. 209). Różne są sfery jego użycia, a ich rozpatrzenie w danym kontekście ściśle wiąże się z problematyką tzw. stylów funkcjonalnych. Czasownik *утверждать* ma bardzo niską frekwencyjność użycia. Jeżeli w ogóle się eksplikuje, to jedynie w dialogu, w którym następuje zderzenie dwóch różnych racji partnerów, kiedy wiadomo, że partner myśli co innego niż nadawca. Eksplikując swoją postawę predykatem *я утверждаю*, mówiący pokazuje, że racja leży właśnie po jego stronie. Oto przykład zaczerpnięty z utworu scenicznego:

- (1) Ленин. Этот важный, наддутый господин ни капли на Ленина не похож. Степка (с иронией). Может, ты похож?
 Ленин. А вот я похож!
 Анна. Степка!
 Ленин. Нет, вы не мешайте нам довести спор до конца. Я утверждаю, что я похож.
 Степка. Ты ни капли не похож, а там настоящий, раз его машиной напечатали.
 Ленин. Нет, я настоящий, а он нет.

(Погодин)

Mówiący, używając predykatu *я утверждаю*, eksplikują własne racje w sposób pewny i dość apodyktyczny, bez jakiegokolwiek zamiaru pójścia na ustępstwa. W tego typu stwierdzeniach przypuszczająca czy powątpiewająca postawa agensa wobec treści propozycji nie może się w ogóle ujawniać. W predykanie *я утверждаю* założone jest przekonanie subiekta o nieprawdziwości sądów interlokutora, nie znoszące sprzeciwu przekonanie o własnej racji, które nie uwzględnia dyskusowania jako dochodzenia do konsensusu. W związku z tym w pewnych kontekstach może być sygnałem „ataku” na interlokutora, symptomem przechodzenia rozmowy w spór czy kłótnię. W tekstach naukowych, w sytuacjach oficjalnych performatywna funkcja ma priorytet nad klasycznym performatywnym użyciem. Odejście od wzorcowej postaci nie przesądza o niecwiakcyjności wypowiedzi, gdyż zachodzi tutaj równo-

znaczność wypowiedzi z działaniem, a dodatkowo prezentowany jest myślowy krok, zmiana stanu mentalnego, nazywana jest dokonującą się operacją mentalną nadawcy (Рябцева, 1992, s. 15):

- (2) Итак, подводя итоги, **можно утверждать**, что реалистическая точка зрения на природу пропозициональных денотатов имеет определённые перспективы.

(Рябцева)

Mimo ograniczonego kontekstu i niskiej częstotliwości użycia, to właśnie performatyw *утверждать* bez wątpienia nazywa tę dokonującą się operację, którą określamy jako „akt mowy stwierdzenia”. W związku z tym całą grupę predykatów o illokucyjnej sile stwierdzenia o własnej pewności określamy jako **stwierdzenia / утверждения**. Inne predykaty włączone do wskazanej grupy to: **свидетельствовать / zaświadczać, подтверждать / potwierdzać, удостоверить / poświadczać**. Ich użycie wiąże się z kontekstem oficjalnym:

- (3) Подают мне текст этой подписки, где **я свидетельствую**, что железной дорогой удовлетворен и претензий к ней никаких не имею.

(Серафимов)

Do grupy predykatów wyrażających stwierdzenie nadawcy włączamy także nie wydzielane w znanych nam opracowaniach aktów mowy wyrażenia: **быть уверенным / być pewnym, быть убеждённым / być przekonanym**. Jeśli chodzi o materiał wyjściowy, to dla wymienionych predykatów słownik języka rosyjskiego odnotowuje jako „hasła wywoławcze” jedynie pełne formy przymiotnikowe *уверенный, убежденный*, wraz z krótką formą ich użycia, jednak bez wyeksponowania kontekstu ich zastosowania (Ожегов, 1987). Być może właśnie dlatego, że nie ma czasowników o dokładnie takim znaczeniu, wyszczególnione są formy: (*убеждать кого-то в чём-то, уверять кого-то в чём-то*), cytowane predykaty nie znalazły się w spisie eksplicytnych performatywów. Okazuje się, że w tekstach literackich wyrażenia te występują dość często właśnie w kontekście interpretowanej przez nas asertywnej odpowiedzialności za przytaczany sąd:

- (4) Пока Россия, увы, не доросла до Гайдара. Но, **уверен** --- будущее за ним („Огонёк”)

- (5) Анатолий !

Я глубочайшим образом **убеждён**, что ты по складу психики и по роду оружия --- не поэт и поэтической драмы в стихах не напишешь.

(Афиногенов)

Stan „bycia pewnym” czy „bycia przekonanym” interpretujemy jako wyrażenie przekonania o własnej pewności, które absolutnie nie dopuszcza powątpiewań, jakiegokolwiek zachwiania własnych przekonań. Zakres użycia wskazanych performatywów obejmuje zarówno konteksty, w których rozmówcy są zdystansowani wobec siebie, jak i sytuacje niezobowiązujące. Choć przekonanie dotyczy — zdaniem mówiącego — faktu mającego nastąpić w przyszłości i może być później zweryfikowane z punktu widzenia zgodności z rzeczywistością, to jednak w momencie wypowiedzania jest wyrażeniem absolutnego przekonania o własnej pewności.

Drugą, oprócz stwierdzeń / утверждений, grupą czasowników rozpatrywanych w kontekście odpowiedzialności mówiącego za przytaczany sąd będą wypowiedzi z illokucyjną siłą **zapewniania kogoś o czymś** / **уверения**. Włączamy do nich nazywający grupę czasownik **уверять** / **zapewniać** oraz **клясться** / **przysięgać**. Realizując się w kontekście dialogu potocznego czasowniki te różnią się ładunkiem emocjonalnym — *уверять* odwołuje się do logicznego biegu myśli, *клясться* bazuje na emocjach:

(6) **Уверяю вас**, что лечиться (кроме мелочных случаев) надо только у перво-классных знаменитостей.

(Ленин)

(7) Выслушайте меня, я невинен, **клянусь!** — простонал Васильков.

(СССРЯ)

Mimo podobnej orientacji illokucyjnej grupy z intencją zapewniania kogoś o czymś (уверений) czasownik *клясться* ma nieco inną pragmatyczną siłę perswazji. W słowiańskich kulturach jest bowiem utrwalone, że przysięga się na coś świętego, cennego (*клянусь Богом, собственной жизнью, клянусь собственным ребёнком*), a fałszywa przysięga może odwrócić się przeciwko krzywoprzysięzcy: Bóg może go ukarać, może się stać coś złego osobie, na której życie się przysięga; w utrwalonym stereotypie przysięgi założona jest więc szczerłość słów. Choć czasem obiekt przysięgi może być traktowany w ramach zupełnie innej konwencji i przybiera nieco familiarny, poufaly charakter:

(8) **Клянусь** рогами дьявола! [...] Я не видал ничего подобного!

(Булгаков)

(9) **Клянусь** вам, дорогой доктор, я измучился за эти две недели больше, чем за последние 14 лет.

(Булгаков)

Zarówno performatyw *уверяю тебя / вас*, jak i *клянусь тебе / вам* mogą wprowadzać propozycję o hipotetycznym stanie rzeczy, np. w zdaniu

Клянемся великим семнадцатым годом, клянемся вам счастьем и горем народа, что мы без победы домой не вернёмся, spełnia podstawowy dyferencyjny warunek komisywu. Jednocześnie w częstych w potocznym języku przysięgach: *Клянусь, что я этого Швондера в конце концов застрелю / przysięgam, że cię zabiję, uduszę, wyrzucę z domu* mówiący daje z reguły jedynie upust swemu zdenerwowaniu, wyraża dezaprobatę względem rozmówcy, nie nosząc się z zamiarem zabicia czy skrzywdzenia go. Chociaż, w przypadku kiedy na wokandę sądową trafia sprawa o zabójstwo, zeznanie świadka „on groził X-owi”, „przysięgał, że zabije X-a”, może być interpretowane w kategoriach zamiaru, który został urzeczywistniony / nieurzeczywistniony przez oskarżonego. W takich kontekstach realizacja performatywu *клясться* ostatecznie transponuje wypowiedź w grupę aktów z intencją zapewnienia, że coś zostanie zrobione w najbliższym czasie (komisywy).

Inną grupą aktów mowy rozpatrywanych w aspekcie asertywnej odpowiedzialności za przytaczany sąd będą **предсказания / przepowiednie**. Performatywy tej grupy z illokucyjną siłą przekonywania kogoś o czymś to: *предсказывать, остерегать, предостерегать, предвещать, предупредить, предрекать*. Mówiący, przepowiadając coś odbiorcy, prezentuje zawsze swoje przekonania jako pewne. Przekazywane prawdy są z reguły subiektywną inferencją mówiącego, wnioskowaną na podstawie jemu wiadomych zdarzeń i znaków. Przepowiadając rychły koniec świata, prognozując jakiś kataklizm, głosząc prorocтва o podłożu religijnym, mówiący przekazuje jakąś niebagatelną, inną niż ogólnie przyjęte prawdy wieść. Będąc przeświadczonym o ich słuszności i zasadności, nadawca wyraża zamiar wpłynięcia na postawę, myślenie potencjalnego pacjenta, a nawet więcej — stara się nakłonić rozmówcę do zaakceptowania przekazywanych treści².

2.2.2. Predykaty aksjologiczne

jako performatywne potwierdzenie „własnego przekonania”

Lista predykatów aksjologicznych, które na podstawie dyferencyjnego warunku odpowiedzialności za przytaczany sąd włączone zostały do asertywnych performatywów, obejmuje czasowniki: *считать / uważać, верить / wie-*

² Niestety, nie udało nam się znaleźć tekstów z eksplicitnymi performatywami tej klasy, co może potwierdzać założenie o niskiej frekwencji i bardzo wąskiej sferze ich użycia. M. Głowińska daje przykłady w 3 os. i w czasie przeszłym, które odnosimy do opisu działania, a nie do performatywności. Jednak cytaty zaczerpnięte z pracy ilustrują sferę użycia aktów o sile przepowiedni: *Готовясь к СПИДу, мы журналисты, пытались предостеречь соотечественников, пугая их чумой XX века; — Ты, Чистяков, станешь большим человеком, — грустно предсказала Надя; дядя Семен пророчествовал, что скоро дочек-матерей станет на парочку меньше* (Гловинская, 1993, s. 171).

рзучь, думать / myśleć, полагаь / przypuszczać, говоруть / mówić, зная / wiedzieć.

Считать

W klasyfikacji Austina czasownik ten włączony został do grupy werdyktów jako realizacja przez nadawcę pewnego sądu oceniającego, a także — choć ze znakiem zapytania — do ekspozytywów, za pomocą których mówiący prezentuje swój tok myślenia, dokonuje argumentacji własnego zdania na dany temat. Ten intensjonalny predykat ujęty w aspekcie asertywnego ustosunkowania się do treści propozycji traci wskazaną niejednoznaczność, gdyż, niezależnie od kontekstu, zawsze prezentuje „punkt widzenia” nadawcy:

- (10) Дорогой Николай Васильевич!
[...] **Считаю**, словом, что никаких причин для отсроки Вашего приезда нет...
(Афиногенов)
- (11) Дело это **я считаю** чрезвычайно важным и спешным.
(Ленин)

„Uważanie czegoś” może wkomponowywać się w kontekst pewnej rywalizacji, w której prezentowane są poglądy nadawcy, zgoła różne od sądów interlokutora:

- (12) Алексей. **А я считаю** — плохо, когда, к примеру, писатель станет о себе говорить: я буду как Лев Толстой!
Вадим. Но мечтать он об этом может и должен!
(Розов)

Idea prezentowania swojego zdania z przewidywaniem, że współrozmówca ma inny pogląd, założona jest w dyskusji, sporze i kłótni. W cytowanych przykładach wypowiadając *я считаю* nadawca wyraża swoje przekonania jako pewne, a jednocześnie zamierza wpłynąć na stan mentalny rozmówcy. Dyskutując czy w wyważony sposób spierając się z partnerem, swym „a ja uważam tak” mówiący zawsze odwołuje się do logicznej strony myślenia, do jakichś argumentów przemawiających za jego racją, jednocześnie jednak narusza otwarcie jedną z maksym grzeczności G. N. Leecha — postulat zgody. Uznawanie odmienności poglądów interlokutora — choć nieprzyznawanie mu racji — stanowi wyraz szacunku dla partnera rozmowy i jest mimo wszystko dowodem przestrzegania przez nadawcę zasady poprawnego zachowania, w czym zgadzamy się z postulatem badacza kontrowersyjnych sytuacji dialogu M. Sarnowskiego (1997). Prezentowanie swoich przekonań w rozmowie partnerów o nierównym statusie społecznym może spotkać

się z ignorowaniem ze strony „stojącego wyżej”, co wprowadza pewne napięcie w rozwoju konwersacji:

- (13) Удивительный. Не понимаю вашей истерики, генерал-майор Огнев. **Я считаю**, что...

Колс (перебивает). Слушайте, тов. Удивительный, вы бы лучше помолчали [...].

Удивительный. Я могу уйти [...].

(Салынский)

- (14) Я н. [...] Понимаешь, могу, но не хочу. [...] **Я считаю**, что это и есть свобода. Павел. Заткнись ты со своей философией.

(Кручковский)

W przedstawionych przykładach predykat *я считаю* prezentuje poglądy mówiącego jako przekonanie o własnej pewności, a więc, w nawiązaniu do podejścia T. Kotarbińskiego, są to stwierdzenia apodyktyczne, choć predykat ten może także wprowadzać do dialogu intencję o charakterze problematycznym. Dzieje się tak między innymi wtedy, kiedy interlokutor, odpowiadając na bezpośrednio zadane pytanie, nie jest w stu procentach przekonany o swojej racji, a jedynie przypuszcza, że jego punkt widzenia jest słuszny:

- (15) Ленин. А где же здесь можно строить?

Забелин. **Я считаю**, что где-то в низовьях, но не у моря, конечно.

(Погодин)

Problematyczne użycie predykatu asertywnego może być także świadomym zabiegiem odejścia od subiektywnej apodyktyczności, jednocześnie od kategoryczności przekonań, gdyż nadawca dopuszcza możliwość innych zdań na dany temat. Dodatkowo o sile przypuszczenia może decydować kontekst leksykalny: wzmacniający niepewność użyty przysłówek *где-то* / *где-то*, przebieg sytuacji i oczywiście intonacja. Predykat *я считаю* nie eksplikuje w wypowiedzi illokucji powątpiewania. Na skali: pewność — przypuszczenie — powątpiewanie jego użycie oscyluje w granicach pewności i przypuszczenia, ze zdecydowanym prymatem eksplikacji przez mówiącego własnej pewności.

Верить

Wiara traktowana jest jako mentalny stan człowieka, motywowany nie tyle faktami, ile jego własnym bądź też utrwalonym w stereotypie kulturowym wyobrażeniem o pewnym stanie rzeczy. Wierzy się więc w Boga, w życie pozagrobowe, ale także w krasnoludki, w św. Mikołaja, równocześnie

w dobro, miłość czy określone idee. Jak pisze Z. Zaron: „To, w co wierzymy, nie musi realnie istnieć. Istnieje właśnie dzięki naszej wierze. Wierząc, kreujemy przedmiot naszej wiary, powołujemy go jakby do istnienia.” (Zaron, 1993, s. 234). Interpretacja predykatu *wierzyć* może zakładać, iż ktoś wierzy, że jest tak a tak, czyli tak uważa, i nawet gdyby pojawiły się jakieś warunki czy uwagi, które temu zaprzeczają, to on będzie nadal wierzył, że tak jest (Апресян, 1995, s. 48). I chociaż dla samego mówiącego bardzo często trudne jest do wyjawienia umotywowanie swojej wiary, wskazanie jej racjonalnych przesłanek, performatyw wyraża bezwzględne przekonanie o subiektywnej racji. Z tego względu predykat wiary eksplikuje się najczęściej w kontekście apodyktycznym, w tym z użytym zaprzeczeniem:

(16) — Иешуа Га-Ноцри, веришь ли ты в каких-нибудь богов?

— Бог один, — ответил Иешуа, — в него я верю.

(Булгаков)

(17) **Я не верю**, что стрелял ваш сын, я и раньше сомневалась, но теперь... **не верю!**

(Горький)

W przypadku niedostatecznego uznania przesłanek lub słabego umotywowania w uznawaniu obiektu wiary, eksplikacja illokucyjnego znaczenia może oscylować pomiędzy pewnością a „sceptyczną wiarą” z pewnym elementem powątpiewania:

(18) — Но вы-то верите, что это действительно я?

— Приходится верить, — сказал пришелец, — но, конечно, гораздо спокойнее было бы считать вас плодом галлюцинации.

(Булгаков)

Kontekst użycia wskazanego predykatu można wiązać z aspektem dość płynnej, jak się wydaje, granicy pomiędzy „wiarą” a „wiedzą”. Interpretacja wypowiedzi *Я верю, что твой муж вернётся*, jeśli mówiący opiera się na wspólnych dla rozmówców przesłankach („wiele razy już odchodził”, „wielu mężczyzn odchodzi i wraca”), bardziej zbliża ją ku przekonaniu pewnemu — *twierdzę, jestem pewna, uważam, że on wróci*. Interpretacja tej samej wypowiedzi, jeśli przyczyna sądu mówiącego jest trudna do wyjawienia i w żaden sposób nieeksplikowana (np. odpowiednią intonacją pewności), kiedy nadawca tak po prostu „mówi” (np. chce pocieszyć zainteresowaną osobę), może zbliżać wypowiedź bardziej w kierunku intencji przypuszczenia, oczekiwania, że się tak stanie.

Думать

W aspekcie badań epistemicznych podstawowym znaczeniem czasownika *думать* / *myśleć* jest to, że mówiący „ma coś w umyśle”. Niektórzy lingwiści wyraźnie wydzielają pragmatyczny kontekst użycia tego predykatu (Шатуновский, 1988, s. 22). W pragmatycznie uwarunkowanych kontekstach zmiana podstawowego intensjonalnego znaczenia przybiera charakter subiektywnej odpowiedzialności za przytaczany sąd:

- (19) Я чувствую себя совершенно бессильным строго разграничить эти оттенки, и **думаю**, что в действительности это невозможно...

(Manifest)

- (20) Ленин. [...] Как вы думаете, Георгий Иванович, пойдёт к нам работать инженер Забелин?

Глаголев. Я **думаю**, что пойдёт, Владимир Ильич.

(Погодин)

We wszystkich cytowanych przykładach dla zachowania ekonomizacji wypowiedzi mówiący mógłby wypowiedzieć samą propozycję. Ale jeśli mimo wszystko eksplikuje swoje „ja myślę”, to propozycja traci założoną presumpcję prawdy i odpowiedzialność za jej zgodność ze stanem faktycznym bierze na siebie sam mówiący. Subiektywizacja sądu waha się tutaj pomiędzy stwierdzeniem o własnej pewności a stwierdzeniem o przypuszczeniu, przy czym intencja bliższa jest raczej illokucyjnej sile przypuszczenia.

Полагать

W eksplikowanym przez ten predykat stosunku do treści propozycji, ocenianej rzeczywistości, wyrażany jest indywidualny stosunek nadawcy do aktualnego lub mającego nastąpić stanu rzeczy:

- (21) Михал. Я **полагаю**, что лучше не говорить о вещах, придуманных взрослыми... таких, как неволя. Вы согласны, доктор?

Доктор. Вы правы, правы — зачем говорить об ужасах, которые тем более уже кончаются.

(Кручковский)

- (22) [...] чуёт сердце, что придут, не сейчас, конечно, но в своё время обязательно придут. Но **полагаю**, что ничего интересного не будет.

(Булгаков)

N. D. Arutiunowa odnotowuje, że spójnik *что*, który jest tutaj obligatoryjny, łączy dwie różne specyfiki — obiekt rzeczywistości i koncepty, w których formuluje się myślenie o świecie (Арутюнова, 1989, s. 12). W obu sytuacjach użycia propozycja z pewnym weryfikowanym wycinkiem

rzeczywistości może zostać uznana za problematyczną i poddana w wątpliwość bądź odrzucona. W przypadku wprowadzanej subiektywnej interpretacji pewnych faktów rzeczywistości odbiorca, na podstawie innych przesłanek lub innej inferencji, może poddać w wątpliwość słusność wnioskowania oceniającego interlokutora. Chociaż w pewnych kontekstach predykat ten ujawnia także przekonanie apodyktyczne, orientowane na pewność mówiącego:

(23) Ну хорошо. Без ложной скромности. Я тоже полагаю, что в этом я не самый последний человек в Москве.

— А я полагаю, что вы — первый не только в Москве, а и в Лондоне и в Оксфорде — яростно перебил Борменталь.

(Булгаков)

Говорить

Według zwolenników tzw. performatywnej hipotezy status aktu mowy nadawany jest wszelkim wypowiedziom stwierdzającym coś, gdyż w ich strukturze głębokiej ukryty jest „działający” predykat *mówię* (Wierzbicka, 1973), który rozszerza performatywne działanie na wszelkie czynności mowne skierowane do kogoś i komunikujące o czymś. W interpretacji innych lingwistów czasownik ten nie ma orientacji illokucyjnej i — ponieważ stanowi komponent innych czasowników — odrzuca się traktowanie go jako performatyw (Гловинская, 1993, s. 158; Апресян, 1986a, s. 209, 217). Jednocześnie jednak odnotowuje się bardzo szeroki zakres użycia czasownika *мówić*. Zdaniem K. Kleszczowej wypowiada się go, opisując różne czynności mowy, można go używać do budowania różnych konstrukcji, choć jego treść jest uboga. „I właśnie ubóstwo znaczeniowe umożliwia użycie tego czasownika dla opisanja wszelkich typów aktu mowy”, a więc użycie go zamiast innych, bogatszych treściowo leksemów, także w bezpośredniej realizacji aktu mowy: *chwalić* = *mówić o kimś dobrze* (Kleszczowa, 1985, s. 72). Wprowadzając pojęcie „półperformatywności”, J. D. Апресян potwierdza, że sytuacje i konteksty użycia tego czasownika są bardzo zróżnicowane, z czym wiąże się niejednoznaczność, również illokucyjna. Zdaniem lingwisty „półperformatywny status” można przypisywać wypowiedziom typu *Я серьёзно говорю, что бросаю институт* (Апресян, 1986a, s. 217). W związku z tym pragmatyczny aspekt zastosowania tego predykatu jest bardzo zawężony i nie może obejmować większości podstawowych znaczeń czasownika. Koordynaty aktu mowy wykluczają illokucyjne traktowanie mówienia jako procesu (*говорить по-русски*) bądź mówienia jednoznacznie nastawionego na przekaz informacji (*говорить о новых открытиях*), gdyż takie użycie może być utożsamiane jedynie z konstatywnym relacjonowaniem pewnych faktów. Jednak w niektórych kontekstach użycie predykatu *я говорю / mówię* jest równoznaczne

z nazywanym działaniem. W jego zastosowaniu odczytywać można apodyktyczne przekonanie o własnej pewności i dlatego przypisujemy mu siłę performatywnego stwierdzenia:

- (24) Борода тый. А чего Советская власть не сможет? Всё сможет. Библейские жители хотели построить башню до небёс, и ничего не вышло. Почему? Пишут, смешение языков. А я вам говорю, потому, что тогда не было Советской власти.

(Погодин)

- (25) — Говорю вам, капризен, как чёрт знает что! — зашептал Коровьёв.

(Булгаков)

W wypowiedziach z eksplicytnym *я говорю / mówię* z reguły bez spójnika *что* mówiący bezspornie i jednoznacznie wyraża swoje przekonanie, będące stwierdzeniem określonego faktu. W tak użyty predykat nie może się w ogóle wkomponowywać znaczenie przypuszczenia czy powątpiewania. W naszym przekonaniu *говорю / mówię* niesie ze sobą siłę illokucyjną bardzo zbliżoną do kanonicznego performatywu *утверждаю / stwierdzam*, który także nie dopuszcza illokucji wątpliwej bądź przypuszczającej. Z racji tego, że w żywej wymianie zdań kanoniczny performatyw *утверждать* bywa używany sporadycznie, w dialogu, w dyskusji, najczęściej o nieoficjalnym charakterze, operowanie predykatem *говорить* jest jednym z częstszych sposobów eksplikacji intencji przekonania pewnego, włączającego indywidualną ocenę (osoby, stanu rzeczy):

- (26) Так я и говорю: никакой этой самой контрреволюции в моих словах нет. В них здравый смысл и жизненная опытность.

(Булгаков)

- (27) Сарифанов. Но почему она до сих пор молчала? Как можно было столько лет молчать?

Бусыгин. Я же говорю: она гордая женщина.

(Вампилов)

W dyskusji illokucyjne użycie predykatu *я говорю* może pokazywać, jak w konfrontacji z „prawdami ogółu” czy zdaniem innych nadawca formułuje swój punkt widzenia:

- (28) Пишут, смешение языков. А я вам говорю, потому что тогда не было Советской власти.

(Погодин)

Również użycie czasownika w utartym znaczeniu *говорить правду / mówić prawdę* odczytujemy w wypowiedzi w kategoriach eksplikacji asertywnego

znaczenia. *Я говорю правду* czy pewna leksykalna modyfikacja *верно говорю* jest sądem z eksplicytnie wyrażonym przekonaniem mówiącego, w którym bierze on odpowiedzialność za zgodność przytaczanej przez siebie propozycji z rzeczywistymi faktami:

(29) Да нечего так на меня смотреть. **Верно говорю!** Всё видел — и балкон и пальмы.

(Булгаков)

Siła przekonania performatywu *я говорю (правду)* ma ogromny ładunek pragmatyczny, gdyż wydaje się czymś więcej niż stwierdzeniem czy też uważaniem czegoś, co być może wynika z użycia słowa „prawda”, któremu w historii myśli filozoficznej przypisuje się głębokie przemyslenia (np. doskonałość sądu — Tatarkiewicz, 1988, s. 158), co zapewne nie pozostaje bez ścisłego związku z faktem, że użytkownikom języka, nawet intuicyjnie, kojarzy się ono z silnym przekonaniem o pewności mówiącego.

Знать

Uważa się, że wiedza jako jedno z centralnych epistemicznych pojęć nie jest konieczna w eksplikowaniu; modus wiedzy może być z powodzeniem nie wyrażony, gdyż wszystkie wypowiediane przez mówiącego sądy są jego wiedzą. Bezpośrednio dotyczy to szeroko dyskutowanego w literaturze problemu wzajemnych relacji pomiędzy „wiedzą” a „swoim zdaniem” („знание” i „мнение” w terminologii rosyjskiej)³. Ale zgodnie z sugestią J. Bralczyka „możemy mówić **to, co wiemy**, i **to, że coś wiemy** — choć niezupełnie w ten sam sposób” (Bralczyk, 1978, s. 10). W pewnych sytuacjach wiedza nadawcy nie jest stereotypowa, wychodzi poza powszechnie utrwalone „każdy wie, że”⁴,

³ „Wiedza”, zdaniem niektórych, jest obecna w realnym świecie (Дмитровская, 1988, s. 10). Także E. M. Volf odnotowuje, iż pojęcia te są odnoszone do różnych płaszczyzn logicznych — wiedza bywa kojarzona z realnym światem, swoje zdanie zaś ze światem możliwym jako konceptualnym światem mówiącego (Вольф, 1985, s. 97). Inni językoznawcy natomiast piszą, że predykat *знать* na równi z czasownikami *думать*, *верить*, *полагать*, *считать* opisują tę samą sytuację — obecność w świadomości subiekta pewnej propozycji wraz z predykatem *jest* ('jest w rzeczywistości', 'ma miejsce', 'jest prawdziwe') (Шатуновский, 1988, s. 18). Ujęcie takie pokazuje, że można traktować wiedzę jako stan mentalny nadawcy zakodowany w jego świadomości jako w jednym z możliwych światów, niekoniecznie zaś w świecie realnym.

⁴ Opieramy się tutaj na ustaleniach A. Awdiejewa, dla którego wiedza nie tworzy jakiegoś całościowego schematu. Lingwista uważa, że w procesie komunikacji mówiący zarówno opierają się na wiedzy ogólnej, encyklopedycznej (*każdy wie, że*), jak i wydobywają ją poprzez inferencyjne wnioskowanie (np. *przynajmniej jeden z interlokutorów wie, że*) (Авдеев, 1992).

opiera się na znanych tylko jemu czy też indywidualnie wnioskowanych przesłankach, spełnia warunek subiektywnego przekonania o czymś, przeciwstawionego czystej informacji. I w związku z tym pewne pragmatycznie uwarunkowane konteksty użycia predykatu *знать* odnosimy do klasy asertywów.

„Wiedza” interpretowana jako przekonanie mówiącego o własnej pewności pokazuje, że z wielu możliwych ocen pewnego faktu, na podstawie własnego wnioskowania, mówiący prezentuje swój określony punkt widzenia, wprowadza subiektywną interpretację faktów, ocenę:

(30) Ты, **я знаю**, считаешь себя учеником Иешуа, но я тебе скажу, что ты не усвоил ничего из того, чему он тебя учил.

(Булгаков)

(31) **Я знаю**, старые кавказцы любят поговорить, порассказывать.

(Лермонтов)

Jeśli wprowadzona zostaje swego rodzaju gradacja natężenia illokucyjnej siły, użyty czasownik *знать* jest o wiele bardziej zintensyfikowany w porównaniu z predykatem o swoim przekonaniu *я убеждён / jestem przekonany*:

(32) Декларация

Мы не только убеждены что мы один на правильном пути, **мы знаем это**.

(Manifest)

W pracach z zakresu aktów mowy odnotowuje się, że użycie predykatu *знать / wiedzieć* musi być poparte jakąś racjonalną i prawdziwą wiedzą: „[...] в канонических случаях знание предполагает существование некоего рационального источника истинной информации, ср. — *Откуда ты это знаешь? — Вчера по радио передавали (Об этом написано во всех газетах, Друзья сказали и т.п.)*” (Апресян, 1995, s. 48). Oprócz ujętego wzorcowego użycia zauważyć można także wiele codziennych sytuacji, w których wypowiedzi mówiących wychodzą poza granice kanonu. Nie tylko dziecko, które długo nie ma świadomości występowania w języku form wyrażania przypuszczeń, powątpiewań, wszystkie docierające do niego informacje przetwarza jako „wiem”. Czasem nadawca może na tyle zawierzyć swojej intuicji, że niektóre sądy, nawet nie zweryfikowane, uzna za pewniki: *Длaczego tak uważasz? Skąd to wiesz? No bo wiem*. Czasownik *знать / wiedzieć* może być zwrócony bezpośrednio do interlokutora i wtedy w pytaniu występuje w innych, nie asertywnych znaczeniach. Podporządkowanie temu czasownikowi zdania z innymi słowami pytajnymi: *Вы не знаете, сколько стоит билет до Варшавы? (когда отправляется поезд до Варшавы)*, rozumiemy jako wypowiedzi, w których chodzi o uzyskanie określonej informacji, nie

zaś subiektywne przekonanie nadawcy. W konwersacji wypowiedzi takie funkcjonują jako konstatywy.

2.2.3. Wtrącenia eksplikujące asertywną illokucyjną siłę wypowiedzi

Do czynników eksplikujących przekonania, powątpiewania czy przypuszczenia mówiącego odnosić będziemy również niektóre wtrącenia. Powszechnie uważa się, że wtrącenia są bardzo ważnym elementem obudowy dialogu, niosącym informację o komunikacie. Uznaje się je za wyrażenia metatekstowe (Wierzbicka, 1971) i w znacznej części umieszcza wśród tradycyjnych kategorii modalnych (Rytel, 1982). Rosyjska gramatyka te subiektywno-modalne znaczenia określa jako „вводные конструкции”, które używane są w różnych kontekstach, m.in. w znaczeniu akcentowania, podkreślenia przekazywanych treści, emocjonalnej reakcji i intelektualnej oceny przez mówiącego (ПГ, 1982). Wprowadza się także interpretację odbiegającą nieco od akademickiej. W. P. Kazakow w odniesieniu do ustaleń J. Norgarda-Sorensena prezentuje podejście pragmatyczne, zgodnie z którym część tych wyrażen interpretowana jest jako „performatywne słowa” (К а з а к о в, 1997). Z kolei w interpretacji M. Grochowskiego pewne typy wskazanych wyrażen są „rezultatem świadomego działania nadawcy, który zmierza do tego, by ujawnić samego siebie oraz ujawnić to, że mówi coś, i to, że owo mówienie dotyczy użytego aktualnie wyrażenia językowego (ciągu wyrażen)” (G r o c h o w s k i, 1983, s. 255). Uczony jednostki te określa jako wyrażenia parentetyczne. Za pomocą parentety nadawca orzeka coś o pewnym innym wyrażeniu jako o przedmiocie, i z semantycznego punktu widzenia wyrażenie parentetyczne jest, wg Grochowskiego, predykatem⁵. Także w ujęciu E. M. Volf niektóre z tradycyjnych wyrażen metatekstowych (*казаться, по-моему*) uznawane są za aksjologiczne predykaty, za pomocą których mówiący wyraża „swoje zdanie” (В о л ь ф, 1985, s. 97).

Na podstawie wymienionych założeń niektóre, nazwane w wypowiedziach wtrącenia interpretować będziemy jako predykaty asertywne, w których dostrzegamy element subiektywnej postawy nadawcy wobec treści komunikatu. Choć wtrącenia nie nazywają wprost stanu mentalnego nadawcy, to jednak wyrażają jego postawę, gdyż subiektywizując wypowiedź, nadawca sygnalizuje, iż nie jest obojętny wobec przekazywanej treści. Wtrącenia obejmują trzy zasadnicze grupy — parentety wzmacniające pewność, przypuszczenie oraz powątpiewanie nadawcy:

⁵ Jednocześnie lingwista przytacza pogląd C. Coruma, który uważa, że parenteza ma funkcje pragmatyczne i że wyrażenia parentetyczne służą do wzmacniania lub osłabiania siły asercji propozycji (G r o c h o w s k i, 1983, s. 254).

1. Parentezy wzmacniające pewność nadawcy: *по-моему, безусловно, бесспорно, действительно, несомненно, надо (полагать, считать), конечно, без сомнения, разумеется, само собой разумеется, короче говоря, честно говоря, по правде говоря, правду говоря, искренне говоря, откровенно говоря, говоря по совести, если правду сказать, по существу*

(33) — Хорошая вещьца. Я, **откровенно говоря**, не люблю последних новостей по радио. [...] Мой глобус гораздо удобнее, тем более что события мне нужно знать точно.

(Булгаков)

(34) Дорогая бабушка!

По сути говоря, я ведь только начинаю как-то оформляться на литературной дороге. Правда, замыслы у меня большие, но у кого их нет в моём возрасте.

(Афиногенов)

(35) **По-моему**, рубрика „Огонёк — история страны” подчёркивает не самую лучшую сторону самого Огонька.

(„Огонёк”)

Funkcja wyrażenia własnego zdania może być realizowana za pomocą nieczasownikowego leksemu, który pełni w wypowiedzi rolę parentezy, ale również predykatu w stosunku do subiekta wypowiedzi. Tak właśnie patrzy na to E. M. Volf, która zalicza *по-моему* do aksjologicznych predykatów, uznawanych za „swego rodzaju performatyw” wskazujący, że dana opinia jest oceną subiekta (Вольф, 1985, s. 101). W związku z tym użycie tego predykatu w wypowiedzi, jako podkreślenie subiektywizacji sądów przez mówiącego, może być odczytywane także jako dokonująca się oceniająca „weryfikacja świata”:

(36) Колесов. Глупо? А почему? **По-моему**, наоборот, за всю свою жизнь он впервые выдвинул интересную гипотезу.

(Вампилов)

W kontekstach, kiedy przekonanie mówiącego nie pokrywa się z opinią interlokutora, w użyciu predykatu asertywnego widać wyraźną apodyktyczną tendencję podkreślenia swojego punktu widzenia z wyrażoną oceną:

(37) Андрей. [...] Вообразил, понимаешь, что театр — это единственное, ради чего стоит жить на свете. А **по-моему**, театр — увеселительное заведение, и всё.

(Розов)

2. Parentezy, którymi nadawca potwierdza swoje przypuszczenie i tym samym wprowadza do dialogu element problematyczny: *(мне) кажется, может быть, допустим, пожалуй, видимо, по-видимому, вероятно, возможно, наверно / наверное.*

Ze względu na eksplikowanie przez mówiącego swojej niepewności, chyba właśnie predykaty o sile asertywnego przypuszczenia są głównym „motorem” formułowania replik prezentujących przekonanie mówiącego. Zacytujemy tutaj uwagę B. Bonieckiej: „Przed wszystkim jednak odbiorcę inspiruje niepewność nadawcy, jego niepełne przekonanie co do prawdziwości wygłoszonego sądu. Wygląda na to, że odbiorca potrzebny jest nadawcy do rozwiązania niepokoju. Adresat decyduje się na skomentowanie repliki inicjatora także, by odkryć prawdę, swoją prawdę.” (Boniecka, 1991, s. 35). Środki językowe, którymi mówiący wyraża swoje przypuszczenie, stanowią w dialogach rzeczywiście bardzo liczną grupę:

(38) Жаль, что не дожил Щедрин до „великой” российской революции. Он прибавил бы, **вероятно**, вторую главу к „Господам Головлевым”

(Левин)

(39) Я, **по-видимому**, именно дело с человеком, который никогда не делает ошибок. Этот человек — вы.

(Булгаков)

(40) Та н я. И всё-таки отец добрый. **Мне кажется**, я говорила бы так, если бы и не была его дочерью.

(Вампилов)

Odnotowuje się, że rosyjskie *мне кажется* wskazuje na subiektywność zdania mówiącego i zmniejsza kategoryczność wypowiedzi (Вольф, 1985, s. 97—109), przy tym nie wyraża całkowitej pewności mówiącego, ale bardzo silną hipotezę, jego podejrzenie, przypuszczenie, gdyż nadawca niejako dopuszcza tutaj swoją omyłkę w interpretacji faktów:

(41) **Мне кажется**, наше отечественное телевидение сегодня прогрессирует.

(„Огонёк”)

Wprowadzając do dialogu stwierdzenie problematyczne z illokucją przypuszczenia, mówiący nie chce brać na siebie całkowitej odpowiedzialności za swoje słowa, woli jedynie podejrzewać, że jego opinia jest słuszna, wprowadzając tym samym element grzeczności do dialogu. Kiedy indziej mówiący może po prostu nie mieć dostatecznych przesłanek do wyrażenia swej opinii jako pewnej i w konwersacji często właśnie ustosunkowanie się interlokutora potrzebne mu jest do ostatecznego „rozwiązania swoich wątpliwości”.

2.3. Realizacja illokucyjnej siły asertywów przy implicytności performatywów

Особенность языковой коммуникации и вербализации человеческого мышления заключается в том, что не всё содержание мысли находит воплощение в особых языковых элементах, а **наряду с эксплицитными** способами, существует глубокая, лингвистами ещё не познанная, область **имплицитной** передачи информации.

Е. И. Шендельс

Część pracy dotycząca eksplicytno-performatywnej eksplikacji illokucyjnego znaczenia w klasie asertywnych aktów mowy pozwala zauważyć, że w dialogach w mowie codziennej czy w stylizowanych na mówione tekstach w utworach artystycznych dość rzadkie jest użycie kanonicznego asertywnego performatywu, ponieważ rzeczywiście sporadycznie posługujemy się wypowiedziami typu *я утверждаю, что / stwierdzam, że*. Rozszerzenie ujęcia asertywu illokucyjnego o pewne predykaty mentalne (*считать, думать, полагать, верить, знать*) oraz niektóre typy parentez (*вероятно, возможно, по-видимому*) pozwala wyodrębnić wśród wypowiedzi liczne konstrukcje z semantycznym wyznacznikiem subiektywnego ustosunkowania się mówiącego do wypowiedzianych treści, które nazywają illokucyjną asertywną siłą w wypowiedzeniu. W tej części pracy stawiamy pytanie o wydzielenie w bogactwie materiału, jaki stanowią wypowiedzi bez nazwanego czynnika illokucyjnego, szczególnego typu stwierdzeń, w których można doszukiwać się „działającej” siły realizującej intencję illokucyjną mówiącego, a więc o wydzielenie wśród ogółu wypowiedzeń realizujących cel komunikacyjny w sytuacji „normalnego” dialogu, takich typów wypowiedzi, w których odczytywana może być siła nie wypowiedzianych performatywów włączonych do klasy asertywów. W pewnych typach stwierdzeń odczytywana jest bowiem obecność pewnej siły illokucyjnej, która choć nie ma powierzchniowej reprezentacji w postaci nazwanego predykatu asertywnego, to jednak jest obecną w zdaniu jednostką struktury pragmatycznej, kojarzoną z realizacją aktu mowy. Są to więc wypowiedzenia, w których realizuje się pragmatyczna siła performatywu, nieobecnego na powierzchni zdania jedynie w sposób formalny. Przyjęte i uwzględnione czynniki obejmujące eksplicytną realizację „sądu z przekonaniem” zostają tutaj jednak zachowane, a intencja mówiącego przenosi się na semantykę wypowiedzi adekwatnej do sytuacji i regulowanej przez kontekst i wzajemne zależności, w jakie wchodzi rozmówcy. W takich wypadkach różne ingrediencje propozycji niejako biorą na siebie siłę performatywu — i choć otwarcie jej nie nazywają, to również wyrażają przekonanie

mówiącego. Znaczyliby to, że na semantykę propozycji pewnych wypowiedzi oznajmujących nakłada się nie nazwane wprost, intencjonalne działanie, pozwalające uznać dane twierdzenie za asertywną wypowiedź illokucyjną. Treść pragmatyczna takiego wypowiedzenia jest rozpoznawana w dialogu przez współrozmówcę. Nie jest to już odczytywanie „zwykłego” komunikatu, ale rozpoznawanie go w kategoriach subiektywnego przekonania nadawcy, jego identyfikowania się z wypowiedzianymi słowami i odpowiedzialności za nie. W konsekwencji wypowiedzenie z siłą performatywu o własnym przekonaniu nie jest obojętne dla dalszego przebiegu konwersacji, rozwoju linii tematycznej, ale także wzajemnych relacji rozmówców. Do odczytania takiej intencjonalnej siły wyrażonej przez samą tylko propozycję pomocna jest zatem już nie semantyczno-pragmatyczna orientacja wypowiedzianego predykatu asertywnego, ale raczej sytuacja, kontekst wypowiedzi.

Wśród ogółu wypowiedzi stwierdzających interesuje nas jednak nie potwierdzona performatywnie pewność przekonania (jak również przypuszczenie, powątpiewanie) konkretnych replik interlokutora, które — zgodnie z przyjętą interpretacją implicytności — brałyby na siebie siłę konkretnych performatywów asertywnych „o własnym przekonaniu”. Wobec podstawowej tezy, że ludzie porozumiewają się dla komunikowania sobie różnych faktów i ich „mówienie” priorytetowo nastawione jest na przekaz informacji, większość nie potwierdzonych performatywnie odpowiedzi na pytania jest konstatywną relacją o świecie, np. odpowiedzi na pytania dopełnienia *Сколько вам лет?* — *яростно и визгливо спросил Филлип Филлипович, и очки его блеснули — Пятьдесят один!* — [...] *ответила дама;* — *Откуда вы родом?* — *Из города Гамалы,* — *ответил арестант.* Taka sama sytuacja komunikatywna ma miejsce w przypadku pytań dydaktycznych, kiedy nadawca z góry zna odpowiedź i powodzenie aktu komunikacji warunkuje jedynie odpowiedź zgodna z jego oczekiwaniami: *Что это существительное? Часть речи.* Również konstatywami są, naszym zdaniem, odpowiedzi na pytania, w których zostaje pominięty cały złożony proces inferencji: *Кто съел мой шоколад? Дети играли сегодня в комнате.* Realizują się one w codziennych sytuacjach i przekazują — jak uważamy — informację o zaistniałym stanie rzeczy. Zgodnie z założeniami M. G r o c h o w s k i e g o (1978) i A. Awdiejewa nie będziemy doszukiwać się w nich jakichś szczególnych właściwości ponad to, że są to tzw. dialogi normalne, realizujące się w sytuacji zwykłej komunikacji (A w d i e j e w, 1991, s. 33—34). Jednak w bezpośrednim zwróceniu się do interlokutora mogą się ujawniać subiektywne przekonania mówiącego, które — choć nie potwierdzone performatywnie — będą wyrażały jego postawę (apodyktyczną czy problematyczną) względem wypowiedzianych treści oraz wobec współrozmówcy. W przypadku braku performatywu również właściwości intonacyjne „działającej” wypowiedzi mogą pozostać i znaczenie illokucyjne — choć nie potwierdzone leksykalnie w po-

staci performatywu — jest jednak obecne w wypowiedzeniu, w przeciwieństwie do relacji o czymś, w których nie dostrzega się elementu „działania”, gdyż mają one inne właściwości intonacyjne, i dla których wprowadza się nawet pojęcie „absolutnej konstatywności” (Кодзасов, 1989). W takim ujęciu skierowane do interlokutora stwierdzenie czegoś może mieć także wbudowany sens oceny, który z punktu widzenia zarówno intonacyjnych właściwości, jak i zależności, w jakie wchodzi mówiący w dialogu, nie pozwala już traktować tych wypowiedzi jako „zwykłej informacji”.

2.3.1. Wypowiedzi oceniające a teoria aktów mowy

W dialogach wśród oznajmień, w których opisujemy świat, rzeczywistość, ludzi, odrębną grupę wydają się tworzyć wypowiedzenia, w których mówiący dokonuje pewnego wartościowania świata. Ogół wypowiedzi wartościujących stanowi jednak bardzo zróżnicowany materiał językowy. Potwierdza to bogaty materiał teoretyczno-praktyczny dotyczący ocen i ich realizacji w języku zaproponowany przez E. M. Volf (Вольф, 1985), a także szczegółowe obserwacje przejawów wartościowania w polskim języku potocznym przedstawione w monografii E. Laskowskiej (1992).

Samo pojęcie oceny w założeniach E. M. Volf z jednej strony obejmuje bowiem stosunek mówiącego do ocenianego stanu rzeczy (*я люблю, я ненавижу*) z drugiej — wskazuje na cechy obiektu, który podlega ocenie (*умный человек, плаксливая девочка*). W wypowiedzeniach pierwszego typu nie mówi się — jak podkreśla lingwistka — o cechach obiektu, który się kocha, nienawidzi, a jedynie wskazuje na swój subiektywny stosunek do omawianego stanu rzeczy. R. Grzegorzczkova odnośnie użytych czasowników typu *kocham, nienawidzę* zauważa, iż wskazują one na emocje, które nie są aktualnie wyrażane, choć można o nich komunikować (Grzegorzczkova, 1978). Odnotowywany w lingwistyce informatywny charakter tych wypowiedzi pozwala więc na przypisanie ich do klasy konstatywów priorytetowo nstawionych na komunikowanie pewnych treści.

Z drugiej strony przyjęta przez E. M. Volf struktura skali ocen dotyczy wskazania bezpośrednio na cechy obiektu, który podlega ocenie (*человек: умный / глупый, / добрый / злой*). Wśród nich wskazane cechy mogą określać przymioty lub wady obiektu przypisywane mu przez mówiącego: *хороший / плохой человек*. I choć są one dane implicytnie, to jednak wszyscy, którzy mają tę samą wiedzę budowaną na określonych stereotypach, wiedzą, co znaczy *доброе яблоко* (rumiane, smaczne), *добрый samochód* (szybki), a co *добрый человек* (uczciwy). Oceny te mają więc założoną skalę wartości, pozwalającą dojść do pozytywnej / negatywnej oceny, i zostały nazwane ocenami absolutnymi (ogólnymi). Z kolei deskrypcje, w których opisywana

jest pewna właściwość obiektu wraz z zawartym komponentem oceniającym (*скучный / интересный фильм*), określane są jako oceny szczegółowe.

W wypowiedziach z oceną ogólną bądź szczegółową z zasady nie pojawia się performatyw bezpośrednio nazywający intencję mówiącego, mimo to bez wątpienia regulują one stosunki między rozmówcami i wpływają na przebieg kontaktu w dialogu. Wskazówkę, że w tej ciągłej „weryfikacji” innych w kategoriach *dobry / zły, mądry / głupi, ładny / brzydki* przejawia się intencja illokucyjna nadawcy, daje sam Austin. W zakończeniu swych oksfordzkich wykładów zauważa on, iż filozofów długo interesowało słowo *dobry*, ale dopiero zupełnie niedawno zaczęli interesować się tym, w jaki sposób używamy tego słowa i czego z jego pomocą dokonujemy (Остин, 1986, s. 128). W związku z tym w próbie odpowiedzi na pytanie „co robimy”, wypowiadając słowo *dobry* to właśnie wśród ocen ogólnych bądź szczegółowych będziemy szukać kryteriów dla wydzielenia aktów mowy realizujących intencję illokucyjną mówiącego. Otwarte pozostaje zatem pytanie, jakie typy wypowiedzi z wbudowanym sensem oceny ogólnej lub szczegółowej można rozpatrywać jako „działające” akty mowy oraz jaki typ intencji illokucyjnej jest w nich realizowany.

W literaturze przedmiotu nie rozstrzygnięto, jakie typy wypowiedzi z wbudowanym sensem oceny należy przypisywać do konkretnej klasy aktów mowy. Wskazywane są konkretne performatywy, które realizują znaczenie oceny przez eksplikację intencji pochwały, krytyki, wymówki. Odnosimy je do klasy asertywów prezentujących przekonania mówiącego. Równocześnie rozpatrzone predykaty „swojego zdania” typu: *считать, думать, полагать*, oraz wyrażenia parentetyczne: *мне кажется, наверно, безусловно* jako wskazanie na przekonanie odbiorcy mogą wartościować przedstawiany stan rzeczy. W interpretacji Searle’a wypowiedzi wyrażające stan psychiczny jako stosunek do odbiorcy w warunkach szczerości znalazły się w grupie ekspresywów⁶. W związku z tym niektórzy lingwiści w swych interpretacjach rozszerzają klasę ekspresywów kosztem innych wypowiedzi z pragmatycznym sensem ogólnie rozumianej oceny, nastawionej nie tylko na pochwałę, ale i na krytykę kogoś lub czegoś. Właśnie E. M. Volf wśród szeroko interpretowanych ekspresywów wydziela także wypowiedzi oceniające, jej zdaniem tzw. właściwe ekspresywy, orientowane na ogólnie rozumianą pochwałę / krytykę. Cel illokucyjny ekspresywnych wypowiedzi oceniających w ujęciu lingwistki zawiera się w wyrażeniu własnego stanu emocjonalnego, perlokucyjny zaś — w wywarceniu wpływu na emocjonalny stan współrozmówcy. W duchu tej koncepcji wypowiedzi — w tym bez nazwanego performatywu, np. *Какой ты молодец*, określane są jako ekspresywne performatywne akty mowy po-

⁶ Obejmują one grzecznościowe akty mowy: przeprosiny, gratulacje, w tym także akty chwaleń i prawienia komplementów (Серль, Вандервекен, 1986, s. 255).

chwały i — odpowiednio — *Какой ты дурак* — jako akty krytyki, stąd dwojaka możliwość interpretacji wypowiedzi typu *Луиза хорошая девушка*. Te z nich, które są wyrażeniem zdania mówiącego i w których dominuje racjonalny aspekt, odnoszone są do **asertywów**. Natomiast wypowiedzi z tą samą semantyką wypowiadane jako wyrażenie własnego stanu emocjonalnego z zamiarem wpłynięcia na stan emocjonalny rozmówcy interpretowane są jako ekspresywy (Вольф, 1985, s. 168—169). Inne podejście, wskazujące, iż wypowiedzi oceniające stanowią grupę szczególną, prezentuje R. Kalisz (1993, s. 48—49). Odnotowuje on, iż wypowiedzi te mają formę składniową oznajmień asertywnych, a skalę stosunku mówiącego do prezentowanego sądu wyznaczają bieguny dobry / zły, względnie pozytywny / negatywny. Jest to skala aksjologiczna, w której formułowane są sądy aksjologiczne. Lingwista wskazuje na brak zasadności poszerzania ich kosztem klasy ekspresywów czy asertywów i postuluje wydzielenie ich w klasę ewaluatywnych aktów illokucyjnych.

Niektórzy lingwiści jednak bezapelacyjnie odnoszą struktury aktu mowy uprëka / nagany, одобрения / апробаты, неодобрения / дезапробаты, похвалы / похвалы, лести / podlizywania się do klasy asertywów (Поспелова, 1992, s. 68—85). W wypowiedziach oceniających nadawca wyraża bowiem swoje zdanie o ocenianym obiekcie, a emocjonalno-oceniająca funkcja jest aspektem dodatkowym. W związku z tym odnosi się je do klasy asertywów, a ściślej biorąc — do podklasy konstatacji. W ujęciu tym wypowiedzi typu *Ты молодец! Дурак!* traktowane będą jako wyrażenie własnego przekonania wraz z uzewnętrznieniem pozytywnych / negatywnych emocji bezpośrednio związanych z ocenianym obiektem, w których emocjonalnie oceniający komponent jest dominujący. Wypowiedziom realizującym intencję wymówki typu *Ты опять опоздал!*, w których przedstawiona jest konstatacja oraz niezadowolenie, rozdrażnienie jako słaby stopień gniewu, nadaje się status złożonego aktu mowy asertywnego typu. W taki sam złożony sposób można spojrzeć także na akty mowy, typu obwinienia kogoś, które realizują się w wypowiedziach wyrażających stwierdzenie o czyjejs winie + wyrażenie gniewu, obrazy.

Przedstawione podejścia teoretyczne wskazują, iż akty mowy z intencją pochwały / nagany mogą się realizować w czterech różnych typach wypowiedzi:

1) w wypowiedziach z performatywem wskazującym na subiektywne przekonanie nadawcy i z odnotowaną w propozycji treścią z semantycznym sensem oceny (*я считаю, что ты поступил нечестно; по-моему, он балван*); wypowiedzi oceniające z wskazaniem na subiektywne przekonanie nadawcy zostały przez J. L. Austina przyporządkowane różnym klasom aktów mowy, tutaj odnosimy je, zgodnie z terminologią J. R. Searle'a i przedstawioną w poprzednim rozdziale interpretacją do klasy eksplicytnych asertywów;

2) w wypowiedziach z semantycznym sensem oceny, które realizują illokucyjną siłę aktu mowy pochwały / krytyki bez eksplicytnego leksykalnego czynnika illokucyjnego; intencja illokucyjna w wypowiedziach *Ты умница! Ваня нахал* jest interpretowana jako ekspresywna (Вольф, 1985) bądź asertywna (Поспелова, 1992);

3) w wypowiedziach, w których performatyw bezpośrednio nazywa intencję mówiącego; z reguły performatywy typu *я хвалю, я тебя критикую, я хвастаюсь* nie bywają wypowiadane wprost ze względu na wbudowany w ich semantykę pewien kompromitujący dla mówiącego sens; uznaje się, że ponieważ ich użycie jest sprzeczne z przyjętymi w społeczeństwie normami poprawnego zachowania, nazwanie swojej rzeczywistej intencji krytyki, nagany, wymówki mogłoby doprowadzić do „illokucyjnego samobójstwa” (Вендлер, 1985); zdaniem E. M. Volf ich „działająca” funkcja zostaje zachowana w przeczeniu: *я вас не критикую, но вы поступили нечестно*, dlatego też performatywy *хвалить, хвастаться, критиковать* mogą być używane jedynie pod warunkiem samoświadomości swego „niestosownego” zachowania, np. z przeczeniem, z zabiegami z pozoru maskującymi prawdziwą intencję; wypowiedzi typu *не думайте что я хвастаюсь, хочу только сказать, что мой сын поступил в университет; я не намерена тебя осуждать, но всё-таки ты поступил нечестно*, mimo wszystko realizują pragmatykę aktu mowy „chwalenia się” czy „krytyki”, choć w wyniku zabiegów ukrycia rzeczywistego zamiaru nie ma w nich żadnego dążenia do zachwiania fortuneznego przebiegu dialogu;

4) w wypowiedziach, w których włączone są wszelkie wypowiedzenia realizujące intencję pochwały bądź krytyki do klasy asertywnych aktów mowy; takie podejście ma potwierdzenie w dialogach; performatyw eksplikujący przekonanie mówiącego (*считаю, думаю*) nie bywa wypowiadany właśnie ze względu na ekonomizację, do której dążą uczestnicy dialogu, bądź też „oczywistość” wskazującą jednoznacznie, o jaką intencję chodzi; często performatyw nie może być użyty ze względu na swą „kompromitującą” semantykę: *я лгу, я хвастаюсь, я тебя порицаю*, narusza postulaty warunkujące fortunność dialogu, w związku z czym realizacja aktów mowy podlizywania się, chwalenia się, wymówki ma zdecydowanie większą częstotliwość właśnie w przypadku implicytności performatywów; wtedy sama semantyka oceny *ты дурак* bierze na siebie siłę nie wypowiedzianego performatywu z intencją krytyki *я порицаю, критикую тебя*; ocena ta wyraża jednocześnie subiektywne przekonanie nadawcy, a więc niesie siłę performatywu o własnym przekonaniu *я утверждаю, считаю, что ты дурак*; właśnie takie podejście pozwala rozstrzygać o nie potwierdzonych performatywnie typach wypowiedzi weryfikujących ludzi i świat w kategoriach prezentowania własnego przekonania — pewności, przypuszczenia, powątpiewania, a aspekt oceniający traktować jako efekt subiektywnego postrzegania świata, innych

ludzi; dlatego realizacja intencji illokucyjnej aktu mowy pochwały / krytyki traktowana będzie w ramach obszernej klasy wypowiedzi prezentujących przekonania mówiącego; w takim ujęciu klasa wypowiedzi asertywnych z implicytnym performatywnym uwzględniać będzie także te złożone przypadki wskazane przez E. M. Volf, w których w wypowiedzi oznajmującej z semantyką oceny (*Аня хорошая девушка*) przeważa „aspekt racjonalny” i wtedy wypowiedź jest przejawem subiektywnego przekonania nadawcy, a kiedy indziej, w odpowiedniej sytuacji, może realizować intencję aktu mowy pochwały.

W związku z przyjętym założeniem o ocenie jako przejawie intencji illokucyjnej mówiącego, prezentującej jego własne przekonania, ocena ogólna: *Это потрясающая картина*, bądź szczegółowa: *Ваня большой нахал*, musi dotyczyć bezpośrednio partnera rozmowy albo innej osoby, obiektu, stanu rzeczy, który jest lub staje się przedmiotem dyskusji (oceny) w dialogu. Sugerują to także wyniki obserwacji S. W. Kodzasowa, który odnotowuje, iż „оценочные атрибуты, по-видимому, всегда [podkr. — I. N.] сохраняют некоторую степень перформативности” i w związku z tym wyrażona wprost ocena kogoś lub czegoś — choć bez nazwanego performatywu — kategoryzowana jest jako performatywne przekonanie (Кодзасов, 1989, s. 225). Jednocześnie w interpretacji I. Ł. Muchanowa emocjonalno-oceniające znaczenie wypowiedzi, interpretowane jako „fakt tekstotwórczy”, który ma decydujący wpływ na rozwój dialogu, definiowane jest właśnie w kategoriach implicytności (Муханов, 1994).

Zgodnie z przyjętym założeniem o obecności intencji illokucyjnej w typach wypowiedzi wartościujących, w których ocena jest celem i intencją mówiącego, zupełnie poza zasięgiem naszych obserwacji pozostaną różne inne zdania z wbudowanym sensem oceny, np. wypowiedzi powinnościowe typu: *Гулять в плохую погоду не следует* / *Nie powinno się spacerować, kiedy jest brzydka pogoda*. Mimo zawartego komponentu oceny szczegółowej odnosimy je do dyrektywnych aktów mowy, gdyż ich cel illokucyjny upatrujemy w charakterystycznym dla imperatywnych aktów mowy wpływie na zachowanie partnera. Ocena bowiem nie jest tutaj jakąś szczególnie rozumianą intencją illokucyjną mówiącego. Do asertywnych wypowiedzi nie włączamy także wypowiedzi z czasownikami określającymi indywidualny (oceniający) stosunek do przedmiotu typu: *мне нравится* / *podobа mi się...*, *меня радует то, что* / *cieszy mnie to, że...*, odbierając je — podobnie jak wspomniane informacje o stanie uczuciowym (*я люблю, я ненавижу*) — w kategoriach komunikatu o własnym stanie wewnętrznym, odczuciach. Pominiemy też tutaj deskryptywne wypowiedzenia, w których E. M. Volf odnotowuje „implicytny sens oceny” — ocena szczegółowa interpretowana jest na mocy utrwalonej konotacji, że coś jest dobre czy złe: *Поезд пришёл вовремя (вовремя — о czasie, czyli dobrze), Сегодня сильно дует (сильно дует — bardzo wieje*

daje z kolei negatywne wyobrażenie). Tego typu oznajmienia także odnosimy raczej do konstatywów, w których zastosowane konotacje językowe są informacją o zaistniałym stanie rzeczy z pewnym wbudowanym sensem oceny szczegółowej, który jednak nie niesie siły asertywnego przekonania mówiącego, gdyż wypowiedź orientowana jest na przekazanie komunikatu z oceną, a nie wyrażeniem przekonania o ocenie.

Bardzo skomplikowana jest obecna w dialogach grupa wypowiedzi informujących o kimś lub o czymś, z podkreślonym przejawem wartościowania tej osoby, stanu rzeczy. Zdanie: *Этот болван придёт ко мне завтра* ma oczywiście wbudowany sens oceny *этот болван*, który jest przyjęty między rozmówcami. Podobnie jak w relacji o zajęciu: *Вы понимаете, этот негодяй вывел змей вместо кур, и, вы поймите, они дали такую же самую феноменальную кладку, как лягушки* (Булгаков). Jednak w wypowiedziach tych brak funkcji illokucyjnej. Priorytetem jest bowiem informacja mówiącego „o przyjeździe”, „wychodowaniu żmij”, nie zaś intencja oceny osoby, której relacja dotyczy, w związku z czym tego typu oznajmienia odnosimy do konstatywów. W żywym dialogu pojawia się wiele wypowiedzi kontrowersyjnych, które mogą mieć w swej strukturze założony implicytny element wartościujący. Przykładowo deskrypcja *это его жена* w określonej sytuacji i z zastosowaniem odpowiedniej intonacji może wyrażać zachwyt, zdumienie czy nawet dezaprobatę. Takie skomplikowane przypadki obecności intencji illokucyjnej nie będą jednak przedmiotem naszych rozważań. Podobnie jak poza zakres naszych możliwości wykracza klasyfikacja intencji illokucyjnej takich typów wypowiedzi, w których obecne jest wartościowanie nie utrwalone słownikowo lub sprzeczne ze słownikowymi konotacjami, np. wyrazy z negatywnym elementem znaczeniowym użyte w tekście jako żartobliwe: *Ах, дрянё, ты наконец-то пришёл*.

2.3.2. Realizacja intencji illokucyjnej w wypowiedziach oceniających orientowanych na *ty*-uczestnika dialogu

W dialogu, w którym wprowadza się sytuacja bezpośredniego zwrócenia do współrozmówcy, często wyrażonego zaimkami osobowymi *ты* / *ты, вы* / *пан, pani*, przekonania mówiącego mogą się przenosić wprost na interlokutora. Zgodnie z sugestią E. M. Volf „такие речевые акты, несмотря на отсутствие в них перформативных глаголов, представляют собой семантическую разновидность перформативов, их произнесение само по себе есть действие” (Вольф, 1985, s. 177). W takich wypowiedziach jawne asertywy z reguły pozostają nie wypowiedziane, gdyż i tak wszystkie przekonania dotyczące *ty*-uczestnika dialogu są oceną mówiącego:

- (42) Грозной. Да ты против белых или против нас?
 Колосов. Именно против вас, товарищ Грозной.
 Грозной. Ах, ты так, бандит!

(Розов)

Choć jeśli nie ma ostrego przeciwstawienia dwu odrębnych racji — dążenia do obrażenia, skłócenia się z rozmówcą — *ты бандит* nie niesie obelgi, ale eksplikuje się w granicach dozwolonej w konwersacji wymówki, łagodnej albo żartobliwej nagany czy też żartu słownego. Bogactwo dialogu pokazuje, że w pewnej konwencji w niby ostrej ocenie *Jest pan straszny* nie ma siły skłócenia z rozmówcą, ale pewna gra słowna, kokieteria, która — wręcz przeciwnie — jest dążeniem do podtrzymania dialogu:

- (43) — **Вы ужасны...** Из-за вас я не спала всю ночь и решилась.

(Булгаков)

Ocena interlokutora, jego poglądów niejednokrotnie przechodzi w konwersacji na drogę filozofii, poglądów na życie. Zaczyna się wtedy bardzo szeroka ocena, w której wszystko, co wyraża stosunek mówiącego do świata jest jego przekonaniem:

- (44) Галя. **Ты прав**, Вадим. Быть каким-нибудь просто агрономом — доля ограниченных людей.

(Розов)

Wartościowanie rozmówcy obejmuje różne konteksty: może to być komplement czy, odpowiednio, nagana, jak również potwierdzone przekonanie o szczerości uczuć mówiącego:

- (45) Он сказал:
Вы... вы замечательная женщина.

(Булгаков)

W funkcji predykatu wartościującego mogą występować rzeczowniki nacechowane wartościująco, które, nazywając ludzi będących nosicielami cech (lenistwa, podłości), dają jednoznacznie negatywne konotacje:

- (46) Вадим. **Ты попросту лентяй**. Вот я теперь как проклятый изучаю итальянский, французский...

(Розов)

- (47) Алексей. А ты считал? Что ты из этих окошек видел? *Чести у тебя нет. Совести. Подлец ты!*

(Розов)

Ocena negatywna wyrażona bardzo ostrym dla Rosjanina sformułowaniem *подлец ты* jest wyrazem ujemnych konotacji nadawcy wobec rozmówcy, naruszając maksymę sympatii, także taktu, wprowadza do dialogu cechę kłótni.

W bezpośrednim zwróceniu się do rozmówcy intencjonalne przekonania wskazujące na walory bądź wady rozmówcy realizują także pewne połączenia — określone wyrazy nazywają klasę (*вкус, человек*) wymagającą kwalifikacji, co określa się jako „walencję na cechę jakościową” (Вольф, 1979, s. 126), toteż *gust* czy *человек* będzie z reguły w jakiś sposób opiniowany przez nadawcę:

- (48) Бусыгин. А что? Внешне, во всяком случае, она весьма привлекательна.
Нина. В таком случае, у тебя дурной вкус.

(Вампилов)

- (49) Ты, Жорка, смелый человек! — поразмыслив минуту, сказал Карабаев.
(Козаков)

W sytuacji dialogu potocznego nadawca może również wyrażać przekonanie dotyczące *ty-osoby* za pomocą związków frazeologicznych z zakresu mowy potocznej, jako określenia nosicieli cech:

- (50) Вы сателит Колосова... Вы утратили самостоятельность, вы у него под каблуком.

(Кочетов)

- (51) Вот вы действительно родились в сорочке.

(Афиногенов)

Mówiąc komuś, że *jest pod pantoflem* stwierdzamy — ‘zbyt podporządkowujesz się drugiej osobie’, że jest *urodzony w czepku* — postrzegamy go jako życiowego „szczęściarza”. Wartościując, wskazujemy dostrzegany przez nas walor bądź przywarę, która w języku ma utrwalone konotacje wyrażone w przenośni. Trudniejsze do odczytania są aluzyjne oceny, w których przekonanie orientowane na interlokutora, na jego cechy, ma odniesienie do znanych postaci historycznych czy alegorycznych, a konotacje wartościujące związane są z pewną narzuconą przez kulturę, społeczeństwo stereotypową interpretacją faktów:

- (52) Дело-то было бы тогда безо всякого сомнения — И теперь знаю, что оно безо всякого сомнения, ты ведь только Фома Неверный, — сказал Стукулов.

(Мельников-Печерский)

- (53) Что, Лиса Патрикеевна, — раздражительно он обратился к вошедшему, — зачем пожаловала? Нюхай, нюхай голубушка!

(Вовчок)

E. Laskowska odnotowuje: „Przyjmuję, że stereotyp jest przekonaniem. Cechę tego przekonania stanowi uogólniona wizja rzeczywistości [...]” (Laskowska, 1992, s. 75). Biblijna postać Tomasza jest na tyle utrwalonym stereotypem, który intensyfikuje cechę „niedowierzania”, że nazwanie kogoś „niewiernym Tomaszem” jest przypisaniem mu zakodowanych w przeświadczeniu ludzi kręgu kultury chrześcijańskiej typowych cech tej postaci. Podobnie alegoryczne cechy Liska Chytruska — chytrłość, cwaniactwo, dwulicowość — potwierdzają pewność mówiącego, że oceniana osoba jest nosicielem tych wszystkich przywar.

Nie potwierdzona performatywnie intencja pochwalenia / zganiania kogoś może werbalizować się w sformułowanej wprost ocenie nie tylko samego interlokutora (*ты дурак, молодец*), ale także jego zachowań, poglądów, słów przez niego wypowiedzianych. Takie zachowanie obejmuje zarówno bardziej zdystansowane wzajemne stosunki interlokutorów, jak i sytuacje spontaniczne:

- (54) Шайбан. Вы действовали без нашего участия!

Дюкич. Господин капитан, это абсурдное утверждение...

(Добози)

- (55) Репин говорит: Волосы надо писать так, чтобы видна была голова. — Умная мысль! — оценил её Карабаев старший.

(Казаков)

Wypowiedzi pozytywnie oceniające słowa, postępowanie rozmówcy spełniają postulaty warunkujące fortunny przebieg dialogu; maksymę zgody czy sympatii. Choć, jak w przypadku wyrażonych wprost ocen, zamiar pochwały musi być realizowany z właściwym dla tej szczególnej grupy aktów mowy umiarem. Naruszenie ilościowej strony harmonicznego przebiegu konwersacji, a więc zbyt wylewne chwalenie czyichś przymiotów, wielokrotne powtórzenie pochwały, może sprawić, że interlokutor będzie się doszukiwać jakichś dodatkowych treści, powiedzmy realizacji intencji „podlizywania się” dla osobistych korzyści adresata:

- (56) [...] Это один из тех, кем интересуется правительство!

— Золотые слова, золотые мудрые слова. Павел Константинович.

(Казаков)

Wypowiedzi skierowane bezpośrednio do interlokutora z oceną jego samego, jego słów, postępowania, będziemy więc odczytywać jako eksplikację

własnego przekonania o czymś. Pewność mówiącego nie musi być potwierdzona performatywnie, ale przenosi się wprost na treść propozycji. W żywym dialogu własne przekonania nie wymagają performatywnego potwierdzenia. Mówiący zdają sobie sprawę z „oczywistości” takich replik i, dążąc do naturalności w dialogu, po prostu ich nie wypowiadają. Otwarte performatywne „samonazywanie” dokonujących się aktów mowy *я тебя критикую, я тебя упрекаю* nie jest praktykowane ze względu na wbudowany w nie sens, uznawany na mocy konwencji społecznej za kompromitujący. W związku z tym, zgodnie z przyjętymi normami poprawnego zachowania i w przypadku dążenia do fortunnego przebiegu dialogu, performatywy te muszą być przemilczane. Przyjmujemy więc, iż w złożonym procesie wnioskowania, jako subiektywnego postrzegania świata, przejawia się przekonanie nadawcy, które niesie z sobą siłę implicytnego asertywu o własnym przekonaniu. Nie potwierdzone performatywnie wypowiedzi z semantyką oceny oraz illokucyjnym znaczeniem krytyki / pochwały wejdą do obszernej grupy implicytnych asertywnych aktów mowy.

2.3.3. Grzecznościowy aspekt wypowiedzi z przekonaniem oceniającym interlokutora

W nie potwierdzonych performatywnie przekonaniach z intencją krytyki / pochwały / przechwałki „niestosowność” zachowania mówiącego nie jest w sposób „samonazywający się” eksplikowana. Jednak mimo wszystko ocena ujemna samego rozmówcy czy spraw, które go bezpośrednio dotyczą, wychodzi poza normy tzw. poprawnego zachowania i nie pokrywa się ze sformułowaną w lingwistyce „maksymą grzeczności”, której przestrzeganie warunkuje fortunność dialogu (Leech, 1983). Spośród sformułowanych przez Leecha sześciu postulatów, na pewno trzy pozostają w bezpośredniej relacji z wypowiedziami oceniającymi, orientowanymi w dialogu na interlokutora lub na dotyczące go sprawy. W wypowiedziach oceniających z illokucyjnym znaczeniem krytyki mówiący narusza postulat życzliwości oraz sympatii, gdyż może mówić źle o interlokutorze czy o dotyczących go sprawach, a także postulat zgody, zakładający, że w niezakłóconym przebiegu dialogu powinno pomagać unikanie różnicy zdań z partnerem. Z reguły odbiór wypowiedzenia z illokucyjną siłą krytyki prowadzi do zmiany nastawienia interlokutora w kierunku negatywnej oceny tego, kto wartościuje go ujemnie. Jest to związane z tym, że „ocena na minus” z zasady bywa odbierana źle. W przypadku nierównego statusu społecznego, kiedy krytyczny sąd jest z przekonaniem wypowiadany przez osobę „stojącą wyżej” w socjalnej hierarchii, reakcja może pozostać nie wyrażona, kontakt słowny ma szansę mimo wszystko przebiec bez zakłóceń. Wiąże się to z pozycją zachowania „grzecznego”

i „taktownego” wobec interlokutora, choć na pewno pozostawia negatywne odczucia w świadomości „źle ocenianego subiekta”. W przypadku w miarę równego statusu społecznego czy braku dążenia do zachowania maksymalnie poprawnych stosunków z interlokutorem z reguły naruszenie któregoś z postulatów grzeczności prowadzi do zachwiania przebiegu konwersacji. Partner może nie zgadzać się z opinią rozmówcy na temat własnej osoby i eksplikuje swoje racje, wchodząc w polemikę z rozmówcą:

(57) Анастасия Ефремовна. Ты идеалист, глуп и ничего не понимаешь в жизни.

Андрей. А я не хочу понимать того, что понимаешь ты!

(Розов)

W przypadku eksplikacji swoich przekonań dotyczących oceny własnej osoby opanowanie, powściągliwość interlokutora mogą zniknąć i rozmowa przerodzi się w kłótnię, a nawet wzajemne obrzucanie się inwektywami, „pyskówkę”:

(58) Дарданел. А что я сделал? Что? Что сделал? Что? Что?

Данел. Вот наглец. Он ещё спрашивает!

Спор разгорается

Бабуца. Тихо! Ишь, разорились [...].

(Карим)

(59) Второй голос. [...] Ну чего ты орёшь?

Голос. Имею право. Чей подарок самый богатый? Мой! Как ты смеешь меня унижать?

Второй голос. Хам ты. Наглец. Невежа.

(Карим)

Zgodnie z interpretacją M. Sarnowskiego, kłótnia zajmuje skrajne miejsce na skali wartości po stronie oceny negatywnej i jej interpretacja nigdy nie wychodzi poza sferę wartościowania ujemnego (Sarnowski, 1997, s. 91). W kłótni, kiedy mówiący pozwala sobie na wyrażone wprost ujemne wartościowanie partnera, nie ma miejsca na wspólne dochodzenie do konsensusu. Jest to, w przeciwieństwie do wyważonego sporu, dyskusji, zazwyczaj jednostkowe zajście, często o dużym ładunku ujemnych emocji i ekspresji, w którym brak opanowania emocjonalnego pociąga za sobą zachowania językowe wykraczające poza normy poprawnego zachowania: *ты глуп; хам; наглец; дура; мерзавец*. Wypowiedzi z wyrażoną wprost intencją ujemnej oceny rozmówcy należy chyba odbierać jedynie w kategoriach pewności mówiącego, nigdy zaś w kategoriach przypuszczenia czy powątpiewania. Właśnie taki stan rzeczy potwierdza się, gdyż z reguły partner odbiera nasze oceny w kategoriach

wyrażonej odpowiedzialności za słowo; raz wypowiedziana obelga bywa na zawsze zapamiętywana. Można to zatem wiązać z efektem perlokucyjnym aktu mowy krytyki.

Z reguły, nawet w przypadku zażyłych stosunków, eksplikacja własnych przekonań wartościujących interlokutora ujemnie, szczególnie jeśli prowadzona jest podniesionym tonem, we wzburzeniu emocjonalnym, może spowodować zerwanie dialogu oraz pogorszenie dotychczasowych stosunków między partnerami. Natomiast przekonanie wyrażone wypowiedzianą wprost pozytywną oceną interlokutora jest atutem przemawiającym za fortunnym przebiegiem kontaktu słownego:

(60) Инсаф. [...] **вы умная, симпатичная.**

Замзагуль. Спасибо.

Инсаф. За что спасибо?

Замзагуль. Ни за что. Просто так.

(Карим)

Dodatknie wartościowanie odbiorcy z reguły warunkuje spełnienie trzech z sześciu postulatów Leecha: zgody, sympatii i życzliwości. Wyrażając swe pozytywne przekonania wobec współrozmówcy (świadomie bądź czasem zupełnie bezwiednie), mówiący może naruszyć np. postulat ilości Grice'a, w wyniku czego wartościowanie dodatnie interlokutora może być zbyt „wylewne”. Kiedy udział partnera w konwersacji zawiera więcej informacji niż potrzeba do aktualnych celów rozmowy, intencja nadawcy może być zinterpretowana jako zamiar podlizania się / лести. Wrażliwy odbiorca, kiedy poczuje, iż jest nadmiernie wychwalany, będzie szukał jakichś dodatkowych treści i oczywiście odczyta implicytną obecność performatywu *я льщу*, a w konsekwencji może zareagować zupełnie nieoczekiwanie — zdyskredytować swojego współrozmówcę. Rozważanie możliwego celu perlokucyjnego (podlizuje mi się? czy ma w tym jakiś interes? jakie są jego prawdziwe intencje?) mogłoby zapewne wpłynąć na zachwianie przebiegu konwersacji. W eksplikacji przekonania z dodatnim wartościowaniem rozmówcy także postulat sympatii mógłby zostać w pewien sposób „wykorzystany” do osiągnięcia własnych korzyści (w przykładzie (61) bohaterowi chodzi o wyjawienie tajemnicy przez pielęgniarkę, która w końcu ją zdradza):

(61) — Э, Прасковья Фёдоровна! **Вы такой человек правдивый...**

[...] Вы лучше прямо говорите.

(Булгаков)

Ocena pozytywna jako sąd z przekonaniem nadawcy odnośnie współrozmówcy może być w dialogu także sygnałem wymówki: „jesteś taka mądra, a postępujesz tak głupio”. Wypowiedź z oceną niesie siłę implicytnego

performatywu o znaczeniu nagannym właśnie wymówki, co potwierdza semantyczny kontekst, w tym reakcja „ganionego subiekta”:

(62) Наташа! Ну как вам не стыдно, — [...] **вы грамотная, умная девушка;** в очередях вдруг чёрт знает что, а вы поторяете! Наташа залилась румянцем [...].

(Булгаков)

(63) Право, стыдно, Канавкин! **Ведь вы же взрослый человек.** Канавкин уж не знал куда деваться [...].

(Булгаков)

Postulat zyczliwości, sympatii może być wykorzystywany dla „zwrócenia uwagi interlokutorowi”, „nagany” z jednoczesnym dążeniem do uniknięcia obrażenia rozmówcy. Jest to zatem swego rodzaju strategia, która pozwala osiągnąć własne cele jednocześnie dążąc do maksymalnego zniwelowania — mimo wszystko obecnej — illokucyjnej siły implicytnych performatywów z pragmatyką krytyki.

2.3.4. Przekonania orientowane na interlokutora sformułowane w postaci uogólnień

O wiele bardziej złożone są zależności między mówiącymi, gdy wyrażenie „swojego zdania” jako oceny poglądów interlokutora realizuje się w postaci uogólnienia podsumowującego „to, co rozmówca uważa”. W polilogu weryfikacji może podlegać performatywnie potwierdzone przekonanie rozmówcy:

(64) Васенька. [Отстань, говорю. Что тебе от меня надо?

Нина. Надо, чтобы ты не сходил с ума. Сначала думать надо, а потом уже с ума сходить!

Бусыгин. Разве? Уж лучше наоборот.]

Нина. Да?

Бусыгин. Я так считаю.

Нина. **И очень глупо.**

Сарафанов. А по-моему Володя прав.

(Вампилов)

Nie zostało tutaj bowiem bezpośrednio sformułowane przekonanie odnośnie samego interlokutora, ale odnośnie jego stanowiska w danej sytuacji *я так считаю; и очень глупо*, czyli, że „to, co on uważa, jest głupie”. Przekonanie wartościujące postawę mówiącego, tego, co „on uważa”, dotyczy jednak przecież jego samego, co potwierdza, że przekonania rozmówcy

przenoszą się na subiektywne wnioskowanie o nim samym. Uwidaczniają się więc tutaj, mimo że nie potwierdzone performatywnie, przekonania mówiącego orientowane na współrozmówcę, przy czym nadawca nie ukrywa swojej krytycznej postawy wobec interlokutora. W rzeczywistym dążeniu do przekonania rozmówcy „o swojej racji” sama sytuacja ujemnej oceny często podkreślana będzie za pomocą zdań wykrzyknikowych, wzburzonego tonu głosu, a zatem typem rozmowy, w której w prezentowaniu swoich przekonań emocje biorą górę nad rozsądkiem. W takiej sytuacji, mimo że sformułowana ocena dotyczy jedynie postawy interlokutora, nikt nie wątpi w subiektywność przekonania nadawcy i odbiera je jako bezpośrednie „dotknięcie” samej osoby. Często w dialogach imitujących żywą mowę potoczną może brakować wyrażonej bezpośredniości (64); wymiana „różnych pozycji” nie jest tutaj obraźliwa, co sugeruje, że dialog przebiega w konwencji młodzieżowej, która dopuszcza pewną grę słowną, choć może być równie dobrze dążeniem autora tekstu do dostosowania dialogu mówionego do wymogów „poprawnego” tekstu literackiego.

W ocenie poglądów, myśli interlokutora weryfikacja może dotyczyć społeczno-filozoficznej postawy rozmówcy. Wnioskowanie będzie sformułowane w 3 os. l.poj., a więc jakby o „trzecim subiekcie”, co ma na celu formalne zniwelowanie illokucyjnego ciężaru intencji krytyki:

- (65) Дан е.л. Рождаемся все чистыми, портимся мы потом. В жизни. [...] Раним не только ножом, самым страшным оружием — словом!
Гагуца. **Жесток человек! По-звериному жесток!**

(Добози)

jak również w formie „uogólnionego podsumowania”:

- (66) Англичанин. О-о... **Это же фанатизм** — верить только в одну идею большевистского социализма.

(Погодин)

W tego typu „uogólnieniach” nie dochodzi do wyrażonej wprost oceny rozmówcy „jesteś fanatykiem”, ale do pewnego, właśnie uogólnionego „to jest głupie”. Zaimek wskazujący „zamienia” całą złożoność myślenia, postawy, zachowania interlokutora. Nadawca określa i ocenia tutaj zachowanie ludzkie i jego subiektywnie postrzegane rezultaty. Sugeruje to użycie określeń *фанатизм* / *fanatyzm*, interpretowanego jako stan bezwzględnego zawierzenia jakiejś idei, rozumianego jako zachowanie wzbudzające sprzeciw czy ostrą reakcję. Określenia te mają zawsze oddźwięk oceny ujemnej, wobec czego nikt nie wątpi, że nadawca, oceniając poglądy interlokutora (*to przecież fanatyzm*), „uważa, twierdzi, myśli, jest przekonany”, że postawa interlokutora,

który wierzy w jedną ideę, jest błędna. Takie uogólnione oceny mogą także wprost podsumowywać zachowanie interlokutora:

(67) **Это невежливо**, Николай Иванович! Всё-таки я дама, в конце концов! Ведь это **хамство** не отвечать, когда с вами разговаривают.

(Булгаков)

Użyte w konwersacji określenia *to niegrzecznie*, *to chamstwo*, mają zdecydowanie lżejszy oddźwięk niż skierowane wprost obraźliwe obelgi: *Ty chamie*. W rozmowie są one mniej „dotkliwe” dla partnera, gdyż w uogólnieniu prawdziwa intencja krytyki jest w pewien sposób „zmiękczona”. Semantyczny kontekst potwierdza, że „uogólnienia” mogą się komponować z *ty*-ocenami i będąc — całościowo — reakcją na zachowanie interlokutora mogą z kolei spotkać się ze sprzeciwem ocenianego subiekta i przejść w polemikę — spór o bezpodstawności oceny:

(68) — Шариков, скажите мне, пожалуйста — заговорил Борменталь, — сколько времени вы будете ещё гоняться за котами? Стыдитесь! **Ведь это же безобразие! Дикарь!**

— **Какой я дикарь**, — хмурно отозвался Шариков, — **ничего я не дикарь**.

(Булгаков)

2.3.5. Dyskusja na interesujące rozmówców tematy jako weryfikacja przekonań interlokutora

Zależności, w jakie wchodzi rozmówcy w dialogu, komplikują się jeszcze bardziej w dyskusji na interesujące ich tematy. Przedmiot rozmowy pozostaje bowiem w kręgu ich zainteresowań i z reguły żaden z mówiących nie jest obojętny wobec treści, które wypowiada. W dyskusji mówiący nie budują linii tematycznej na zasadzie wymiany „oczywistych” informacji, o których wiadomo, że są znane interlokutorowi bądź tak samo przez niego postrzegane. Wyrażając swoje przekonania, lubimy podkreślać słuszność swoich poglądów i — bywa, że dość apodyktycznie — chcemy udowodnić „swoją rację”. Te wypowiedzi są bardzo silnie orientowane na wpłynięcie na stan mentalny interlokutora, którym będzie częstokroć dążenie do akceptacji naszych przekonań i uznania „naszej prawdy” za jedyną słuszną.

Rozmowa czy polemika na określony temat jest jednak bardzo często przedmiotem zetknięcia się dwu odmiennych „ja uważam” interlokutorów, a imlicytnie wyrażone „moje ja” przeciwstawia się „implicytnemu ty”, w którym mówiący używa wszelkich argumentów, by przekonać interlokutora do słuszności swojej postawy. U podstaw dyskusji leży bowiem fakt, że partner

„myśli coś” o danym obiekcie i na gotowości do kooperacji wraz z argumentowaniem polega jego chęć uzyskania jednomyślności z interlokutorem dotyczącej postrzegania przedmiotu rozmowy (Sarnowski 1997, s. 86). Przykładowo częste „debaty polityczne Polaków przy biesiadnym stole” to nic innego, jak wyrażanie swoich przekonań, sympatii i krytycyzmu wobec konkretnych osób czy zjawisk z życia politycznego, często prowadzące do ząartych dyskusji, nierzadko kończących się kłótnią. Te „spory o słuszności własnych poglądów” — choć orientowane na obiekt trzeci — mimo wszystko dotyczą przekonań współrozmówcy, gdyż mogą być próbą takiego pokierowania jego postrzeganiem przedmiotu, osoby, której rozmowa dotyczy, by rozmówca uznał przekonanie interlokutora za słuszne. Powiedzmy przekonanie, iż *Nowe wybory prezydenckie są w tym kraju potrzebne*, nie zawsze wymaga — ostrzejszego już — ujemnego wartościowania *Kwaśniewski to żaden polityk*. W dyskusji i tak wiadomo, że chodzi o przekonanie krytykujące obecny stan rzeczy i obarczanie winą za to głowy państwa. Jednak tego typu wypowiedzi skierowane do sympatyka prezydenta mogą uderzać w interesy interlokutora na tyle, iż poczuje się dotknięty, urażony i broniąc obiektu swych dodatnich ocen powie: *Historia go doceni, a nie tacy jak ty*, może nawet dokonać wartościowania samego partnera: *Nie znasz się na polityce; Jesteś ignorantem politycznym; Idiota!* Oto już nie tak jaskrawy przykład zaangażowania rozmówców w dyskusję polityczną, w której ujawniają się ich nie potwierdzone performatywnie poglądy:

(69) — [...] Ответьте мне на один вопрос. Вы за демократию или нет?

— Глупый вопрос, простите. Конечно, да.

— Дальше, дальше! Демократия разве может желать войны? Нет? Воюют короли, президенты всякие, холуи, императрицы, при чём здесь демократия, а?

— **Вы важны.**

(Казаков)

W takiej dyskusji dotyczącej pewnych spraw, na które mówiący mają jakiś „swój punkt widzenia”, ich poglądy nie muszą być potwierdzane performatywnie. Mówiący wypowiadając bowiem sądy, do których inni uczestnicy rozmowy inaczej się ustosunkowują, prezentują tym samym subiektywne przekonania. W związku z tym w dyskusji na interesujące rozmówców tematy, w której prezentują oni swój punkt widzenia, wypowiedzi te nigdy nie są odbierane jako zwykła informacja weryfikowalna w kategoriach prawda / fałsz, ale jako wskazanie na subiektywne przekonania, gdyż ich odbiór może się przenieść wprost na ocenę samego interlokutora. W dyskusji nie potwierdzone performatywnie wypowiedzi, z którymi mówiący się

identyfikuje, będą interpretowane jako realizacja intencji illokucyjnej z pragmatyczną siłą implicytnego asertywu o własnym przekonaniu (*утверждаю, думаю, считаю, по-моему*, itd).

2.3.6. Repliki w dialogu na pytania postawione „na serio”

Interakcja w dialogu zasadniczo bazuje na podstawowej wymianie pytanie — odpowiedź. Interrogatyw jako pobudzenie do werbalnego działania odnoszony jest do aktów mowy. Jednak dla przebiegu kontaktu w dialogu ogromne znaczenie ma sposób jego postawienia. Tradycyjnie wśród ogółu pytań wydziela się tzw. pytania postawione „na serio”, które K. Ajdukiewicz wiąże ze stanem, kiedy jesteśmy czymś naprawdę zaintrygowani, „na serio” przeżyty stan pytania jest szczególną postacią zainteresowania” (Ajdukiewicz, 1975, s. 94—97). Pytając „na serio” wnikamy w indywidualne przeżycia i doznania interlokutora, znane tylko jemu, wyrażamy dążenie do zdobycia wiadomości, która nie jest „oczywista”, ale dotyczy czyjeś prywatnej sfery, poglądów, myśli. Ciekawość pytającego, usiłującego wniknąć w jeden z możliwych światów — świat mentalny odbiorcy — może zwerbalizować się w postaci pytań typu *почему / dlaczego, зачем / по со:*

(70) Шайбанне. Почему ты хочешь быть только любовником?

Бодаки. Потому что нет более крепкой любви. Супруги могут жить вместе, даже испытывая друг к другу безразличие.

(Добози)

(71) — Но в России мода на стрижки в последние несколько лет здорово изменилась — это уж точно. Почему?

— Да потому что в Москве сейчас очень насыщенная жизнь.

Появились люди, которым просто необходимо выглядеть модно. Этого требует их работа, стиль жизни...

(„Огонёк”)

W pytaniach stawianych „na serio” pytający tak naprawdę nie wie z góry, jaka będzie odpowiedź, i nie jest zarazem w stanie określić jej jako prawdy lub fałszu. Może natomiast ocenić ją z punktu widzenia uzasadnienia prezentowanego przekonania czy też z pozycji związku, jakiego dokonał mówiący pomiędzy przesłankami a własnym wnioskiem z nich płynącym (Ajdukiewicz, 1975, s. 106—107). Tak postawione pytania nie presuponują odpowiedzi typu „każdy wie, że”, a raczej odwołują się do indywidualnych inferencji interlokutora, jego subiektywnego postrzegania określonych spraw, a więc bardzo łatwo wchodzi w nie przekonanie mówiącego, także nie

potwierdzone performatywnie. Docieranie do podstaw i sposobu wnioskowania oraz zasadności przekonania interlokutora bardzo łatwo może przejść w dyskusję „o swoich przekonaniach”, w której prezentowany będzie subiektywny sposób postrzegania świata każdego z rozmówców. Mimo powierzchniowej nieobecności performatywu „o swoich przekonaniach” subiektywna odpowiedzialność mówiącego za prezentowane sądy przenosi się wprost na treść propozycji i — prezentując jego pewność — w znacznym stopniu stymuluje rozwój dialogu, przechodzi w dyskusję:

(72) Шайбан. Ты считаешь, что развязать войну и подчиниться приказу — одно и то же?

Алмери. Кто подчиняется приказу, тот тоже берёт на себя ответственность.

Шайбан. В случае, если проиграет войну.

Алмери. Как ты это понимаешь?

Шайбан. Победителей не судят. У них нет угрызений совести.

Алмери. Не верю, что ты так думаешь.

Шайбан. Это не имеет значения [...].

(Добози)

2.3.7. Odpowiedzi na pytania rozstrzygające o przekonaniu oceniającym

W dialogach można obserwować jednocześnie szczególny typ prezentowania swoich przekonań, które są „wymuszane” na odbiorcy w postawionym pytaniu. W typie interrogatywu, który można określić jako oceniające pytania rozstrzygające, już w samym ich sformułowaniu eksplikuje się jawnie wyrażone dążenia nadawcy do dokonania przez rozmówcę wartościowania kogoś lub czegoś. Odpowiedź niesie zatem rozstrzygnięcie, które mimo wszystko zakłada weryfikację treści propozycji w kategoriach subiektywnego spojrzenia na nią:

(73) Разве я похож на слабоумного?

— О да, ты не похож на слабоумного, — тихо ответил прокуратор...

(Булгаков)

W rozstrzygnięciu oceniającym coś lub kogoś mówi się nie o cechach właściwych danemu obiektowi, ale o cechach, które są mu przypisywane przez subiekt. Właśnie w funkcji predykatu ocena bardzo łatwo eksplikuje się jako illokucyjne przekonanie mówiącego. Pytanie o rozstrzygnięcie pobudza do odpowiedzi, w której mówiący dokonuje wyboru pomiędzy alternatywami, z których każda prezentuje inne stanowisko i odmienny stosunek do wypowiedzianych treści. W związku z tym w swoim wyborze musi się on oprzeć na określonych przesłankach, będących podstawą do jego własnej inferencji. Ostatecznie potwierdzone przekonanie prezentuje punkt

widzenia mówiącego w danej kwestii. W aspekcie wymiany pytanie — odpowiedź brzmi ona bezapelacyjnie i niesie siłę stwierdzenia o własnej pewności:

- (74) **Это плохо?** — жуя, спрашивал Филипп Филиппович. — **Вы ответьте, уважаемый доктор.** — **Это бесподобно,** — искренне ответил тяпнутый.
(Булгаков)

Mówiący może unikać czasem jednoznacznego utożsamiania się z oceną prezentowaną w pytaniu o rozstrzygnięcie:

- (75) **Вы, судя по всему, человек исключительной доброты? Высокоморальный человек?** — Нет, — с силой ответила Маргарита, — я знаю, что с вами можно разговаривать только откровенно, и откровенно вам скажу: **я легкомысленный человек.**
(Булгаков)

Założona w pytaniach, a zatem i odpowiedziach na nie, weryfikacja świata, wyrażenie swojego stosunku do niego, przekonania, że ktoś lub coś jest głupie / mądre, złe / dobre, nie jest obojętne dla dalszego rozwoju dialogu, w tym również bezpośrednio dla dalszego rozwoju kontaktów, gdyż zawsze już będziemy utożsamiani z naszymi przekonaniami jako ze swoim „ja”.

2.3.8. Powoływanie się na opinie innych w dialogu

Chcąc uciec od jednoznacznej deklaracji, czy przytaczany sąd jest jego własnym przekonaniem czy też nie, nadawca może stosować strategię powoływania się na opinie innych. Przytoczymy tutaj uwagę B. Bonieckiej, która pisze: „Powołując się na wiedzę, sądy, opinie innych, mówiąc o powszechności (mnogości) określonych zająć czy zachowań, inicjator dialogu daje swoją repliką w zasadzie dowód, że nie bierze pełnej odpowiedzialności za konsekwencję swojego przekazu, że jest niejako tylko pośrednikiem, posłem w przekazywaniu cudzych intrygujących myśli, pod którymi on sam woli się nie podpisywać, co nie znaczy, że go nie interesują [...]” (Boniecka, 1991, s. 33). Chociaż jednocześnie jest to strategia pozwalająca na wyrażenie własnej niepewności w sytuacji braku eksplicytnego potwierdzenia. Nie utożsamiając się eksplicytnie z pewnymi wypowiedzianymi sądami, nie ustosunkowując się do nich, mówiący niejako „stoi obok”. Jeśli jednak rozmówca powołując się na cudze przekonania, nie podpisuje się pod nimi, dokonuje mentalnego pobudzenia odbiorcy, zachowując pozorną pasywność.

W języku rosyjskim w żywej interakcji środkiem językowym „ściągającym” z mówiącego odpowiedzialność za prezentowane poglądy może być użycie czasownika w 3 os. l.mn. czasu teraźniejszego: *пишут, что, говорят, что; Как утверждают современники, была даже в своё время эпоха Евреинова. Сейчас же мы, к сожалению, мало об этом человеке знаем („Огонёк”); Говорят, любовь слепа. Это не так! Любовь делает человека зрячим, помогает ему увидеть его возможности („Огонёк”)*. Podobną funkcję mogą spełniać formy czasu przeszłego *писали, что*, także bezosobowe formy typu: *как пишется, как говорятся*, które oznaczają, że mówimy to, co mówią inni, to, co jest przyjęte przez ogół, również konstrukcje typu: *я слышала; я где-то читала*, dzięki którym mówiący może nie podawać konkretnego źródła informacji.

2.3.9. *Coda* jako potwierdzenie intencji illokucyjnej nadawcy w dialogu

Replika potwierdzająca kończąca podtemat w dialogu jest nieobligatoryjnym elementem wymiany, który może wystąpić po replice — reakcji. Uznaje się ją za sygnał finalizacji danego tematu czy podtematu, który wywiązał się w obrębie mikrostruktury dialogowej wymiany, a jednocześnie za twierdzenie stanu symetrii wiedzy pomiędzy interlokutorami (Warchała, 1992, s. 97). *Coda* warunkuje naturalny przebieg kontaktu; bez potwierdzenia wymiana byłaby niejako przerywana, gdyż w rozmowie nie przechodzimy wprost na zupełnie nowy temat. Ujawniają się tutaj elementy metatekstowe, które mogą być oceną replik czy całej rozmowy. *Coda* może także przybierać postać sekwencji podtrzymującej kontakt, wskazującej, iż przebiega on bez zakłóceń, realizującej się werbalnie bądź niewerbalnie — przez skinienie głową, aprobatę *dobrze, dziękuję, no to fajnie*, środki typu *uhm, tak*. Jednak takie *sensu stricto* faktyczne potwierdzenia nie będą tutaj analizowane. Warto zwrócić uwagę na typy replik, w których potwierdzenie wprowadza pewien indywidualny komunikat. Ich funkcja nie ogranicza się do podtrzymania kontaktu, ale jest subiektywnym ustosunkowaniem się do tego, co zostało wypowiedziane przez współrozmówcę:

(76) -- Вы из заседания? Николай Иванович ничего не ответил на это. [...] — Это невежливо, Николай Иванович! Всё-таки я дама, в конце концов! Ведь это хамство не отвечать, когда с вами разговаривают! [...] Ах, какой вы скучный тип, Николай Иванович, — продолжала Маргарита.

(Булгаков)

(77) -- Действительно это странно — сказал за обедом Александр Семенович жене, — я не могу понять, зачем этим птицам понадобилось улетать?

- Откуда я знаю? — ответила Маня — Может быть от твоего луча?
 — Ну ты, Маня, обыкновеннейшая дура...

(Булгаков)

Samo pojawienie się potwierdzenia jest już elementem znaczącym, gdyż stanowi wyraz indywidualnej chęci dopowiedzenia czegoś, dodania swojej sugestii, o którą tak naprawdę przecież nikt nie pytał. Takie potwierdzenie niesie ze sobą znaczenie pragmatycznego przekonania, gdyż mówiący swoją *coda* ocenia rozmówcę: *jest pan nudnym typem; aleś ty głupia, Mania*, wyrażając w ten sposób swoje wnioskowanie względem interlokutora, tego, co zostało przez niego wcześniej powiedziane, jego postawy. W przebiegu konwersacji przekonanie względem rozmówcy może być połączone z emocjonalnym ustosunkowaniem się mówiącego do treści poprzedniej repliki: *ушь ты / widzicie go*:

(78) [...] а кроме того, занимался переводами.

— С какого языка? — с интересом спросил Иван.

— Я знаю пять языков, кроме родного, — ответил гость, — английский, французский, немецкий, латинский и греческий. Ну, немножко ещё читаю по-итальянски.

— **Ишь ты!** — завистливо шепнул Иван.

(Булгаков)

Zgodnie z tradycyjną gramatyką w wypowiedziach z wykrzyknikami nie odnotowuje się funkcji nominatywnej, ale jedynie funkcję wyrażania różnych emocji, odczuć, wrażeń (zachwyt, zdziwienie, podziw, dezaprobata) (ГРЯ, 1960, s. 672—677). A. Awdiejew traktuje emotywność jako ocenę intelektualną wraz ze stosunkiem uczuciowym nadawcy do przedstawianego stanu, jako odrębną kategorią funkcji pragmatycznych (Awdiejew, 1987, s. 117), w związku z czym ematywne repliki wzbogacają sens pragmatyczny oceny danej osoby / stanu rzeczy o przekaz własnych emocji. W takim potwierdzeniu mówiący pozytywnie ocenia stan rzeczy, wyraża radość, uwielbienie z domieszką zazdrości względem „niezwykłości” dokonań swego współrozmówcy. Pozytywne reakcje wyrażane są dość spontanicznie, a nie za pomocą wyważonych wypowiedzi z predykatami „uważania czegoś”. Wyrażenie subiektywnego ustosunkowania się do interlokutora za pomocą repliki — *cody* z założoną w niej oceną może prowokować partnera do ustosunkowania się do wypowiedzianych treści, może więc — będąc potwierdzeniem — inspirować jednocześnie do dalszej wymiany przekonań w dialogu. Repliki potwierdzające często spełniają zatem funkcję podtrzymującą przebieg interakcji, chociaż w przypadku potwierdzenia wartościującego odbiorcę ujemnie mogą zakłócić fortunny przebieg dialogu, np. zainicjować kłótnię czy sprzeczkę, obrazić partnera i definitywnie zakończyć dialog.

2.3.10. Podsumowanie

Na podstawie przyjętych ustaleń teoretycznych i obserwowanego materiału językowego wśród ogółu wypowiedzi oznajmujących, wypowiedzianych w sytuacji „normalnego” dialogu czy priorytetowo nastawionych na relacjonowanie jakichś zdarzeń czy opis określonych faktów, wydzielamy nie potwierdzone performatywnie stwierdzenia, w których poprzez wyrażany stopień identyfikacji mówiącego z przytaczanymi sądami realizuje się intencja illokucyjna wraz z jej efektem perlokucyjnym, jakim jest wpływanie na stan mentalny rozmówcy. W przypadku braku potwierdzenia performatywnego stopień identyfikacji z przytaczanymi sądami można interpretować jedynie w kategoriach pewności mówiącego. Przypuszczenie, powątpiewanie z reguły wymaga już eksplicitnego zasygnalizowania swoich intencji albo wyraża się swego rodzaju „maskowaniem” swojego niepewnego punktu widzenia pod szyldem innych osób (*говорят, что*).

Rozmowa z odczytywaniem przekonań interlokutora ma wpływ na przebieg konwersacji. Mówiący z reguły nie pozostają bowiem obojętni wobec treści będących subiektywnym wnioskowaniem nadawcy co do ich samych, ich poglądów, przekonań, także weryfikacji świata czy wreszcie osób trzecich, które stają się przedmiotem rozmowy. W związku z tym ich subiektywne przekonania przechodzą w dyskusję. W przypadku odmiennego punktu widzenia i braku dążenia do akceptacji odmienności poglądów interlokutora czy unikania dzielącej ich różnicy zdań dyskusja „o swoim przekonaniu” może przejść w spór, a nawet — jeśli naruszone zostaną zasady sympatii, życzliwości — w kłótnię. W swym zaangażowaniu w treść propozycji interlokutorzy prezentują subiektywny punkt widzenia i indywidualny sposób postrzegania pewnych ludzi, spraw, a ich przekonania często kryształizują się wtedy w postaci wypowiedzi wartościujących. W bezpośrednim wartościującym zwróceniu się do interlokutora realizują się performatywne działania: *я тебя критикую, я тебя порицаю*, które ze względu na przyjętą konwencję i illokucyjny „samobójczy” wydźwięk nie mogą być nazywane otwarciem. Rozwój linii dialogowej z implicytnymi performatywami krytyki, nagany, pochwały przechodzi w dyskusję o „własnych przekonaniach” rozmówców.

Z reguły to, co się uważa na określony temat, jest wnioskowaniem dotyczącym sposobu postrzegania świata, innych ludzi, dlatego wszelkie subiektywne przekonania, także bez performatywnego potwierdzenia, są utożsamiane z wypowiadającym je nadawcą i przenoszą się wprost na ocenę jego samego, co może potwierdzać illokucyjny charakter przekonań ukierunkowanych nie tylko wprost na uczestnika dialogu, ale i na osobę trzecią, jakiś stan, obiekt, który staje się przedmiotem dyskusji z prezentowanym „własnym przekonaniem” interlokutorów.

3. Wypowiedzi dyrektywne

3.1. Charakterystyka ogólna

W podstawowej interpretacji teorii aktów mowy wszelkie działania werbalne nadawcy usiłującego za pomocą swych słów pokierować zachowaniem adresata określa się jako wypowiedzi dyrektywne (Серль, 1986, s. 183).

Niezależnie od teorii aktów mowy od dawna prowadzone są badania sposobów pobudzania i nakłaniania odbiorcy do konkretnego działania. W polskich podejściach wyróżnia się wypowiedzi żądające (Klemensiewicz, 1969, 1984; Jodłowski, 1976; Labocha, 1987, 1988; EJP, 1991), rozkazujące (Jędrzejko, 1987), rozkaznikowe (Kotarbiński, 1975; Kleszczowa, Termińska, 1983a). W pracach rusycystycznych — ze względu na różny zakres materiału włączonego do grupy zdań sterujących zachowaniem innych — używa się dla tych zdań terminów „побудительные” (Бельский, 1953; Прокопчик, 1955), w tym także obejmujące pobudzający tryb składniowy (КРГ, 1989, s. 473—474), „повелительные” (ТФГ, 1990; ТИК, 1992), „императивные” (Молчанова, 1976; Бирюллин, 1992; Храковский, Володин, 1986).

W teorii aktów mowy te konstrukcje leksykalno-gramatyczne o charakterze pobudzającym rozpatruje się z punktu widzenia czynności językowych nadawcy (prośby, rady, rozkazy, żądania itd.), odpowiednio realizujących poszczególne jego intencje. Dla takiego ujęcia ważnym kryterium jest rozróżnienie **znaczenia pragmatycznego**, jakie wypowiedzi te realizują w odpowiedniej sytuacji. W ścisłym nawiązaniu pozostaje proponowany dla nich zapis semantyczny, którego podstawowym składnikiem jest formuła *chcę, żebyś...* (Wierzbicka, 1973). W ujęciu C. Sarancacra zapis semantyczny uzależniony został od intensywności pobudzenia: dla aktów kategoriycznych będzie to *żądam konkretnego wykonania działania*, dla aktów o łagodnym charakterze pobudzenia *chcę wykonania działania*, z kolei dla neutralnego

typu pobudzenia wprowadzony został element *uważam za pożądane wykonanie proponowanego działania* (Саранцацрал, 1987, s. 12).

W ścisłym związku ze znaczeniem pragmatycznym pozostają poszczególne **typy intencji** pobudzających. Próby wydzielenia takich właśnie „typów sytuacji pobudzających” prowadzone były zresztą w lingwistyce niezależnie od postulatów teorii aktów mowy (Косилова, 1962). Także w pracy W. S. Chrakowskiego i A. P. Wołodina przedstawiona jest — bez odwołania do ujęcia pragmalingwistycznego — semantyczna interpretacja konstrukcji imperatywnych, w których określone przez autorów „szczegółowe semantyczne interpretacje imperatywnego znaczenia” sprowadzane są do analizy rozkazów, prośb, instrukcji, propozycji, pozwolenia, rady (Храковский, Володин, 1986, s. 136—146).

W ramach teorii aktów mowy, w ścisłym nawiązaniu do ujęcia klasyków i nowszych podejść, podstawowe typy intencji realizujących dyrektywną funkcję pobudzenia odbiorcy do konkretnego działania obejmą tutaj: приказ / rozkaz, требование / żądanie, запрещение / zakaz, просьба / prośba, разрешение и запрос о разрешении что-либо сделать / pozwolenie wraz z prośbą o pozwolenie, мольба / błaganie, совет / rada, рекомендация / rekomendacja, предложение / propozycja, предостережение / ostrzeżenie. Korzystając z teoretycznego postulatu W. W. Bogdanowa, dla realizacji wskazanych intencji przyjęte zostanie formalne kryterium ich **eksplicytnej** bądź **implicitnej** postaci (Богданов, 1985, s. 19). Ujęcie wypowiedzi performatywnych, włączające w opis jedynie zdania z performatywami klasy dyrektywów typu *proszę, rozkazuję*, formalnie pozostawiłoby poza obszarem performatywnego działania słowem różne inne — nawet częstsze i przyjęte zwyczajowo w środowisku rodowitych użytkowników języka rosyjskiego — możliwości werbalizacji zamiaru pobudzenia odbiorcy do działania, a więc inne skomplikowane zależności, w jakie wchodzi rozmówcy podczas wyrażania intencji prośby, rozkazu, zakazu itd. Realizacja wypowiedzi dyrektywnych obejmuje zatem dwa rodzaje konstrukcji.

1. **Wypowiedzi dyrektywne z eksplicitnym performatywem**, które zakładają ich funkcjonowanie w „kanonicznej” postaci: *Я прошу вас прийти ко мне в кабинет*. W zależności od sytuacji, wraz z zasadami stylistycznymi ograniczającymi sposoby wyrażania intencji np. prośby, performatyw może się jednak realizować w innej, niekanonicznej postaci (*пассажиры просят пройти на посадку, просьба не курить*). Wariantowość gramatyczna dla wypowiedzi performatywnych w języku rosyjskim związana jest także z opuszczeniem jednego z aktantów (mówiącego, osoby, do której skierowana jest wypowiedź); (*я предлагаю (тебе) это сделать*). Właśnie takie warianty gramatyczne wypowiedzi performatywnych, które funkcjonują w języku w wyniku opuszczenia któregoś z aktantów (*ja*-mówiącego, *ty*-odbiorcy, także propozycji), określane są jako performatywny paradygmat (перформативная

парадигма; Богданов, 1985). Odnosnie do form odbiegających od kanonicznej postaci zauważa się, iż, będąc zjawiskiem częstym w języku, współtworzą one performatywny paradygmat w charakterze funkcjonalnych ekwiwalentów i to właśnie „конструктивная неполнота перформативного предложения заслуживает особого внимания при построении парадигмы” (Писарек, 1993, s. 16, 25). Takie wypowiedzi — mimo swej odbiegającej od „kanonicznej”, postaci — nadal są eksplicitnymi wypowiedziami performatywnymi, gdyż intencja pozostaje w nich nazwana.

2. Pojęcie **wypowiedzi performatywnych z implicytną performatywnością** odnoszone będzie do tych zdań, w których nie jest nazwany sam performatyw, ale dzięki obecności gramatycznej konstrukcji pobudzającej zachowania jest podstawowa performatywna cecha „działania”. W interesującej nas bowiem klasie wypowiedzi dyrektywnych nawet jeśli opuszczony zostaje performatyw, wypowiedź zachowuje dyrektywną właściwość pobudzania odbiorcy do działania. Wypowiedzi typu *Сделай это! Ложись!* — choć nie są wspomagane leksykalnym wyznacznikiem intencji *прошу, приказываю*, to jednak mają podstawową cechę zdań performatywnych, jaką jest ewiacyjność, czyli równoznaczność działania (Богданов, 1985, s. 19; 1990, s. 59—61). Zgodnie z ujęciem M. B. Bergelsona w takich aktach mowy performatyw może być „ramą” dla wypowiedzi dyrektywnych. Sama konstrukcja pobudzająca charakteryzuje się performatywnością, dlatego „rama” może pozostać **zerowa**. Znaczenie nieobecnego na powierzchni performatywu zachowuje się jednak, gdyż — jak uważa lingwista — „данный перформативный нуль обладает собственной (обобщённой) семантикой” (Бергельсон, 1988, s. 22).

Implicytnie performatywne sterowanie zachowaniem innych odpowiada normom i konwencjom językowym w wielu codziennych sytuacjach i jest o wiele częstsze i bardziej naturalne wśród rodowitych użytkowników języka. Do realizacji intencji w wypowiedziach dyrektywnych mogą być wykorzystane: tryb rozkazujący, użycie bezokolicznika, czas przyszły trybu oznajmującego. Te czynniki gramatyczne i oczywiście intonacja wraz z odpowiednim kontekstem użycia wypowiedzi w zróżnicowany sposób mogą wyrażać i intensyfikować illokucyjną siłę dyrektywnych aktów mowy. Dyrektywna intencja realizuje się w nich samą propozycją, zachowującą cechy właściwe performatywowi. Jak słusznie odnotowuje I. Łuczaków, w badaniu interesującej nas grupy wypowiedzi można przyjąć podejście funkcjonalne bądź formalne (Łuczaków 1997, s. 25—26). Rzeczywiście, w ujęciu funkcjonalnym zakres badanego materiału mógłby się rozszerzyć w nieskończoność, gdyż w konkretnej sytuacji komunikacyjnej dowolna wypowiedź może pełnić funkcję skłonienia odbiorcy do działania: często cytowane *Pada deszcz* jako powszechnie potwierdzany przykład uzależnionego kontekstualnie pobudzenia: *nie wychodź, weź parasol, zamknij okno* i inne, których właściwe

odczytanie opiera się na złożonych pojęciach presupozycji i implikatury pragmatycznej (A w d i e j e w, 1987, s. 63—74; W a r a k o m s k i, 1991). Dlatego określone konstrukcje jako wypowiedzi dyrektywne bez nazwanego performatywu będziemy interpretować w kategoriach **potencjalnych formalnych możliwości** docelowo mogących realizować intencje dyrektywnego pobudzania i nakłaniania. W takim podejściu nie bez znaczenia są przyjęte dla języka rosyjskiego konwencje, na podstawie których pewne konstrukcje (императивные, побудительные, повелительные, волеизъявительные) tradycyjnie używane są w rosyjskojęzycznym środowisku językowym jako zwyczajowe pobudzenie do działania.

3.2. Realizacja wypowiedzi dyrektywnych z eksplicytnym performatywem

Zdania z implicytnym performatywem biorą na siebie illokucyjną siłę performatywów formalnie nieobecnych w wypowiedzi, dlatego wydaje się konieczne przypomnienie różnych możliwości performatywnej eksplikacji performatywów dyrektywnych z właściwymi im pragmatyczno-semantycznymi ograniczeniami. Oczywiście o typie i charakterze „pobudzania” rozmówcy decyduje semantyka performatywu „samonazywającego” typ intencji illokucyjnej. W związku z tym właśnie w semantyce performatywów należałoby upatrywać podstawowego ograniczenia użycia i różnicy m.in. pomiędzy prośbą i rozkazem czy rozkazem i błaganiem. Tymczasem wiele indywidualnych cech budujących daną sytuację dyktuje sposób i warunki wprowadzenia performatywów do rozmowy, w wyniku czego mogą one nabierać w konwersacji różnych pragmatycznych odcieni i w dialogu uwidaczniają się ich różne illokucyjne zabarwienia. Przedstawienie tych dyrektywnych możliwości języka rosyjskiego pozwala wyjaśnić bardzo delikatne różnice pragmatyczne pomiędzy wypowiedzianym performatywem a illokucyjnym znaczeniem, które realizuje. Zilustruje to rolę leksyki, sytuacji, kontekstu, które współgrają z pragmatyczną intencją performatywu, ale czasem mogą nie pokrywać się z jego standardową siłą. Te obserwacje pomogą nam ustalić ograniczenia realizacji wypowiedzi illokucyjnych bez performatywu, ponieważ przy ich implicytności ten sam kontekst zachowuje się, a nawet nabiera mocy, szczegółowa analiza zaś pokaże trudność niektórych typów intencji dyrektywnych.

Prośba jest aktem mowy odznaczającym się dużą uniwersalnością (prosić może właściwie każdy każdego i niemal w każdej sytuacji) i bodaj naj-

większą częstotliwością użycia wśród dyrektywnych aktów mowy. To właśnie „prośby” nazywają obszerną grupę czasowników illokucyjnych ze wspólną podstawową intencją oczekiwania czegoś względem partnera rozmowy¹. Prośba włączona została do grupy wypowiedzi pobudzających z faktytywną kauzacją, w których impuls kauzacji pochodzi od nadawcy i spełnienie kauzowanego działania także leży w interesie mówiącego (Храковский, Володин, 1986, s. 139). Jednocześnie *хочу, żeby...* mówiącego oznacza dla odbiorcy dużą fakultatywność działania, adresat bowiem może, ale nie musi zrobić tego, o co jest proszony. Performatyw *прошу* w języku rosyjskim odznacza się zakodowanym w swej semantyce ładunkiem grzeczności, z czym można wiązać jego uniwersalność użycia. Konstrukcje z tym performatywnym w zasadzie nie są ograniczone uwarunkowaniami socjalnymi czy sytuacyjnymi, w których otwarte ujawnienie intencji prośby byłoby w jakikolwiek sposób niezgodne z przyjętymi normami zachowania:

- (1) — А теперь **прошу** **сообщить** мне о казни, — сказал прокуратор.
— Что именно интересуется прокуратор?

(Булгаков)

- (2) Лида. [...] Миша, **я попрошу** тебя. Ты сделаешь для меня...
Миша. Что хочешь!

(Астафьев)

- (3) Крикун. [...] Простите, товарищ командующий, узел связи отказывается сегодня передать мой материал. У меня всего две статьи: одна о героях — бойцах, другая о вас. Очень **прошу помочь**.

(Корнейчук)

Prosić z użyciem wskazanych eksplicytnych konstrukcji można w sytuacjach silnie uprzywilejowanego statusu nadawcy (prokurator prosi podwładnego o zdanie relacji) (1), w zażyłych stosunkach rozmówców, co sugerowałby zaimek deiktyczny *ты* (2). Jednocześnie z prośbą może zwracać się także osoba „niższa rangą” (3), a odpowiednie dodatkowe zabiegi językowe, także intonacja, podkreślają grzecznościowy charakter wypowiedzi. W skomplikowanych zależnościach, w jakich stawiają sobie czasem nadawcy, dochodzi czasem do przekroczenia granicy ilości i jakości Grice’a w eksponowaniu np. zalet potencjalnego wykonawcy oczekiwanej prośby (pragmatyczny sens ‘podlizywania się’ / *лесть*) czy illokucyjnego ukierunkowania wypowiedzi w stronę błagania.

¹ M. J. Głowińska do grupy próśb włącza 36 czasowników illokucyjnych, w tym co do 8 wskazuje możliwość ich performatywnego użycia: *апеллировать, взывать о..., заклинать, испрашивать, молить, обращаться, просить, умолять* (Гловинская, 1993, s. 180).

Zdarzają się również sytuacje, w których w zasadzie eksplicytny performatyw nie jest odbierany jako prośba, ale jako zwrot grzecznościowy, dzięki któremu rozmowa przebiega w dobrym tonie, i może być realizowany także np. w dialogu w sytuacjach oficjalnych, dyplomatycznych, nie jest zaś charakterystyczny dla swobodnej rozmowy, np. w kręgu młodzieży, chyba że z dodatkowym wydźwiękiem żartu, gry słownej:

- (4) И опять-таки забыл, -- прокричал Азazelло, хлопнув себя по лбу, -- совсем замотался. Ведь мессир прислал вам подарок [...] -- бутылку вина. **Прошу заметить**, это то самое вино, которое пил прокуратор Иудеи. Фалернское вино.

(Булгаков)

Użycie w dialogu konstrukcji z eksplicytnym performatywem *прошу* może być także interpretowane jako pewna rama nadająca grzecznościowy charakter aktom mowy z illokucyjnym znaczeniem wymówki, nagany:

- (5) То м а ш. Я верю, что апелляциянная комиссия во всём разберётся и примет справедливое решение.

И л ь я. Отец, **прошу тебя! Не будь смешным**. Они уже давно всё взвесили, во всём разобрались и приняли решение.

(Сомович)

Semantyczno-pragmatyczne znaczenie czasownika illokucyjnego niweluje ciężar wymówki (*Tato! [...] Nie bądź śmieszny*) skierowanej do ojca i świadczy jednocześnie o pewnej samoświadomości nadawcy co do „niestosowności” swego zachowania, co performatyw prośby ma zneutralizować.

Sytuacja, uwarunkowania socjalne, status „wyższego ranga” proszącego i „niższego”, od którego oczekuje się spełnienia prośby, może decydować o interpretacji prośby jako rozkazu:

- (6) --- [...] я полагаю, прокуратор, что это вызовет очень большой скандал.
--- И я сам того же мнения. Вот поэтому я **прошу вас заняться этим делом**, то есть принять все меры к охране Иуды из Кириафа.
--- Приказание игемона будет исполнено...

(Булгаков)

W konwersacji dążący do zachowania dobrych stosunków z rozmówcą nie powinien nazwać rzeczywistej intencji żądania, nawet jeśli takowa mu przyświeca. Jawne zażądanie czegoś może być odebrane w kategoriach braku sympatii wobec rozmówcy, braku taktu, a nawet braku skromności, gdyż odbiorca może uznać, że mówiący nie ma prawa niczego żądać, a więc narusza podstawową zasadę „poprawnego zachowania”. W związku z tym konstrukcja

z performatywem *пошу* użyta w dialogu pozwala maskować faktyczną intencję żądania względem odbiorcy:

- (7) — Вашу фотографическую карточку, профессор, убедительнейше **прошу**,
— молвил молодой человек и захлопнул блокнот.

(Булгаков)

Konstrukcja z *пошу* wprowadza do rozmowy element nie znoszącej sprzeciwu kategoryczności, a rzeczywisty zamiar żądania pozostaje jednak zamaskowany. W szczególnych przypadkach odczytywana może być także rozpacz nadawcy i pewna determinacja jego działania:

- (8) **Я очень прошу выдать мне удостоверение**, — заговорил, дико оглядываясь,
Николай Иванович, — о том, где я провёл предыдущую ночь.

(Булгаков)

Kategoryczność nadawcy w pewnych kontekstach potęguje użycie performatywu w formie trybu dokonanego, co związane jest z obserwowaną w języku regularnością, polegającą na tym, że pary czasowników illokucyjnych w trybie niedokonanym i — odpowiednio — dokonanym przekładają się na potencjalną możliwość wzmocnienia kategoryczności illokucyjnego znaczenia (Гловинская, 1992, s. 129). W parze *пошу* / *nonпошу* właśnie tryb dokonany intensyfikuje kategoryczność, a użycie tych form, jak potwierdzają przykłady, zazwyczaj idzie w parze z rozkładem społecznym: wyższy rangą mocodawca – niższy wykonawca:

- (9) Азazelло с видимой скукой выслушал эту бессвязную речь и сказал сурово:
— **Попрошу вас минутку помолчать**.
Маргарита покорно замалчала.

(Булгаков)

Czasem intencja kategorycznej prośby czy wręcz zamaskowanego żądania może być świadectwem rozdrażnienia nadawcy, a nawet pewnej ironii i złośliwości w stosunku do adresata:

- (10) — **Попрошу меня не учить**, — ответил Бегемот, — сживал за столом, не беспокойтесь, сживал!

(Булгаков)

Podobnie intencja szersza od nazwanej, także zbliżająca interpretację illokucyjnego znaczenia ku żądaniu, realizuje się w wypowiedziach — napisach w miejscach publicznych, dyrektywach, jakich mają przestrzegać obywatele/mieszkańcy/pasażerowie:

(11) **Просьба** не курить

(12) Поезд дальше не идёт. **Просьба** освободить вагоны.

W przytoczonych konstrukcjach kanoniczna postać performatywu została zastąpiona rzeczownikiem odsłownym *просьба*, który — nazywając intencję nadawcy — tworzy pierwszą nominatywną jednostkę predykatywną. Drugą zaś, w której wskazane jest potencjalne działanie, do którego obliguje się odbiorcę, z reguły realizuje bezokolicznik, co — jak można przypuszczać — podkreśla kategoryczność wypowiedzi i wspólnie z rzeczownikiem odsłownym nadaje takim semantycznym prośbom pragmatycznie szersze znaczenie nakazu / zakazu. Semantyczny wyznacznik intencji prośby jest więc w pewnych przypadkach szczególnym aktualizatorem grzecznościowym. Natomiast w interpretacji można skłaniać się ku traktowaniu tych wypowiedzi jako rodzaju „zawołowanego grzecznego żądania”.

W pewnych okolicznościach formy z performatywem mogą także rozszerzać swe podstawowe semantyczno-pragmatyczne znaczenie w stronę błagania / мольбы:

(13) [matka i syn proszą ojca o protekcję dla syna na uniwersytecie]

Илья. Превосходное место. И достаточно одного звонка по партийной линии.

Томаш. Что ты говоришь?

Илья. Отец, **прошу** тебя!

Ева. Томаш, **и я тоже прошу!**

Томаш. Но вы же оба прекрасно знаете, что я никогда в жизни никому не протезировал и не собираюсь.

(Солович)

Samo błaganie / мольба eksplikowane performatywem *умолять* znajduje się w grupie ogólnie rozumianych prośb. Przy czym o ile w przypadku prośb ‘Х хочет, чтобы было Р’, o tyle w błaganiach ‘Х очень хочет, чтобы было Р’ (Гловинская, 1993, s. 181). W związku z czym użyty performatyw *просить* może w pewnych sytuacjach tak intensyfikować intencję prośby, że znaczenie jej przejdzie w pragmatycznie bliskie błaganie. Zresztą znów wydaje się, że konstrukcja performatywna *я прошу* pozwala uniknąć prawdziwego wydźwięku rzeczywistej intencji, *мольба* bowiem jako ‘горячая просьба’ stawia nadawcę w pozycji potencjalnego petenta, a nie każdy i nie w każdej sytuacji chce godzić się na taką rolę.

W związku z dodatkowymi odcieniami pragmatycznymi nakładanymi na performatywną eksplikację *я прошу* chyba największą uniwersalnością w wyrażaniu intencji prośby, szczególnie w niezobowiązującej mowie potocznej, odznacza się konstrukcja z rzeczownikiem odsłownym typu: *у меня просьба* / *у меня к вам просьба* / *у меня к тебе просьба* / *я к вам с просьбой*:

- (14) Ну ладно... У меня к вам одна только **просьба**: пришлите срочно кровь для переливания. Боюсь, что у нас не хватит.

(Алексин)

- (15) Мария Николаевна, у меня к вам **просьба**: проведите, пожалуйста урок в 7 „В”. Заболела Маргарита Львовна, её нечем заменить.

(Формановская)

Wspomniane już **żądania / требования** na równi z **rozkazami / приказами** oraz **zakazami / запретами** można połączyć w ich semantyczno-pragmatycznej interpretacji w kategorię typ pobudzenia. W związku z tym sytuacja ich użycia jest bardzo ograniczona — mogą być wypowiedzane w kontekście uprzywilejowania statusu nadawcy, jego silnej pozycji, która odpowiednio predysponuje odbiorcę do wykonania nazwanego w propozycji działania. Jako eksplicytno-performatywne wypowiedzi z nazwanym czynnikiem *żądam, rozkazuję, zakazuję* realizują się one niezwykle rzadko, co potwierdzają teksty literackie, w których performatywy te mają w dialogach wręcz sporadyczne użycie.

W pragmatyce znaczeniowo bliskich aktów **żądania** i **rozkazu** wskazuje się pewną różnicę: „rozkaz” jest oficjalnym rozporządzeniem organu władzy, kierownictwa instytucji, zakładu czy organizacji. We współczesnym języku rosyjskim rozkazy wydawane są na mocy prawa, dekretu (СРЯ, 1983, Т. 3, s. 413). Z kolei „żądanie” utożsamia się z kategorię prośbą, życzeniem wyrażanym w kategorię formy, które mają szeroki kontekst użycia. Nawet jeśli żądanie ma charakter oficjalnego dokumentu, mimo wszystko słownik odnotowuje, iż jest to „официальный документ с просьбой о выдаче чего-л.” (СРЯ, 1983, Т. 4, s. 401). Odpowiednio więc rozkazy eksplikowane performatywem *я приказываю* zarezerwowane są dla sytuacji zupełnego podporządkowania odbiorcy woli nadawcy, np. w wojsku: (*Приказ*) *сесть!* Żądaniom z kolei można przypisywać kontekstowo szersze możliwości performatywnej realizacji:

- (16) В семье:

- Я **требую**, чтобы после школы ты сразу шёл домой.
- Мама, я только один раз ходил в кино после школы.
- А я прошу, чтобы этого больше не было.

(Формановская)

- (17) **Требую** возвращения моего нормального облика!

(Булгаков)

Oczywiście nie we wszystkich sytuacjach spełnienie żądania musi dojść do skutku. Jeżeli bowiem odbiorca nie uznaje w pełni autorytetu mówiącego i nie uważa, by był on predystynowany do wysuwania żądań — może je po prostu

zbagatelizować, w czym tkwi zasadnicza różnica pomiędzy „żądaniem” i „rozkazem”. Jeśli dąży się do poprawności stosunków, intencje te nie mogą być ujawniane, np. w kontaktach oficjalnych. Jednak w pewnych szczególnych sytuacjach, np. kiedy kontrahent narusza warunki współpracy handlowej i nie dotrzymuje umowy, adresant stawia sobie „wyżej” i otwarcie formułuje żądania względem adresata.

(18) В деловом письме:

В связи с тем, что вы нарушаете поставки, **мы выдвигаем следующие требования...**

(Формановская)

W grupie aktów o kategoriycznym typie pobudzenia odpowiednio cel **zakazów** sprowadza się do tego, by nie doszło do skutku nazwane przez nadawcę działanie. U ich podstaw leży pojęcie „nie wolno”, z elementem ukarania za niepodporządkowanie się, nałożeniem sankcji na odbiorcę, np. w imieniu uprawnionych do tego instytucji, organów władzy czy porządku:

(19) **Запрещаются** демонстрации, митинги, проведение забастовок, зрелищные мероприятия.

(„Правда”)

(20) **Объявление в метро:**

Категорически **запрещается** спускаться на рельсы.

Zakazy formułowane w wypowiedziach z jawnym performatywem mają dużą częstotliwość użycia także w tekstach instrukcji:

(21) **Внимание! Во избежание выхода из строя электровзбивалки запрещается** её работа на холостом ходу более 5 с.

(22) **Запрещено** пользоваться аппаратом во влажных помещениях.

Następstwa wynikające ze zbagatelizowania zakazu w instrukcji, inaczej niż w przypadku naruszenia „państwowych” czy „obywatelskich” dyrektyw, sprowadzają się do „samoukarania się” odbiorcy komunikatu (zepsuje się urządzenie, użytkownika porazi prąd itd.). Nie ma tutaj żadnej instancji wyższej, która „w imię litery prawa” dokona wyciągnięcia konsekwencji, nałożenia kary, a osoba (zbiorowość), do której kieruje się instrukcją z wpisanym tam zakazem robienia czegoś, ma mieć tego świadomość. Performatywnie potwierdzone zakazy z jednej strony mają więc nieco szerszy — ostrzegawczy — illokucyjny wydźwięk: ‘ostrzegam, jeśli to zrobisz, stanie się coś złego’, choć mają także wiele wspólnego z zamiarem dania dobrej rady odbiorcy: ‘radzę ci, zrób to, a nie spotka cię nic złego’.

Akty mowy **pozwolenia / разрешения** interpretuje się jako wypowiedzi z permissywną kauzacją, w których impuls działania pochodzi od odbiorcy i jednocześnie w jego interesach leży wykonanie nazwanej czynności (Храковский, Володин, 1986, s. 140). Intencja pozwoleń eksplikowana poprzez performatywy *разрешать, позволять*, także *соглашаться* na mają zakodowany sens „można”. Z reguły illokucyjna intencja pozwoleń realizuje się przy implicytności performatywu, i — dość często — eksplicytnie sformułowanej **prośbie o pozwolenie**². W wymianie typu: *Разрешите войти / *Разрешаю* ponowna werbalizacja typu intencji, która została przecież prawidłowo rozpoznana, przeczyłaby zasadzie budowania „normalnego dialogu”. Wobec tego w przypadku performatywnie nazwanej prośby o pozwolenie, samo pozwolenie realizuje się już przy implicytności performatywu.

W sytuacjach wojskowych konstrukcja ta jest zwyczajowo obowiązkową formą zwrócenia się do przełożonego o uzyskanie „zezwolenia na działanie”, użyty performatyw pozostaje tu pustą formą — pewnym szablonowym aktualizatorem dystansu służbowego:

(23) Огнев [...] **Разрешите идти?**

Горлов. Идите.

(Корнейчук)

(24) Адъютант. Товарищ член военного совета, **разрешите доложить?**

Гаудар. Пожалуйста.

(Корнейчук)

Natomiast w sytuacjach codziennych wskazana forma wyraża dążenie do zachowania poprawnych stosunków z interlokutorem:

(25) — **Разрешите взглянуть на контракт**, — тихо попросил Стёпа.

— **Пожалуйста, пожалуйста.**

(Булгаков)

(26) Доктор. [...] **С вашего разрешения, я на минутку пройду с детьми в ту комнату.**

Иероним. **Пожалуйста, я вас провожу.**

(Кручковский)

Jeśli wzajemne stosunki są mniej zobowiązujące, prośba o pozwolenie może spotkać się z odmową, co jednak z reguły wiąże się z uprzywilejowanym statusem rozmówcy, któremu „wypada” odmówić:

² Typ intencji **prośba o pozwolenie / запрос разрешения что-либо сделать** został zaprezentowany w aspekcie praktycznym w pracy N. I. Formanowskiej (Формановская, 1989, s. 162—163).

(27) — [...] Ввиду сложности и ответственности дела **разрешите** мне ехать немедленно.

— **Нет**, присядьте ещё, — сказал Пилат, жестом останавливая своего гостя.
(Булгаков)

Czasem osoba proszona o pozwolenie dąży do dodatkowego uściślenia zamiaru współmówcy, by — może dopiero wtedy — ustosunkować się do niego aprobowując lub odmownie:

(28) Хрипун. [...] **Разрешите** прибыть с поздравленьцем?

Горлов. А что у тебя?

Хрипун. Осталось полдюжины старого коньячку.

Горлов. Ну? Прихвати!

(Корнейчук)

Funkcję performatywnej prośby o pozwolenie można w niektórych sytuacjach odczytywać jako rodzaj ramy grzecznościowej, również dla faktycznie innych typów intencji illokucyjnej, np. zaproszenia, pytania:

(29) Мачехин. Антонина Егоровна, **позвольте** мне некоторым образом *пригласить* вас в клуб.

(Салынский)

(30) **Позвольте** вас *спросить*, гражданин, [...] где квартира номер пятьдесят?

(Булгаков)

Mówiący bowiem nie kieruje prośby o pozwolenie z zamiarem uzyskania pozwolenia działania, ale od razu wyjawia rzeczywiste swoje zamiary: „zaproszenia”, „uzyskania informacji”, co sugeruje, że performatywna prośba o pozwolenie funkcjonuje także w dialogu dla nadania grzecznościowej obudowy innym aktom mowy.

Powszechnie uznaje się, iż **rada** obok **рекoмeндaции**, **пропoзыции**, **oстрeжeния** należy do grupy łagodnych (niekategorycznych) aktów dyrektywnych, u których podstaw leży założenie, że mówiący „wie lepiej”, co jest dla odbiorcy dobre, w związku z tym decyduje się tak wnikać w sferę jego działań czy planów, by pokierować jego życiem w sposób zgodny ze swoją wizją płynących stąd korzyści (rada, rekomendacja, propozycja) (31), (32) lub nie dopuścić do czegoś, co w przewidywaniach nadawcy byłoby dla interlokutora niekorzystne (ostrzeżenie) (33):

(31) И **мой совет**: не води любимую женщину парадными комнатами, води через чёрный ход сразу в последнюю комнатушку.

(Афиногенов)

- (32) Для получения качественно взбитых сливок их **рекомендуется предварительно охладить**.

(Instrukcja)

- (33) Только попробуй! Я тебе съем! Это отравя для человеческого желудка. Взрослая девушка, а, как ребёнок, тащишь в рот всякую гадость. Не смей! **Предупреждаю**: ни я, ни доктор Борменталь не будем с тобой возиться, когда у тебя живот схватит.

(Булгаков)

Semantyczno-pragmatyczne różnice w ostateczności — mimo odnotowanej ich illokucyjnej orientacji działania nadawcy w interesach odbiorcy — decydują o różnych sytuacyjnych ograniczeniach w ich użyciu.

Akty mowy rady włączane są do wypowiedzi z permissywną kauzacją, gdzie wypełnienie kauzowanego działania pozostaje w interesach słuchacza (Харковсий, Володин, 1986, s. 141). Ten sam element „korzyści płynących dla adresata” pozwolił włączyć rady do grupy adwisywów (Формановская, 1994):

- (34) [...] **мой добрый совет** --- не говорите за обедом о большевизме и о медицине.

(Булгаков)

- (35) Можаренков. Тогда не трогай, не режь участки ответственных губернских работников. И усадьбы их родственников в посёлке. По дружбе **советую**.

(Солынский)

Rzeczywiście w zamyśle nadawcy *я советую* niemal zawsze orientowane jest na przyczynienie korzyści odbiorcy, do którego jest kierowane. Inaczej wygląda to w odbiorze adresata. Oczywiście za rady często jest się wdzięcznym: *Спасибо за ваш совет. Я именно так сделаю, Хорошо, Ладно*. Ale oprócz gamy replik aprobujących możliwe są także formy sprzeciwu, świadczące o tym, że odbiorca nie chce, by mu jakichś „pouczeń” udzielano: *Твоих советов никто не просит, Что ты лезешь со своими советами! Тебя не спрашивают, Мал ещё советовать*. N. I. Formanowska dzieli rady na te, o które się prosi, oraz te, o które się nie prosi („прошенный” i „непрошенный” совет). Wskazane repliki zostały włączone przez lingwistkę do szerokiej gamy odpowiedzi na nie proszoną radę (Формановская, 1994, s. 39).

W rozmowie z reguły radzi ten, kto ma większy autorytet czy też czuje się bardziej kompetentny w dziedzinie, której rozmowa dotyczy. W sytuacjach oficjalnych, w aktach skierowanych do abstrakcyjnego odbiorcy rada jest już bardziej kategorię formą nakłonienia do określonego działania i dlatego może mieć poszerzone illokucyjne znaczenie, transponujące wypowiedź w grupę dyrektywnych nakazów, w których performatyw rady maskuje rzeczywistą intencję żądania mocodawcy:

(36) Совет всем проживающим в гостинице — закрывайте окна и двери.

Wśród wypowiedzi z permissywną kauzacją bardziej ograniczone od stylistycznie neutralnej rady są akty mowy rekomendacji. W pragmatycznym znaczeniu performatywu odczytywane jest pewne podkreślenie konieczności działania wskazanego w treści propozycji:

(37) Для получения качественно взбитых сливок их рекомендуется предварительно охладить.

Sytuacyjno-kontekstowe zależności muszą wpływać na stosunkowo niską frekwencję użycia ich w dialogach, nie tylko autentycznych, także stylizowanych przez autorów powieści. Ten typ samonazwanej intencji przeważa w ustawach, instrukcjach. W związku z tym można zaryzykować stwierdzenie, że pragmatycznie bliskie eksplicytnie performatywne rady i rekomendacje różni głównie stylistyczny kontekst użycia.

Włączane także do adwisywów propozycje / предложения zakładają nieco inną interpretację. O ile radząc i rekomendując nadawca stoi niejako obok, a może nawet nieco „wyżej” potencjalnego odbiorcy (*Я советую вам сходить на эту выставку* można odczytywać jako: ‘byłam, widziałam, warto ją obejrzeć i byłoby dla was korzystne zapoznanie się z nią’), o tyle akty mowy propozycji przewidują współuczestnictwo mówiącego w proponowanym działaniu. W wypowiedzi typu: *Предлагаю сегодня сходить на выставку* założona jest komitatywność działania i w związku z tym można ją interpretować jako ‘dzisiaj wspólnie obejrzymy tę wystawę’. Nadawca, dzięki implikowanej przez pragmatyczne właściwości performatywu *я предлагаю* gotowości do współdziałania, bardzo umiejętnie maskuje wydźwięk polecenia. W związku z tym, mimo iż w radach, rekomendacjach i propozycjach kierunek siły illokucyjnej i wspólna ich adwisywność, także konstrukcja gramatyczna (performatyw + bezokolicznik) pozostają takie same, to jednak semantyka performatywu i przypisane mu pragmatyczne właściwości decydują o różnych konsytuacjach ich użycia, co na pewno może zniwelować różnice w implikowanych strukturach.

Ostrzeżenia eksplikowane przez *я предупреждаю* w interpretacji M. J. Głowińskiej niosą sens bliski przepowiedniom, gdyż wspólna im jest idea wiedzy subiekta aktu mowy o wydarzeniach, które mogą nastąpić w przyszłości, a których interlokutor nie jest świadomy (Гловинская, 1993, s. 171—172). Owa idea proroctwa w ostrzeżeniach oczywiście wiąże się z permissywną kauzacją czy adwisywnością w innej terminologii, gdyż faktycznie nadawca działa w interesach potencjalnych korzyści dla odbiorcy, starając się uchronić go przed — przewidywanymi przez siebie — przykrymi konsekwencjami jego działania czy okoliczności działania innych. W ostrzeżeniach skutki niepod-

porządkowania się im mogą być często nazwane wprost, a sam kontekst realizacji aktu mowy rady nie jest pozbawiony kategorycznego wydźwięku:

(38) [Mowa o kielbasie krakowskiej]

Только попробуй! Я тебе съем! Это отравя для человеческого желудка. Взрослая девушка, а, как ребёнок, тащишь в рот всякую гадость. Не смей! **Предупреждаю:** ни я, ни доктор Борменталь не будем с тобой возиться, когда у тебя живот схватит.

(Булгаков)

W związku z tym ostrzeżenia w niektórych kontekstach bardzo łatwo transponują wypowiedź w grupę aktów mowy z pragmatycznym znaczeniem groźby:

(39) — **Предупреждаю вас**, что с вами случиться что-нибудь в этом роде, если не хуже, ежели вы не сдадите валюту! [...] Из зала раздался застенчивый голос:
— Я сдаю валюту.

(Булгаков)

Groźby „являются оказанием давления на адресата, обещанием причинить ему зло” (Г л о в и н с к а я, 1993, s. 187), co ostatecznie potwierdza, że należy do tych typów intencji illokucyjnej, która nie może być eksplikowana w otwarty performatywny sposób³. Dlatego właśnie użycie performatywu *я предупреждаю* może realizować poszerzoną intencję i tym samym formalnie „ostrzegając” — pragmatycznie „grozić”. Wobec pragmatycznych ograniczeń, a także zwyczajowo utartej konwencji, to illokucyjne znaczenie realizuje się jednak z reguły pod warunkiem implicytności performatywnie nazwanej intencji, co prześledzimy w dalszej części pracy.

3.3. Realizacja wypowiedzi dyrektywnych z implicytnym performatywem

Omówione performatywne eksplikacje poszczególnych aktów mowy o dyrektywnej sile illokucyjnej realizują typy intencji illokucyjnej, na których odczytanie wpływa semantyczno-pragmatyczne znaczenie użytego performatywu.

³ Pewne uniknięcie illokucyjnego samobójstwa gwarantuje, jak się wydaje, użycie zapreczenia *я тебе не угрожаю, но...*, które, wprawdzie znosi z mówiącego illokucyjny ciężar groźby, to jednak groźbą pozostaje.

Czasem sytuacyjne uwarunkowania sprawiają, że znaczenie to ma poszerzony pragmatyczny wydźwięk, w związku z czym akt mowy niesie dodatkowe illokucyjne konotacje (*npouy* jako błaganie czy rozkaz, *coemyo* jako zamaskowana intencja nakazu). Częstotliwość użycia dyrektywnych performatywów jest większa w sytuacjach oficjalnych, także w rozmowie partnerów o nierównym statusie socjalnym czy w tekstach kierowanych do określonej zbiorowości (instrukcja, zakazy w miejscach publicznych). Z kolei w dialogu, kiedy rozmówcy przechodzą na wspólny zakres wiedzy o świecie, przebieg kontaktu uwarunkowany jest całym kontekstem, sytuacją, wzajemnymi zależnościami rozmówców przed rozmową i relacjami, w jakie wchodzi w dialogu. W takich interakcjach unika się niepotrzebnej eksplikacji treści, które na podstawie znanych presupozycji mogą być swobodnie odczytywane przez interlokutora. I wtedy eksplicytnie performatywy są o wiele rzadsze. M. G. Bieliajewa, odnotowując rzadkość eksplicytnych performatywów, pisze, że język rosyjski ze wszech miar ucieka od otwartej motywacji typu intencji illokucyjnej, i to właśnie konstrukcje bez nazwanego performatywu lingwistka stawia w centrum analizy sposobów werbalizacji określonych znaczeń dyrektywnych (Беляева, 1998).

W przypadku opuszczenia eksplicytniej formy performatywu rozpoznanie i interpretacja intencji — w przybliżeniu zgodnej z wolą nadawcy — warunkuje skuteczność wypowiedzi dyrektywnej. To szeroko rozumiany — umownie nazwany — dyrektywny kontekst decyduje, że:

- 1) zostanie użyta określona nieeksplicytna konstrukcja,
- 2) konstrukcja zostanie rozpoznana jako pobudzenie,
- 3) pragmatyczna interpretacja będzie odpowiednio odczytaniem jej pragmatycznego znaczenia.

Na ów dyrektywny kontekst pozwalający budować interakcję na linii intencja pobudzenia—rozpoznanie—wykonanie pobudzenia składają się konwencjonalne (prawidłowo używane i tym samym dające się odczytać) czynniki, które niejako nakładają na wypowiedź moc dyrektywnego działania zgodnego z pragmatyczną siłą nie wydobytego na powierzchnię performatywu. Jeśli brak performatywnej wskazówki, interpretację pobudzenia warunkują:

- typ konstrukcji gramatycznej,
- intonacja, z jaką zostaje wypowiedziana dyrektywa,
- cały kontekst wypowiedzi: sytuacja, w jakiej zostaje ona użyta, typ przebiegu kontaktu i złożony aspekt socjalnych zależności rozmówców.

Dzięki współzależności tych czynników intencja wraz ekstralingwistycznymi uwarunkowaniami formalizują się w typie i sposobie użytej konstrukcji. Bardzo ważną sprawą jest tutaj intonacja, która w żywym dialogu w decydujący sposób brałaby na siebie siłę ukrytego performatywu. Nawet w tekście pisanym, zwłaszcza w tekście literackim, pragmatyczne znaczenie into-

nacji w dialogu jest często sygnalizowane w komentarzach autora i oczywiście da się odczytać w ciągu imitowanej konwersacji (— *Скажите мне, а что было больше [...] — попросил Иван; — Пожалуйста, без волнений и вскрикиваний, — нахмурясь сказал...*); także w tematyczno-rematycznym porządku słownym (*Принеси мне чаю* — prośba, także rozkaz; *Чаю мне принеси* interpretowana już raczej jako zniecierpliwiona prośba, ponaglenie, sytuacyjna konkretyzacja, że to właśnie o herbatę, a nie o kawę chodzi). Także na podstawie odbioru nakreślonej sytuacji czytelnik sam zinterpretuje określoną intonację pobudzenia. Kiedy bowiem replika adresata jest aprobatą zasygnalizowanej intonacji rozkazu (*Берите немедленно этот пакет [...] Слушаюсь; [...] взять гранаты, ползти вот туда [...] Живей! — Есть*), czytelnik odczytuje dyrektywę jako rozkaz, gdyż odpowiednio interpretuje odbite w jednym słowie (*есть! слушаюсь!*) socjalne uzależnienie adresata oraz siłę illokucyjną intonacji rozkazu. Autor może także przekazać intonację żądania nawet w sytuacjach codzienności, ukazując reakcję dialogową adresata, jego zdziwienie, złość, oburzenie, obraźliwy komentarz, które sugerują, że został naruszony prawidłowy przebieg dialogu, w konsekwencji czego czytelnik prawidłowo rozpozna kategoryczność intonacji i odczyta wzajemny układ rozmówców w dialogu.

Typ konstrukcji ujawniający się w dyrektywnym kontekście będziemy rozpatrywać w kategoriach potencjalnych formalnych możliwości językowych wykładników dyrektywnej intencji mówiącego. W związku z tym w opisie nie będą ujęte wypowiedzi typu *Skończyły mi się papierosy, Nie mam się w co ubrać*:

(40) *Воньо. Наконец-то вы пришли, господин пропорщик!*

Алмери. (Продолжает идти) Кончились сигареты.

Воньо. (Угащает его, даёт прикурить). Извольте! (Предлагает пачку сигарет). Возьмите про запас.

(Алмери не берёт. Идёт дальше)

(Добози)

W codziennych dialogach wypowiedzi te mogą być oczywiście sytuacyjno-funkcjonalnym odpowiednikiem prośby *Дай запалить, Kup mi nową sukienkę* — i tak ujęte w najnowszych podejściach coraz częściej wchodzi w pole opisu wypowiedzi pobudzających. Jednak tego typu oznajmienia mogą wyrażać równie dobrze pragmatyczną intencję wymówki w rodzaju: *Palileś moje papierosy i się skończyły, Kupiliśmy auto i nie mogę sobie kupić nowej sukienki*, czy po prostu stwierdzeniem faktu na pograniczu narzekania, pewną informacją o stanie rzeczy, którego bezpośrednim następstwem jest to, że nie będziemy palić, czy że ubiorę starą sukienkę. Rozpoznawanie intencji, z jaką wypowiedziane zostało oznajmienie, bez wskazania na typ i kieru-

nek siły illokucyjnej dokonuje się na podstawie wydobycia sensu należącego do informacji założonej, presuponowanej, która daje z kolei podstawę do wydobycia sensu informacji nowej, implikowanej (Awdiejew, 1987, s. 63—74). Wnioskowanie informacji opiera się więc na wydobyciu na powierzchnię informacji o intencji rozmówcy, co jest uzależnione od konsytuacji mówienia i specyfiki użycia, które warunkują kierunek inferencji intencji nadawcy. Prawdą jest, że właśnie w taki sposób porozumiewamy się na co dzień; wychodząc do pracy rzucamy w pośpiechu *Obiad jest w lodówce*, co w danej sytuacji jest przez domowników jednoznacznie odczytywane jako *odgrzejcie sobie obiad*. Tego typu dialogi stanowią nieograniczony zasób materiału. Interpretacja każdego przykładu wymagałaby odrębnej analizy presupozycji oraz implikacji i objęłaby złożoną analizę poszczególnych kroków wnioskowania (Awdiejew, 1987, s. 49—57). Dialogi takie odnoszą się więc do niekonwencjonalnych ukrytych aktów mowy i pozostaną poza opisem.

Nawet przyjęcie kryterium formalnego w opisie klasy wypowiedzi dyrektywnych wymaga jednak dodatkowych uściśleń, co związane jest z toczącą się w literaturze przedmiotu dyskusją na temat paradygmatu samego imperatywu, a także brakiem jednoznacznego określenia, które formy gramatyczne można uznać za synonimy funkcjonalne imperatywu⁴. W związku z tym w pole opisu omawianej klasy implicytnych dyrektywów wejdą następujące typy konstrukcji:

1) konstrukcje z predykatem wyrażonym niezanegowaną bądź zanegowaną formą trybu rozkazującego czasownika: *читай, иди сюда; не читай, не ходи туда*,

2) konstrukcje tzw. wspólnego działania, wyrażane często przez dodanie (a) postfiksów *-me* do formy 1 os. l.mn. trybu oznajmującego: *пойдёмте, поедёмте* czasowników dokonanych, (b) partykuły *давай/те* do bezokolicznika czasowników niedokonanych: *давайте нить, давайте узрать*, (c) partykuły *давай/те* do form wspólnego działania czasowników dokonanych: *давайте напишем, давайте сыграем* (ПГ, 1982, s. 622),

3) konstrukcje z indykatywnymi formami w 2 os. l.poj. i mn. czasu teraźniejszego czasowników niedokonanych (*берёшь / берёте ручку*), a dla form dokonanych — 2 os. czasu przeszłego (*пошли, поехали*) oraz przyszłego (*пойдёшь, пойдёте*), również indykatywne formy 1 os. l.mn. czasu

⁴ Znaczenie pobudzenia do działania w języku rosyjskim wyrażane jest nie tylko formami imperatywu (Ванников, 1962; ПГ, 1982; Храковский, Володин, 1986; Саранцаурал, 1987; Бергельсон, 1988; Брызгунова, 1988; Łuszczów, 1997; Беяева, 1998), w związku z czym wskazane w punkcie 1 i 2 konstrukcje imperatywne nie wyczerpują możliwości realizacji dyrektywnej intencji illokucyjnej. Dlatego też w opisie zostaną uwzględnione także i inne formy gramatyczne, wymienione w kolejnych punktach.

teraźniejszego (*идём, читаем*) określone w lingwistyce jako „formy pseudo-inkluzywne”,

4) wypowiedzi z czasownikiem w formie bezokolicznika typu: *молчать, не сметь*,

5) wypowiedzi z czasownikami w trybie przypuszczającym: *написать бы вам письмо*,

6) pewne konwencjonalne ukryte akty mowy — niektóre konstrukcje pytajne używane w określonej sytuacji dla wyrażenia prośby: *есть ли у вас часы? у вас не найдутся спички? можете подвинуться? ты не мог бы помочь дедушке? можно мне с вами поговорить?*

7) pewne konstrukcje bezczasownikowe, które w określonych sytuacjach zwyczajowo pełnią funkcje pobudzenia:

a) komendy wojskowe: *Марш! Смирно!*

b) wyrażenia będące czysto kontekstowym skrótem, które w powtarzających się sytuacjach są dla rodowitych użytkowników języka rosyjskiego zwyczajową werbalizacją prośby: *Пакет молока; Чашку кофе; Ваш паспорт, Мне бы чайку.*

3.3.1. Konstrukcje z czasownikiem w 2 os. l.poj./mn. trybu rozkazującego

Zaprezentowany w poprzedniej części pracy materiał językowy wykazuje, że konstrukcje te mogą się komponować z eksplicytnymi performatywami klasy dyrektywów z różną illokucyjną orientacją i różną jej intensyfikacją — od błagania do skrajnego rozkazu. Jednak konstrukcje z czasownikiem w 2 os. l.poj./mn. mają szerokie użycie także, a może przede wszystkim, w konstrukcjach bez performatywnej eksplikacji typu intencji illokucyjnej. Mogą się one ujawniać w bezpośrednim zwróceniu do jednego odbiorcy lub kilku osób czy nawet w wypowiedziach orientowanych na zbiorowość, włączając nie do końca określonego potencjalnego adresata (instrukcje, nakazy, apele do czytelników, widzów, słuchaczy w środkach masowego przekazu). Z tak powszechnym ze względu na status adresata dyrektywnym użyciem tych konstrukcji idzie w parze również szerokie spektrum możliwości eksplikacji typów intencji illokucyjnej, mimo braku nazwanego performatywu.

Konstrukcje w 2 os. l.poj. niosą bogaty zakres znaczeń implicytnych dyrektywów, a kontekst i sytuacja wyjaśnia wieloznaczność i wskazuje typ realizowanego pobudzenia. W przypadku dążenia do zachowania prawidłowego przebiegu kontaktu formy te mogą realizować określone znaczenia illokucyjne jedynie w kontekście socjalnego przyzwolenia na zwracanie się do interlokutora „per ty”; w interakcji osób blisko spokrewnionych, dobrych znajomych, w zwrotach skierowanych do dziecka. Najbardziej neutralna, tj.

najmniej uzależniona od socjalnych ograniczeń, jest, jak staraliśmy się pokazać w poprzednim rozdziale, intencja prośby:

(41) Аля. **Скажи-ка ты мне**, телефон тут много стоит?

(Салынский)

Realizacja intencji prośby może przebiegać w przypadku działania nadawcy z pozycji socjalnej siły w warunkach wyższy — niższy w socjalnej hierarchii:

(42) Шишлов (садится). Дело у меня. Вот, **возьми и подпей** в свои папки протокол. (Подает Можаренкову бумаги).

(Солынский)

(43) Надежда Клементьевна. **Налей** нам вина. [...]
Перевозчиков. (Наливает вино).

(Солынский)

Wobec takich uwarunkowań intencja może bardzo łatwo przejść w zniecierpliwioną prośbę, a nawet żądanie, co potwierdza komentarz autora o intonacji:

(44) **Позвони ты**, пожалуйста, Лиходееву ещё раз, --- **раздраженно** сказал Римский
(Булгаков)

Świadomość nałożonych na przebieg kontaktu ograniczeń daje silniejszemu moralnie, ekonomicznie, socjalnie bądź o silniejszym autorytecie władzy nadawcy większą możliwość eksplikacji kategoriycznych typów intencji pobudzającej — ostrzeżenia, żądania:

(45) **Возвращайся** немедленно в Киев, -- продолжал Азazelло, **сиди там тише воды, ниже травы** и ни о каких квартирах в Москве **не мечтай**, ясно?

(Булгаков)

(46) Анна Николаевна. **Прибери посуду**, девочка, только **не побей** чего-нибудь.
(Леонов)

Kategoriyczne znaczenia ujawniają się także w sytuacji bliskości stosunków, wówczas nawet poufale zachowanie bywa dopuszczalne:

(47) Агафья Юрьевна (тихо мужу). Больше **не пей**. Элемент!

(Салынский)

Odczytywane tutaj intencje ostrzeżenia i zakazu, w których w nawiązaniu do rozdziału o eksplicytnym wyrażaniu intencji można także odczytywać dobrą radę, mają swoje formalne gramatyczne uzasadnienie. Wypowiedzi

z zanegowaną formą imperatywu czasownika niedokonanego określa się jako zdania prohibicyjne z ogólnym znaczeniem **zakazu** działania (Храковский, Володин, 1986, s. 89—107). Dodatkowe informacje pragmatyczne wprowadza często także semantyczny kontekst: *больше не пей*. W takich przypadkach zwraca się uwagę, iż obecność partykuły przeczącej odnosi się nie tyle do predykatu czasownikowego, ile właśnie do określenia, np. *не mów так гłośно* = *мów, ale nie tak głośno* (Łuczów, 1997, s. 32—35). Chociaż oczywiście z punktu widzenia analizy konkretnej sytuacji forma *больше не пей* nawet jeśli się przyjmie, iż można ją interpretować jako *пей, но не так много*, to jednak jest ona jednoznaczna z zakazem: *Zabraniam ci pić; Przestań pić (bo wypileś już zbyt dużo)*. W konstrukcjach prohibicyjnych oprócz podstawowej intencji zakazu można odczytywać dodatkowe illokucyjne znaczenie upomnienia, czasem wymówki.

Konstrukcje z zanegowaną formą imperatywu czasowników dokonanych (*не побеи носуды*) (46) określa się jako zdania przewencyjne z ogólnym znaczeniem **ostrzeżenia, przestrogi** (Храковский, Володин, 1986, s. 150—154). Pragmatyczna interpretacja tych wypowiedzi sprowadzana jest zatem do kontrolowania przez odbiorcę swego postępowania w celu uniknięcia zdarzenia, stanu, sytuacji nazwanej przez zanegowany predykat. A więc *не побеи носуды* = ‘postępuj tak, abyś nie rozbiła naczyń’; *не простудись* = ‘działaj tak, abyś się nie przeziębił’. Jednak interpretacja intencji w konkretnych przykładach użycia konstrukcji przewencyjnych jest ściśle związana z treściami presuponowanymi w kontekście. Dyrektywne znaczenie ostrzeżenia: *не простудись* / *nie przezięb się* może nieść więc także — implikowane na podstawie sytuacji — dodatkowe pragmatyczne znaczenia (np. prośby: *ubierz czapkę*, prośby z intencją troski: *ubierz się ciepło, bo niedawno byłeś chory*, nakazu: *ubierz się ciepło, bo inaczej nigdzie nie pójdziesz*), którego właściwe odczytanie możliwe jest na podstawie konkretnego kontekstu, presupozycji i wnioskowanych treści.

W badaniach nad pragmatyką języka pytanie o wpływ trybu czasownika użytego w konstrukcji imperatywnej na typ realizowanej przez wypowiedź intencji illokucyjnej, ma odniesienie także do form nie zanegowanych (Падучева, 1990). Przykładowo w nie potwierdzonych eksplicitnie aktach mowy prośby wybór pada tylko na tryb dokonany:

(48) — Панкрат, **впусти** этого с тротуара.

(Булгаков)

Z kolei wypowiedzi z illokucyjną intencją propozycji / предложения (49), także pozwolenia / разрешения (50), preferują już wybór formy czasownika trybu niedokonanego:

(49) Смотри, хорошие конфеты. Угощайся.

(50) Можно? — Заходи.

E. W. Paduczewa zakłada bowiem, że są to typy aktów mowy motywowanych nie autorytetem mówiącego czy wyrazem jego osobistych oczekiwań względem interlokutora, ale sytuacją i użytą w nich formą pobudzenia w trybie niedokonanym jest całkowicie zgodna z przebiegiem kontaktu, a pragmatyczne znaczenie czasownika jest tutaj jakby niezauważalne (Падучева, 1990, s. 198). Tak więc w konstrukcjach imperatywnych w 2 os. l.poj. oraz w 2 os. l.mn. ich konwencjonalna siła, jak widzimy, zmienia się pod wpływem sytuacji. Pobudzenie *Садись, пожалуйста* odczytywać można jako propozycję, uprzejme nakłonienie do działania w sytuacji, kiedy takie działanie jest rozumiane samo przez się. Podobną interpretację zakłada użycie czasownika w trybie niedokonanym w pozwoleniu, które — jak pisaliśmy w części eksplicytnej — wymaga szerszego kontekstu, a mianowicie repliki komunikanta: *Можно? — Заходи, Можно к вам? — Заходите*.

Konstrukcje imperatywne z czasownikiem w 2 os. l.mn. są najczęściej używaną w języku rosyjskim gramatyczna formą pobudzenia, a uniwersalność jej użycia bezpośrednio wiąże się z końcówką *-me*, dzięki której forma imperatywu uzyskuje w języku rosyjskim status „neutralnej grzeczności”. Wariantowość form imperatywu w 2 os. l.poj./mn. skierowanej do tej samej osoby odzwierciedla zmianę stosunków między rozmówcami:

(51) — В-вот что, г-голубчик, — сказал он, — я н-не могу дискутировать с тобой в этом тоне п-при молодом человеке [...]. Если тебе угодно продолжать, изволь выйти со мной в к-коридор.

— **Изволь** — отвечал Хунта [...].

Они церемонно вышли, гордо задрав головы и не глядя друг на друга [...]. Потом Фёдор Семёнович взревел: „**Извольте** пройти в мой кабинет!” „**Извольте!**” — проскрежетал Хунта. **Они уже были на „вы”**.

(Стругацкие)

Gramatycznie wyrażona honoryfikacja adresata na język polski najczęściej przekłada się w formie adresatywnej *pan / pani*. We współczesnym języku rosyjskim jest to obowiązkowy zwrot do nieznanomych, także znanych, wobec których jesteśmy zdystansowani lub z którymi pozostajemy jedynie w kontaktach służbowych czy po prostu w niezbyt zażyłych stosunkach, lub też kiedy świadomie nie chcemy przekraczać pewnej bariery poufałości. Ta sama forma gramatyczna służy w języku rosyjskim do formułowania pobudzeń dla grupy osób. W związku z tym przekładając je na język polski trzeba dokładnie uwzględnić kontekst, gdyż dyrektywa *Посмо-*

твое на право ma zarówno sytuacyjny odpowiednik *Niech pan / pani spojrzysz na prawo*, jak i *Niech państwo popatrz na prawo*.

Mimo zakodowanego w końcówce *-me* etykietalnego charakteru pobudzenia, w odpowiednim rozkładzie sił rozmówców forma ta może nieść w dialogu pragmatyczne znaczenie nakazu bądź nie znoszącego sprzeciwu żądania:

(52) Шишлов. **Предъявите документы.**

Мысливец. Вы же меня знаете!

Шишлов. Порядок такой, что **вы теперь покажите документы.**

(Солынский)

(53) Марья! **Сходите сейчас же в приёмный покой и вызовите** кто мне дежурную сиделку [...]. Поскорее!

(Булгаков)

Czasem kategoriyczny wymiar dyrektywy może nieść dodatkowo siłę innych typów illokucyjnej intencji, np. ostrzeżenia, które niedwuznacznie wyraża się w kontekstualnych: *помните / помните*:

(54) **Помните! Немедленно отключите** электровзбивалку от сети...

(Инструкция)

W pewnych kontekstach konstrukcje te — niby w grzecznościowej formie — mogą wyrażać pewną poufałość, w wyniku czego prośba przybiera wydźwięk zniecierpliwiony czy spoufalony:

(55) — **Дайте нарзану**, — **попросил** Берлиоз.

— Нарзану нету, — ответила женщина в будочке [...].

(Булгаков)

Tak niejednoznaczna interpretacja wymaga już kontekstualnego uściślenia. Autor daje nam wskazówkę, że mimo wszystko chodzi o zwykłą prośbę: *попросил*. W związku z tym konstrukcja ta skierowana do pojedynczej osoby musi być używana w dialogu bardzo ostrożnie. Nietrudno tu bowiem — jak się zdaje — o przechylenie szali illokucyjnego ciężaru, a w konsekwencji — odczytanie pobudzenia jako żądanie. W sferze usług prośba klienta zwyczajowo wyrażana jest w języku rosyjskim zwrotami grzecznościowymi (*Дайте, пожалуйста...*) bądź stanowiącymi czysto sytuacyjny skrót (*Чашку кофе*), często dodatkowo z eksplikacją grzeczności (*Чашку кофе, пожалуйста*). Konstrukcje typu *Дайте бутерброд*, *Дайте килограмм винограда* można zaobserwować często, jednak są to przykłady wymagające sytuacyjnego przyzwolenia na takie zachowanie. Odpowiedź na

pytanie: *Вам что?* w sytuacji spontaniczności przewiduje odpowiedź klienta: *Дайте мороженое*. Wypowiadając tego typu pobudzenia podczas inicjacji wymiany, trzeba uwzględnić ich nieco poufały wydźwięk. Socjalne przyzwolenie na ich użycie daje sytuacja np. robienia zakupów w dużym skupisku ludzi, w kolejce, na bazarze: *Дайте майонез, Дайте чёрные колготки*. Być może zatem pewne sytuacje eliminują z zachowania językowego środki eksplikacji grzeczności, nie bacząc na to, że w języku rosyjskim są one zachowaniem uzualnym, choć brak tych form wcale nie oznacza, że we wskazanych przykładach komunikanci zachowują się wobec siebie niegrzecznie.

O niejednoznacznym illokucyjnym wydźwięku wskazanych konstrukcji świadczą przykłady, w których nadawca — po pobudzeniu — formułuje wypowiedź konkretyzującą intencję posługując się eksplicytnym performatywem:

- (56) Никто вас не приглашает. **Держите себя прилично.** Доктор, **прошу вас.**
(Булгаков)
- (57) **Стойте. Стойте. Я вас прошу,** товарищ... — опомнившись, вскрикнул Коротков и бросился вслед.
(Булгаков)

Zachowanie nadawcy uściślające jego rzeczywiste zamiary wobec adresata można odczytywać jako asekurację z jego strony, by przypadkiem intencja nie została odebrana jako kategoryczna i nie doprowadziła do nieprawidłowego zinterpretowania jego zamiarów.

W języku rosyjskim występują określone zwroty, które nadają wypowiedziom pobudzającym grzecznościowy charakter, np. wyrażenia typu: *будь добр / будьте добры, будь любезен / будьте любезны, если тебе / вам не трудно, если тебя / вас не затруднит*. W szerokim zakresie użycia przypisywana jest im intencja prośby, podkreślająca uprzejmość wobec adresata:

- (58) *В библиотеке.*
Будьте добры, передайте мне вот эту книгу!⁵

Zwroty grzecznościowe mogą eksplikować intencję implicytnego performatywu *proszę* także w konstrukcjach bez predykatu, w których odpowiednia czynność (np. *дайте*) jest odczytywana na podstawie kontekstu:

⁵ Przykłady z pracy Формановская Н. И., Акишина А. А., Акишина Т. Е., 1989, s. 153—154.

(59) В магазине.

— Будьте любезны, молоко и кефир.

— Пожалуйста.

(60) — Будьте добры, мне билет до Курска, желательно, мягкий.

Zwroty *будьте добры*, *будьте любезны* w języku rosyjskim są odbierane jako uprzejme, choć dość neutralne i powszechnie używane, natomiast w języku polskim *Pan będzie tak dobry*, *Pan będzie łaskaw* są już stylistycznie nacechowane, bywają wypowiedziane sporadycznie, raczej przez osoby starsze i dbające o piękną formę wypowiedzi.

Podobnie grzecznościowy charakter nadaje wypowiedzi użycie partykuły *пожалуйста*. Słownik języka rosyjskiego wskazuje na trzy jej znaczenia: 1) uprzejmego zwrócenia się do kogoś z prośbą, z pozwoleniem, 2) uprzejmej odpowiedzi, 3) jej obecność w wypowiedzi stawia pewien akcent logiczny na słowach szczególnie podkreślanych, niesie wtedy znaczenie *вот / ото: Годика три и пожалуйста — главный агроном колхоза* (СРЯ, 1983, Т. 3, s. 234). W związku z tym w dyrektywnych aktach mowy partykuła *пожалуйста* interpretowana będzie w pierwszym ze wskazanych znaczeń, w których wobec braku performatywu — podkreślającego uprzejmość nadawcy wobec adresata — może brać na siebie siłę implicytnego *прошу*:

(61) Инга (Яну, умоляюще). Я не хочу, мы не хотим здесь оставаться!

Проводите нас, пожалуйста!

(Кручковский)

(62) Машенька, позвоните, пожалуйста, на квартиру Щеглова. Спросите, выехал он или нет.

(Михалков)

Pragmatyka użycia tej partykuły nie jest zarezerwowana jedynie dla illokucyjnie neutralnych typów intencji prośby. Jak podkreślają W. S. Charkowski i A. P. Wołodin „если начальник отдаёт приказ подчиненному, то частица *пожалуйста* не превращает приказ в просьбу, как иногда считают, а лишь свидетельствует о вежливости начальника” (Харковский, Володин, 1986, s. 186), czyli wyrażenie to w konstrukcji pobudzającej typu *придите ко мне в кабинет, пожалуйста* jest nawet z intencją kategorycznego nakazu, służbowego polecenia pewnym aktualizatorem uprzejmości wobec podwładnego. Przekaz kategorycznej dyrektywy z jednoczesnym użyciem partykuły *пожалуйста* można postrzegać jako dążenie do „prawidłowego” zachowania w jakimś stopniu zmniejszającego ciężar illokucyjnego żądania, na które wskazuje semantyka całej wypowiedzi:

- (63) Надежда Клементьевна [...]. Пожалуйста, **не болтайте лишнего и не пейте**.

(Солынский)

bądź sugestia Autora, co do rozgniewanego tonu głosu nadawcy:

- (64) — **Пожалуйста, вез волнений и вскрикиваний** — *нахмуясь*, сказал Азazelло.
— Простите, простите.

(Булгаков)

Zazwyczaj w prośbie czy nawet w bardziej kategorycznym typie pobudzenia zwrot ten zajmuje w zdaniu postpozycję w stosunku do konstrukcji imperatywnej:

- (65) **Прости, пожалуйста**, — глухим голосом отозвался вошедший, закрывая дверь.

(Булгаков)

- (66) **Отстань от меня**, пожалуйста!... — не на шутку сердясь, крикнул Шервинский.

(Булгаков)

Z kolei występując w prepozycji wobec konstrukcji imperatywnej modulant grzeczności zdaje się wносить do wypowiedzi dodatkowe pragmatyczne odcienie (kategoryczność, wymówka), wspomagane także intonacją:

- (67) **Пожалуйста, не болтайте лишнего и не пейте**.

(Солынский)

- (68) — **Пожалуйста, без волнений и вскрикиваний**, — *нахмуясь*, сказал Азazelло.

(Булгаков)

Takie użycie aktualizatora można odczytywać jako formalny zabieg eksplikujący pozorną uprzejmość nadawcy, z rzeczywistym odejściem od familiarności, gdyż ze zmianą intonacji odpowiednio wzrasta chłód i dystans między rozmówcami i wzmacnia się oficjalność pobudzenia. W wypowiedzi z intencją błagania: *Пожалуйста, выслушайте меня. Я вас умоляю* zapewne prepozycja partykuły *пожалуйста* wzmacniałaby odpowiednio illokucyjną siłę błagania. Wydaje się więc, że prepozycja partykuły *пожалуйста* w stosunku do konstrukcji imperatywnej nie tyle nadaje wypowiedzi grzecznościowy ton, ile może wzmacniać określoną illokucyjną intencję mówiącego.

Grzecznościową strategią językową, obserwowaną na każdym kroku wśród rodowitych użytkowników języka rosyjskiego, jest użycie konstrukcji imperatywnej w połączeniu z kilkoma innymi środkami eksplikującymi uprzej-

mość nadawcy, np. w windzie: *Будьте добры, нажмите, пожалуйста, второй, если можно*; w czytelní: *Анна Николаевна, если вас это не затруднит, будьте добры, принесите все номера*. Nagromadzenie w tej samej wypowiedzi różnych środków wskazujących na realizację tej samej intencji prośby zostało określone w literaturze przedmiotu jako „komunikatywne dublowanie” (Беляева, 1998, s. 82). Zabieg ten — mimo pozornej „zbyteczności” w środkach eksplikacji uprzejmości wobec adresata — jest zwyczajowym zachowaniem w języku rosyjskim podczas realizacji intencji prośby.

W klasyfikacji rosyjskich partykuł na cztery podstawowe grupy funkcję partykuły *же* w wypowiedzi określa się jako wzmacniającą (усилительная частица) (ГРЯ, 1960, s. 640). W interpretacji pobudzających aktów mowy z partykułą *же* wiąże się więc intensyfikacja kategoryczności intencji nakazu, żądania, rozkazu, a jeśli brak performatywnego potwierdzenia, jej użycie będzie jednoznacznie przypisywane realizacji kategorycznej intencji. Obecność *же* wnosi do wypowiedzi element oczekiwania natychmiastowej reakcji ze strony adresata. Toteż częściej bywa używana w konstrukcjach z orzeczeniem w 2 os. l.poj., w dialogu osób w żaden sposób nie zdystansowanych wobec siebie, jako poufałe ponaglenie, wyraz zniecierpliwienia wobec osób „niższych” w rozkładzie ról społecznych:

(69) Невоспитанные дети, я вас спрашиваю, что это за бессмысленница? **Отвечайте же**, невоспитанные дети.

(Шварц)

(70) Тогда потрудитесь получить [...] да **прячьте же**, а то прохожие смотрят.

(Булгаков)

W gramatyce wyszczególnia się także inne zwroty intensyfikujące kategorię żądania nadawcy: *немедленно, в конце концов, я сказал/а, кому говорят, тебе говорят*. Ich potoczność i ograniczony kontekst użycia niesie ze sobą ciężar illokucyjnego samobójstwa dla nadawcy w sytuacji ich nieodpowiedniego, tj. socjalnie i sytuacyjnie niedozwolonego, użycia. Wypowiedziane na ulicy, w windzie: *Входите в конце концов*, niesie wydźwięk zdenerwowania nadawcy i jednocześnie przekłada się na nieuprzejmość wobec adresata. Tak sformułowaną dyrektywę dopuszczają np. stosunki przyjacielskie, jednak fortunność przebiegu dialogu, odczytanie ich nie jako kategoryczne żądanie, ale jako żart słowny, żartobliwie spoufaloną zachętę, możliwe jest tylko pod warunkiem samoświadomości mówiącego o nałożonych na te formy ograniczeniach i ich illokucyjnym ciężarze. Inaczej ich użycie w dialogu może doprowadzić do sprzeczki, obrazy, kłótni.

3.3.2. Syntetyczne i analityczne czasownikowe formy „wspólnego działania”

Konstrukcje te określa się jako inkluzywne, tj. odnoszące się do więcej niż jednego obiektu. Do oznaczenia ich znaczenia „wspólności” wprowadza się także termin „komitatywność” (Баба йцева, 1983). Formy te skierowane są w dialogu do odbiorcy, który wraz z nadawcą — inicjatorem pobudzenia ma być obiektem wskazanego działania, również do grupy osób, do której nadawca może, ale nie musi należeć, ale także do jednego adresata. Zawsze więc obligatoryjny jest tutaj *ty*-odbiorca komunikatu, choć dodatkowo wykonawcą kauzowanego działania może być sam nadawca⁶. Dla odróżnienia form indykatywnych od imperatywnych język rosyjski wprowadza grzecznościowy postfiks *-me* (*uđem + me*) lub partykułę *daśaŭ/daśaŭme* (*daśaŭ/me uđem*), dzięki czemu ostatecznie potwierdza się gramatycznie inkluzywność subiektów działania czy komitatywność działania, w innej terminologii. W opisie uwzględnione zostaną imperatywne formy typu: *uđemte, poŭuđemte, daśaŭ/me napišem, daśaŭ/me budem čitatʹ*. Jak wykaże analiza materiału, formy te pełnią w dialogu wskazane komitatywne funkcje, a więc skierowane są do odbiorcy, który wraz z nadawcą-inicjatorem pobudzenia ma być subiektem wskazanego działania, również do grupy osób, do której nadawca może, ale nie musi należeć, ale także do jednego adresata. Z punktu widzenia realizacji aktu mowy wypowiedzi te zawsze kierowane są więc do *ty*-odbiorcy, natomiast otwarty pozostaje status nadawcy jako nieobligatoryjnego obiektu pobudzenia. Podstawowe koordynaty aktu mowy *ja — ty — tutaj — teraz* mogą zostać zmodyfikowane na: *ja — ty / wy + ja*.

Gramatyczna inkluzywność *poŭuđemte w kafe* dobrze oddaje cechę „wspólnego działania” przypisywaną aktom mowy propozycji i przy implicytności performatywu *предлагаю*:

(71) Учёный. Кто это? Да ведь это доктор.

Доктор. Вы меня так легко узнали... (Оглядывается). Отойдёмте в сторону.

(Шварц)

Także analityczne konstrukcje imperatywne z czasownikiem trybu dokonanego użytego wraz w partykułę *daśaŭ / daśaŭme* — dla „polskiego ucha” brzmiące dość kategorycznie — w rzeczywistości są dość neutralną, swobodną realizacją implicytnego *предлагаю / proponuję* w dialogu. Komitatywność

⁶ Formy włączane do rosyjskiego paradygmatu imperatywu, które w perspektywie teorii aktów mowy pozostaną poza opisem, obejmują: analityczne formy 3 os. l.poj. i mn. typu *пусть / пускай он придёт, пусть / пускай они поют* oraz formy 1 os. l.poj. typu *Пусть всегда буду я*.

działania będzie odczytywana zarówno w formie czasownika, jak i w partykule *давайте*:

(72) **Давай уберём** весь раздел, касающийся советской живописи. Пусть он останется историкам.

(Алешковский)

Ich odczytywanie w dialogu jako dość neutralne propozycje podkreśla często semantyczny kontekst: *давай лучше посмотрим ещё разочек* / zobaczmy *лучше* jeszcze raz. Pomimo zakodowanej w języku gramatycznej formy „wspólnego działania” nadawca może pozostać jedynie inicjatorem propozycji, co potwierdzać może w pewnych sytuacjach także semantyczny kontekst, w którym *прошу вас всех* / proszę was wszystkich — formalnie eksplicytny performatyw prośby — pełni funkcję aktualizatora „zwrócenia uwagi” adresatów:

(73) Ш а й б а н. **Прошу всех вас, давайте** попытаемся сообщать припомнить события того последнего дня.

Д ю к и ч. Как себе это мыслите?

Ш а й б а н. Постараемся досконально разобраться во всем по порядку [...].

(Добози)

W konstrukcjach z bezokolicznikiem, w przypadku leksykalnie potwierdzonej komitatywności działania, wypowiedzi mogą być skierowane do jednej osoby:

(74) — Не нужны нам никакие остроумные осложнения. Мы люди, и **давайте действовать** как люди.

-- Давайте -- устало согласился Саул [...].

(Стругацкие)

Inkluzywność (*jesteśmy ludźmi i zachowujmy się jak ludzie*) jest tutaj pragmatycznym zabiegiem formalnie tuszującym wydźwięk nakazu i w pewien sposób ściąga z wypowiedzi ciężar illokucyjnej kategoryczności, jak również niweluje wydźwięk krytyki, pouczenia interlokutora (*jesteś człowiekiem i zachowuj się jak człowiek*), wobec czego intencja krytyki realizuje się tutaj w sposób implicytny.

3.3.3. Konstrukcje z *давай* bez propozycji

Wśród imperatywnych sposobów pobudzenia do konkretnego działania uwzględnimy także szczególny typ konstrukcji: konstrukcje z *давай* bez pro-

pozycji, gdyż forma ta tradycyjnie określana jest jako pobudzenie samo w sobie, także bez semantycznej propozycji (СРЯ, 1983, Т. 1, s. 460). Tak sformułowane nakłonienie do działania jest charakterystyczne dla niezobowiązującej rozmowy i ma dość dużą, jak się wydaje, frekwencję użycia:

(75) Свичка: **Давай** тогда лучше вальс.

Кость: Пойдём послушаем.

(Зарудный)

(76) Остапенко. Не спеши. **Давай** сначала.

Шаяметов. Пожалуйста, шагом чигай.

(Корнейчук)

Pragmatyczne znaczenie *давай* wobec braku predykatu dopowiada kontekst przebiegu sytuacji. Bez uwzględnienia kontekstu odczytanie i konkretyzacja intencji w ogóle byłyby niemożliwe: *давай лучше вальс* interpretujemy jako 'lepiej (posłuchamy) walca', gdzie dodatkowo kontekst leksykalny potwierdza intencję propozycji, *давай сначала* jednoznacznie odczytywane będzie jako 'zaczynaj (czytać) od nowa'. W interpretacji omawianych typów komunikowania się rolę *давай* sprowadzić można za A. Awdiejewem do funkcji operatora wprowadzającego odpowiedni kontekst komunikacyjny, który rozumiemy jako kontekst illokucyjny. Wprowadzenie to ma charakter niepełny, gdyż niesie niewystarczającą informację semantyczną, która jest jednak odpowiednio uzupełniana za pomocą „tła komunikacyjnego” (А в д и е в, 1987, s. 32—34). Siła illokucyjna wskazanego wyrażenia jest tak duża, że wypowiedzi z ich użyciem mogą być implicytne zarówno pod względem performatywnym, jak i semantycznym; powierzchniowe braki zawsze odpowiednio dopowiada kontekst.

3.3.4. Nakłaniająca funkcja indykatywnych form czasownika czasu teraźniejszego, przeszłego i przyszłego

W pracach lingwistycznych użycie tych form w charakterze pobudzania do działania określa się jako „ekspansję indykatywnych form w sferę imperatywu” (Храковский, Володин, 1986, s. 202), także jako „niespecyficzne konstrukcje użyte dla wyrażenia pobudzenia” (Саранцацрал, 1987). Z punktu widzenia funkcji w dialogu indykatywne formy mogą być po prostu opisem działania (*мы идём в лес, завтра пойдём в кино*), jednak z odpowiednią intonacją i w całym ogólnym kontekście pobudzenia „соотносящих эти формы с формами совместного действия” można odczytywać w nich funkcję nakłaniającą (*идём быстрее! Пойдём в кафе!*) i formy inkluzywne (РГ, 1982, s. 622). We wskazanych gramatycznych for-

mach wyrażone jest w sposób eksplicytny współuczestnictwo nadawcy w opisywanym działaniu (my) *читаем, перепишем*. Jednak interpretacja tych oznajmień zmienia się w pobudzenie w sytuacji, kiedy — pomimo gramatycznie wyrażonej komitatywności działania — formy te kierowane są bez wątpliwości do osoby / grupy osób bez nadawcy jako uczestnika działania. Zakłada to kontekst użycia „lekarskiego my” lekarza do pacjenta: *А теперь разденемся, ляжем, Перевернёмся на живот* (Розенталь, 1987, s. 181, 200). J. D. Apresjan, określając ich użycie jako „pseudoinkluzywne czasownikowe formy pierwszej osoby liczby mnogiej”, wskazuje na włączenie odbiorcy do swojej „sfery intymnej”, „sfery prywatności”, co wiąże się z podkreśleniem współczucia pacjentowi: „[...] само такое обращение (в отличие от простого императива) является актом приобщения слушающего к личной сфере говорящего, обозначением сопереживания” (Апресян, 1986 s. 97). W komitatywności jednoznacznie odczytywane jest jednak implicytnie sformułowane pobudzenie do działania pacjenta, a konkretna intencja prośby interpretowana jest już w ramach dyrektywnego kontekstu.

Te same formy mogą być używane także jako nie potwierdzane performatywnie polecenia nauczyciela skierowane do uczniów, zarówno z czasownikiem niedokonanym: *А теперь открываем тетради, берём ручки и пишем диктант*, jak i dokonanym: *возьмём ручки и напишем диктант*. Tak też zwracają się rodzice do swoich małych dzieci: *А teraz выпьем молоко; Зjemy обидек*. Także w instrukcjach, urzędowych objaśnieniach można spotkać dyrektywy sformułowane z zastosowaniem konstrukcji inkluzywnych: *Бланк заполняем разборчиво*. Konstrukcje te, użyte zarówno w kontekście „lekarskiego”, jak i „nauczycielskiego”, „rodzicielskiego” czy „instruującego” *my* są tutaj wydawane z socjalnie umotywowanej pozycji „silniejszego mocodawcy” i zawsze jednoznacznie odczytywane będą jako wskazanie odbiorcy działania, któremu powinien się podporządkować (*rozebrać się, napisać dyktando, wyraźnie wypełnić blankiet*), a więc performatywnie implicytne żądania, nakazy. Z punktu widzenia stylistycznej charakterystyki wypowiedzi, ta zamiana osoby *ty*-odbiorcy na *my* „усиливает выразительность речи” (Розенталь, 1998, s. 138). W komitatywności dopatrywać się można funkcji złagodzenia kategorycznego wydzwiku pobudzenia i określić ją za T. Rittel jako „osobę grzecznościową” (Rittel, 1985, s. 214), w której z punktu widzenia pragmatyki językowej realizuje się illokucyjna siła aktów mowy żądania, nakazu z implicytnością nie tylko performatywu, ale także implicytnością *ty*-osoby jako adresata pobudzenia, co niejako podwójnie maskuje ich kategoryczny illokucyjny wydzwitek.

Także w **formach indykatywnych 2 os. czasu teraźniejszego** czasowników niedokonanych odczytywany jest pragmatyczny element przymusu względem odbiorcy, jak również — jasny dla interlokutora — wydzwitek natychmia-

stowego podporządkowania się poleceniu, zawsze w przypadku utrwalonych społecznych dysproporcji, np. w wojsku:

- (77) — Никитин, — **приказал комендант**. — Возьмёшь двух патрулей, **проверьте** в гродненском девятый вагон. [...] **Проверяете** с двух концов.

(Богомолов)⁷

Potwierdzają to nie tylko społeczne role rozmówców, ale także cały semantyczny kontekst wypowiedzi: forma imperatywu (*проверьте*), komentarz autora wskazujący na społeczną rolę nadawcy (*комендант*) i jednoznacznie rozkazującą illokucyjną funkcję wypowiedzi (*приказал*). Formy te w funkcji nakłaniającej zwyczajowo mogą być także kierowane do grupy osób, np. jako „nauczycielskie”: *Открываете тетрадки, берёте ручки и пишете диктант*.

Gramatyka rosyjska wśród form indykatywu użytych w dialogu jako pobudzenia jednoznacznie kategorię intencję rozkazu czy żądania przypisuje **trybowi dokonanemu**. Z punktu widzenia stylistycznych właściwości cechuje je bezapelacyjna stanowczość, w związku z czym uzasadnione jest ich ograniczone kontekstualnie użycie, np. w wojsku:

- (78) **Останешься!** — приказал Таманцеву капитан. — Осмотри дорожку следов.

(Богомолов)

- (79) **Перепишешь** всё начисто, а если успеешь, то и **перепечатаешь** в двух экземплярах: одни — мне, один — в наш архив. Черновик **порвёшь**. Ясно?

(Шварц)

Pragmatyczną siłę rozkazu dodatkowo potwierdza ich równoległe użycie z formami indykatywnymi form imperatywnych w 2 os. l.poj. (*осмотри*), dodatkowa swoista demonstracja przewagi nadawcy nad interlokutorem (intonacyjna, semantyczna: *ясно?* / *зrozumiałeś?*), także komentarz autorski (*приказал*). W związku z tym, tylko dzięki odpowiednim zabiegom „niwelującym” illokucyjny wymiar stanowczości (np. intonacyjnym), interpretacja tych form zmierza w kierunku złagodzonych realizacji, potwierdzanych komentarzem autora o intencji prośby:

⁷ Omawianym konstrukcjom przypisuje się potoczny charakter. Właśnie to może wpływać na ograniczone użycie przez autorów w tekstach literackich, które mimo dążenia do zachowania „potocznego charakteru” są tylko stylizacją na mowę potoczną. W związku z niedostateczną ilością odnalezionych w tekstach dialogów z omawianymi konstrukcjami wiele cytatów w tej części pracy zaczerpnięto z prac innych lingwistów (Храковский, Володин, 1986; Łuczaków 1997; Саранцацра л, 1987).

(80) Ты **возьмёшь** реванш на тысяче пятьсот — в тоне **ивара** звучала **просьба**.
(Нагибин)

Wśród zanegowanych form czasowniki niedokonane, tworząc konstrukcje o charakterze prohibycyjnym, interpretowane będą jako stanowczy zakaz. Takie illokucyjne ukierunkowanie sprawia, że prohibityw form indykatywnych ma bardzo ograniczony kontekst użycia, np. w kontaktach rodzic — dziecko, przykładowo: *Сегодня в кино ты не идёшь*, *Сегодня на улице ты не выходишь* z eksplicytnie potwierdzonym zwróceniem się do *ty-osoby* ma charakter bezapelacyjnego nakazu, np. w konsekwencji ukarania dziecka. Takie bezpośrednie i ostateczne „nakazywanie” komuś czegoś możliwe jest także we wzajemnych kontaktach dzieci. Wypowiedziane w zabawie *Ты с нами не играешь* ma wymiar natychmiastowej i ostatecznej decyzji o wykluczeniu kolegi z gry.

Konstrukcje z zanegowanymi formami dokonanymi: *Ты не поедешь на экскурсию*, zgodnie z lingwistyczną interpretacją tworzą w dialogu konstrukcje o charakterze prewencyjnym z funkcją przestrogi, ostrzeżenia. Także z powodu implicytności performatywów ‘ostrzegam’, ‘przestrzegam’ realizacja tych funkcji ma ograniczony kontekst; w kontaktach nieoficjalnych, w przypadku zażyłych stosunków, w rodzinie, zawsze w sytuacjach, w których nadawca nie dąży za wszelką cenę do zachowania poprawnych stosunków z interlokutorem, lecz otwarcie wyraża swoje obawy. Funkcja pobudzająca tych prewentywów będzie jasna tylko z uwzględnieniem okoliczności ich wypowiedzenia. Na tej podstawie interlokutor będzie wnioskować odpowiednie treści, np.: *Подарок ты не получишь* ‘nie podziękowałem za prezent i to jest źle, muszę zachować się inaczej, bo nigdy więcej nic mi nie kupią’. Dzięki presuponowanym i implikowanym treściom konstrukcja prewencyjna ze znaczeniem przestrogi nabiera dla odbiorcy illokucyjnej funkcji nakłonienia do działania — podziękowania za podarunek.

Wśród indykatywnych form w funkcji pobudzającej **użycie czasowników w czasie przeszłym** jest charakterystyczne tylko dla języka rosyjskiego. Lingwiści tradycyjnie łączą tę funkcję z czasownikami jednokierunkowego ruchu z prefiksem *по-*: *пойти* — *пошли*, *поехать* — *поехали*, oraz z czasownikami fazowymi: *подняться* — *поднялись*, *начать* — *начали*, *кончить* — *кончили* (ГРЯ, 1982, T. 1, s. 620), choć możliwe są także konstrukcje z innymi czasownikami niż regularnie wskazywane w literaturze lingwistycznej: *улыбнуться* — *улыбнулись*, *выпрямиться* — *выпрямились*.

Forma liczby mnogiej czasu przeszłego w indykatywie (*пошли*, *поехали*) odnosi się w języku rosyjskim do wszystkich trzech osób: *ты*, *вы*, *они*, także *оно*. Uwzględnienie tej formy jako konstrukcji pobudzającej musi być zatem odniesione do podstawowych koordynatów aktu mowy — albo do 1 os. l.mn. (*мы* *пошли*) i wtedy jej interpretacja zbliża się w kierunku komitatywności,

albo do 2 os. ('вы' *пошли*) jako pobudzenia skierowanego do wy-odbiorców. W formach użytych z zamiarem pobudzenia siebie i rozmówcy / rozmówców do wskazanego działania odczytywana będzie illokucyjna funkcja propozycji, co może podpowiadać semantyczny kontekst: *Пошли ко мне / do mnie*, czy dodatkowo formy „wspólnego działania”:

(81) *Идёмте на реку Ольгу встречать! Галина, Павлик, пошли на реку!*
(Арбузов)

lub też otwarte wskazanie na interlokutora oraz siebie jako „wspólny kauzowany obiekt”:

(82) *Пошли, Клава. Не хочу я с вашим попом встречаться.*
(Михалков)

W wypowiedziach, których kontekst wskazuje na nadawcę jako osobę kierującą pobudzenie do grupy odbiorców bez swojego uczestnictwa, odczytywane będą polecenia, nakazy, a więc nakłaniania o mniejszym lub większym stopniu kategoryczności. Wiąże się z tym oczywiście ograniczone ich użycie w przypadku konieczności uwzględnienia statusu rozmówców, np. w wojsku:

(83) *А ну, вставай, анархист! Пошли в штаб!*
(Паустовский)

Tak sformułowane pobudzenia dopuszczają także np. sytuacje wydawania poleceń szkolnych młodszemu dzieciom: *ручки положили, проверили соседа диктанта*. W pseudoinkluzywnym użyciu form indykatywnych nakłanianie do wskazanego działania dotyczy tylko uczniów, a rola nauczyciela sprowadza się do sterowania ich działaniem.

3.3.5. Konstrukcje z czasownikiem w formie bezokolicznika

Konstrukcje z czasownikiem w formie bezokolicznika typu: *Встать, Молчать. Не мешать* użyte samodzielnie, poza relacją z wyrazami, z którymi mogą wchodzić w kolokację, cechuje kategoryczny, rozkazujący wręcz wydźwięk, dlatego ich użycie w dialogu jest ograniczone socjalnymi rolami rozmówców, także typem kontaktu, np. w wojsku:

(84) *Сергей. [...] Печенка, взять гранаты, ползти вот туда [...].*
Гомелаури. Живей!
Печенка. Есть, товарищ командир. (Взял гранаты и пополз).
(Корнейчук)

Kontekst sytuacyjny, relacja komendant—szeregowiec, kontekst leksykalny z dodatkowo wyrażonym ponagleniem (*жисей / szybciej*), a także replika odbiorcy (*есть / tak jest*), potwierdzają ich interpretację jako wydawany „odgórnie”, nie znoszący sprzeciwu rozkaz. Wojskowy dryl na tyle silnie wpływa na sposób porozumiewania się żołnierzy, że ta konstrukcja z wydźwiękiem kategorycznego rozkazu może przenosić się na sytuacje, w których kapitan wyraża wobec podwładnego zupełnie inną intencję — np. zaproszenia, co potwierdza replika potwierdzająca:

(85) Сергей. Вечером, ежели тихо будет, — ко мне чай пить.

Все. Спасибо, товарищ командир!

(Корнейчук)

W „cywilnych” typach kontaktów zachowanie bez zabiegów maskujących kategoryczną intencję rozkazu wypływać może — jak się wydaje — z otwartego wykorzystania władzy bądź poczucia władzy nad innym człowiekiem:

(86) Уволить обоих к свиньям!

Уволили. Послали на биржу труда.

(Булгаков)

(87) Римского прокурора называть — Игемон. Других слов не говорить.

Смирно стоять! Ты понял меня или тебя ударить?

(Булгаков)

Zanegowana forma, jako konstrukcja prohibicyjna, wyraża odpowiednio intencję zakazu, co dodatkowo potwierdza semantyczny kontekst: otwarte groźby, wypowiedziane bez jakiegokolwiek dążenia do ukrycia lekceważenia interlokutora (*Ты понял меня или тебя ударить? / zrozumiałeś mnie czy tam cię uderzyć?*), także komentarze autora opisujące konwencję, w jakiej przebiega dialog, rozkazujący ton głosu nadawcy: *выйдя из себя загремел блондин / wychodząc z siebie zagrmiał blondyn*:

(88) Не отнимайте время у занятого человека! По коридорам не ходить! Не плевать! Не курить! Разменом денег не занимается! — выйдя из себя загремел блондин.

(Булгаков)

W związku z tak kategorycznym wydźwiękiem konstrukcji z bezokolicznikiem w rozmowie niezobowiązującej często wprowadzane są dodatkowe elementy „łagodzące” jej illokucyjny wydźwięk. Rolę taką mogą odgrywać w wypowiedziach dyrektywnych omówione już szczegółowo eksplicytne per-

formatywy. Bezokoliczniki mają na tyle zawężone implícytne użycie, że do zmiany ich illokucyjnej orientacji konieczne jest performatywne potwierdzenie:

(89) [...] вы можете оставаться в кепке, а вас, милостивый государь, прошу снять ваш головной убор...

(Булгаков)

(90) Попрошу не рыдать в кабинете!

(Булгаков)

Obecność performatywów o grzecznościowym wymiarze mimo wszystko tylko formalnie nadaje pobudzeniu charakter prośby. Nadal eksplikowana jest tutaj kategoriyczna intencja, choć już nie rozkazu, ale raczej nie znoszącego sprzeciwu żądania, performatyw pozwala więc w pewnym stopniu inaczej ukierunkować illokucyjną siłę wypowiedzi.

W dialogu pobudzenie wyrażone konstrukcją z bezokolicznikiem ma kategoriyczny charakter. Jednak we współczesnym języku rosyjskim powszechne jest użycie tych form w tekstach instrukcji. Zgodnie bowiem z lingwistycznym umotywowaniem konstrukcje z bezokolicznikiem dobrze przekazują charakterystyczną dla instrukcji anonimowość (nieokreśloność) adresata i liczbę potencjalnych jej wykonawców (Храковский, Володин, 1986, s. 166; Кожина, 1983, s. 178). I tutaj wskazana forma gramatyczna przybiera nieco inny illokucyjny wydźwięk:

(91) Одну чайную ложку кофе засыпать в чашку, залить горячей водой и размешать до полного растворения.

Odczytywana jest tutaj rekomendacja z pragmatycznym wydźwiękiem działania na korzyść adresata, a konsekwencje niepodporządkowania się jej są dla odbiorcy oczywiste — z połowy łyżeczki kawy napój będzie za słaby, jeśli kawa nie będzie zalana wrzątkiem — nie zaparzy się. Wypowiedzi te odbierane są więc jako pewna sugestia, nie potwierdzona performatywnie rada.

3.3.6. Konstrukcje z predykatem wyrażonym czasownikiem w formie trybu przypuszczającego

Konstrukcjom z predykatem wyrażonym czasownikiem w formie trybu przypuszczającego (*Поставил бы ты чай / Postawiłbyś wodę na herbatę*) przypisuje się potencjalną możliwość funkcjonowania w funkcji pobudzającej (Розенталь, 1987, s. 206; 1997, s. 235). Interpretowane są jako impera-

tywne konstrukcje z nieimperatywnymi formami czasownika (Храковский, Володин, 1986, s. 205—207), które umiejscawia się na peryferii funkcjonalno-semantycznego pola imperatywności w języku rosyjskim, a także polskim (Łuczak, 1997, s. 109)⁸. Za wypowiedzi z jednoznacznie nakładającym znaczeniem uznawane będą tylko konstrukcje trybu przypuszczającego skierowane wprost do interlokutora, w których ty-odbiorca będzie zwerybalizowany semantycznie (*ты бы ложился, вы бы пришли*), albo jego obecność jednoznacznie potwierdzi kontekst sytuacyjny.

W kontekstach, w których działanie jest korzystne dla odbiorcy, odczytywany będzie permissywny typ kauzacji z pragmatycznym znaczeniem zbliżonym do rady, rekomendacji, co dodatkowo potwierdza semantyczny kontekst wypowiedzi (*лучше / lepiej*):

- (92) [...] **вы бы лучше за нервами смотрели.** Завтра же дайте мочу на анализ, не пейте много чаю и ешьте без соли совершенно.

(Булгаков)

W życzeniach z permissywną kauzacją orientowaną na korzyści interlokutora można doszukiwać się dodatkowego pragmatycznego znaczenia: ocena-obelga i kompromitująca dla mężczyzny sytuacja „biegania bez spodni” sugeruje szerszą illokucyjną interpretację permissywu, rada przybiera tutaj znaczenie ironiczne i szydercze:

- (93) **Ты бы брюки надел, сукин сын,** — сказала смягчаясь Маргарита.

(Булгаков)

Trudniejsze w interpretacji są sytuacje wskazujące na komitatywność działania ze współuczestnictwem nadawcy w działaniu. W nawiązaniu do po-

⁸ Wśród wydzielanych w gramatyce trybów irrealność możliwych działań realizuje się w wypowiedziach w trybie rozkazującym oraz przypuszczającym. W interpretacji składniowej gramatyka rosyjska wprowadza szczegółowy podział trybu irrealnego: przypuszczający (сослагательное наклонение), warunkowy (условное), optatyw (желательное), pobudzający samego ja-nadawcę (побудительное), a uznając bliskość życzenia i prośby wprowadza się nawet typ wypowiedzi o znaczeniu życzenia-prośby (ГРЯ, 1982, Т. 2, s. 108). W związku z tym, że „wtórnie formy trybu przypuszczającego wyzyskiwane bywają do formułowania prośb: *Приехал бы до нас, Хотел бы гербату з цытрын*” (Нагорко, 1996, s. 90—91), mówi się o pośrednim (wtórnym, transpozytywnym), także przenośnym czy bliskim trybowi rozkazującemu użyciu trybu przypuszczającego w funkcji pobudzającej (Храковский, Володин, 1986, s. 226, 206). W zasadzie więc zarówno w języku rosyjskim, jak i polskim odczytuje się tutaj różne illokucyjne znaczenia: życzenia (*мiał бы ochotę na lody*), ale także złagodzonego rozkazu (*Przestalibyście hałasować!*) (EWOJP, 1978, s. 359), rady (*А ты бы, Митя, пожалел меня*) (Розенталь, 1997, s. 235).

przedniej części pracy, w takim kontekście realizacji aktu mowy interpolacja illokucyjnej funkcji obejmuje intencję propozycji *предлагаю поговорить*:

(94) Гайдар. **Поговорить бы** надо. [...]

Горлов. Хорошо.

(Корнейчук)

W wypowiedziach z faktytywną kauzacją jednoznacznie orientowanych na przyczynienie korzyści samemu sobie w przypadku interpolacji bardzo łatwo wprowadza się performatyw prośby *прошу вас*, co może potwierdzać reakcja interlokutora (96):

(95) **Вы бы лучше**, Тамарочка, обо мне шефу доложили. Я уж сорок минут тут у вас прохлаждаюсь.

(Михалков)

(96) **Вы бы свет зажгли**. Стемнело на улице.

Кай: (Зажёг лампу)

(Арбузов)

Wtórne typy nakłaniania z faktytywną kauzacją mogą nieść w dialogu także dodatkowy illokucyjny wydźwięk wymówki, zniecierpliwienia, wobec czego realizują bardziej kategoriyczny typ pobudzenia — żądanie:

(97) Дарданел (Иналу). Парень, если деньги мне присланы, зачем ты им раздаёшь? Отдай сюда! И нечего всех оповещать. **Принёс бы в дом**. А то кричишь на всё село.

(Добози)

3.3.7. Konwencjonalne pośrednie akty mowy ze zwyczajowo przypisywanym im dyrektywnym znaczeniem

Pojęcie pośredniego czy ukrytego, jak piszą inni lingwiści, aktu mowy (*косвенный речевой акт* w rosyjskiej terminologii), zostało zdefiniowane przez J. R. Searle'a jako użycie jednego illokucyjnego aktu do realizacji innego aktu, np. pytanie *У вас есть соль?* jako prośba o podanie soli (Серль, 1986с, s. 196)⁹. Ukryte akty mowy stanowią nieograniczony zasób materiału języko-

⁹ J. R. Searle przedstawia złożony proces wnioskowania, dzięki któremu możliwa jest interpretacja takich pytań zgodna z ich dyrektywnym celem i oczekiwaniami nadawcy (Серль, 1986с, s. 199–200). W interpretacji A. Awdiejewa mechanizmem inferencji dla analizy ukrytych aktów mowy typu: *Чы можа ми пані падаць сол?* jest fakt naruszenia zasady informatywności, gdyż nadawca zadając takie pytanie, z góry zna na nie odpowiedź (*tak*).

wego, w którym zasady wnioskowania są ściśle uzależnione od konkretnej sytuacji. Dlatego ograniczymy je tylko do pytań konwencjonalnych z z a s a d y odczytywanych w dialogu jako pobudzenia, np. dotyczą możliwości spełnienia przez odbiorcę prośby *Можете ли вы передать соль?*, prośby orientowanych na chęci ich spełnienia przez adresata *Удобно ли будет вам прийти в среду*, pytań, w których w kontekst wchodzi eksplicytny pobudzający performatyw *Могу ли я попросить вас снять шляпу?*:

(98) — *У вас не найдётся ложки?* — обратилась она к проводнику.

(Урусова)

(99) — Простите, пожалуйста, товарищи! *Можно вас попросить чуть потише?*

— Пожалуйста, — говорит мужчина и выключает транзистор.

(Трифонов)

(100) — *У вас есть часы?*

— Без пяти два.

— Спасибо.¹⁰

Interpretacja wskazanych pytań jako prośby jest ściśle uzależniona od sytuacji, w jakiej są wypowiedziane, gdyż nie można wykluczyć, że w wielu przypadkach zostanie w nich zachowana podstawowa funkcja interrogatywu (*У тебя есть часы* jako rzeczywiste zapytanie, czy ktoś posiada zegarek). Wskazówkę takiej interpretacji daje R. Conrad, który pisze, iż zdanie pytające używane jest zgodnie ze swoją podstawową funkcją, kiedy wypowiedziane zostaje w sytuacji pytania. Natomiast kiedy warunki te nie są zachowane, zachodzi „nieinterrogatywna interpretacja zdania, gdyż w tym przypadku ma miejsce użycie zdania niezgodnie (lub niezupełnie zgodnie) z jego podstawową funkcją” (Конрад, 1986, s. 381). Wyróżnia się bowiem „klasy sytuacji”, dla których za pomocą pytania wyrażana jest prośba, np. w sytuacji zakupów, w restauracji, nie jest przyjęte zadawanie pytania na temat działania, które bezpośrednio nie wchodzi w sferę obowiązków ekspedientki, kelnera. Dlatego pytanie *У вас есть соль?* nigdy nie zostaje zadane w sklepie, jeśli nie chce się tej soli kupić. Dla uzyskania jedynie informacji o tym, czy sól jest w sprzedaży, konieczne są — jak sugeruje R. Conrad — jakieś

Dla odbiorcy jest jasne, że nadawca wskazuje na określony przedmiot (*соль*), a ponieważ nie przekazuje przy tym żadnej nowej informacji o tym przedmiocie, najprawdopodobniej ma na myśli jakiś dodatkowy sens pragmatyczny. W reinterpretacji pytań jako próśb pomocna jest więc analiza informacji tła (Авдеев, 1987, s. 55—56).

¹⁰ N. I. Formanowska wskazane konstrukcje pytajne, mimo powierzchniowej formy interrogatywu, wprowadza nie do grupy pytań informacyjnych, ale do klasy próśb, gdzie scharakteryzowane zostały jako niekategoryczne, uprzejme i szeroko rozpowszechnione w codziennych sytuacjach, w sferze usług (Формановская, 1989, s. 155).

dotkowe wyjaśnienia neutralizujące działanie: *Мне нужно только спросить, у вас есть соль? Я только хотел спросить, у вас есть соль?*

W związku z tym analiza pytań w funkcji prośb jako konwencjonalnych pośrednich aktów mowy opiera się na uwzględnieniu wielu typowych sytuacji ich użycia, np. w metrze jako prośba o przesunięcie się najodpowiedniejsza będzie formuła *Вы сейчас выходите?*, w przedziale pociągu *Не могли бы вы подвинуться? Не трудно ли будет вам подвинуться?* W konstrukcjach tych możliwe jest użycie różnych czasowników modalnych, w jednych kontekstach *мочь*, w innych *хотеть*, orientowanych odpowiednio na ja-mówiącego: *я хочу, могу ли я* lub na ty-nadawcę: *вы не могли бы, можете, можете ли вы*. Ze stereotypizacją tych aktów mowy wiąże się bezpośrednio wpływ powtarzalności danej sytuacji, np. w kolejce, w relacji kupno — sprzedaż, sytuacja wyznacza zakres użycia prośby, a rytualizacja pozwala na stosowanie skrótów kontekstowych, oszczędność środków językowych i opisanie modelowych sytuacji ich użycia. Jednocześnie szablonowe zachowanie uniemożliwia dowolną modyfikację skonwencjonalizowanych formuł. Nałożenie na wypowiedzane w kolejce *Пачку чаю, пожалуйста* dodatkowego elementu uprzejmości, zwyczajowo stosowanego w wielu innych kontekstach prośby *Не могли бы вы дать мне пачку чаю, Будьте добры, дайте мне, пожалуйста, пачку чаю* nie byłoby zasadne, wprowadziłoby do dialogu dodatkowe treści o samym mówiącym, który będzie postrzegany jako osoba zachowująca się odmiennie od przyjętej normy (np. obcokrajowiec). W takich stereotypowych sytuacjach chodzi więc o dostosowanie się do regularnie stosowanego przez użytkowników języka szablonu zachowania, które, w przypadku implicytności performatywnej wskazówki, w odpowiednim kontekście zawsze będzie odczytywane jako typowa realizacja odpowiedniej pragmatycznej funkcji pobudzenia.

3.3.8. Podsumowanie

Wypowiedzi pobudzające do konkretnego działania klasyfikowane w pragmatyce jako dyrektywne akty mowy realizują się w języku rosyjskim zarówno w konstrukcjach z eksplicytnym czasownikiem performatywnym, jak i w jego implicytności. Z jednej strony w semantyce performatywów założona jest podstawowa różnica pomiędzy określonymi znaczeniami illokucyjnymi, z drugiej zaś — szereg indywidualnych cech budujących daną sytuację warunkuje użycie performatywów, w wyniku czego mogą one nabierać w rozmowie różnych odcieni pragmatycznych i w dialogu uwidaczniają się ich różne illokucyjne zabarwienia. Te pragmatyczne modyfikacje zachowują się także jeśli brak performatywu, gdyż mimo jego powierzchniowej nieobecności, pozostaje dyrektywny kontekst, semantyczne znaczenie propozy-

cji, sytuacja jej użycia, intonacja, które w całości zachowują i przejmują jego znaczenie, a nawet czasem je intensyfikują. Poszczególne formy gramatyczne, w tym konstrukcje imperatywne oraz pewne nieimperatywne formy czasownika, pytania w funkcji prośb i skróty kontekstowe, jednoznacznie odczytywane są jako wypowiedzi pobudzające dzięki ich modelowemu przypisaniu określonym kontekstom. W nakreślonej sytuacji użycia danej wypowiedzi (w tekstach literackich oczywiście pomocny może być komentarz autora, jak również replika interlokutora, nakreślony dalszy rozwój dialogu) łatwa okazuje się interpolacja implicytnych performatywów, których illokucyjna funkcja realizuje się w konwersacji.

Zakończenie

Praca dotyczy mechanizmów użycia języka w dyskursie ujętych w aspekcie pragmatyki językowej ze szczególnym uwzględnieniem teorii aktów mowy. Omówiono w niej sposoby sygnalizowania siły illokucyjnej w wypowiedzeniach od strony implicytności performatywów z drugim elementem binarnego przeciwstawienia — ich eksplicytnością. Analizą objęto dwie klasy aktów mowy — asertywy oraz dyrektywy. Zbadano warunki (kontekstualne, sytuacyjne, semantyczno-pragmatyczne) ograniczające użycie eksplicytno-performatywnych realizacji asertywnych i dyrektywnych aktów mowy, jak również warunki determinujące ich implicytno-performatywne wyrażenie. Założenie o implicytno-performatywnej realizacji intencji illokucyjnej w aktach mowy wskazuje na jednostkę struktury pragmatycznej, w której illokucyjne znaczenie nie wypowiedzianego performatywu przenosi się na gramatykę, semantykę, składnię, intonację wypowiedzi adekwatnej do sytuacji, kontekstu, wzajemnych relacji współrozmówców. Implicytność, jako realizacja określonych intencji komunikatywnych przy powierzchniowym braku odpowiednich czasowników performatywnych, ma uzasadnienie w budowaniu tzw. dialogu normalnego, w którym rozmówcy minimalizują formę przekazu słownego, zerują elementy wnioskowania i wiadomości oczywiste bądź znane współrozmówcy.

W związku z tym odnośnie do wypowiedzi asertywnych przydatne okazało się teoretyczne uzasadnienie oddzielenia ich od ogółu oznajmień bez siły illokucyjnej — konstatywów. Uwzględniając terminologiczne rozgraniczenie asertywu jako aktu mowy i asercji jako pojęcia tradycyjnie stosowanego w logice, ostatecznie wśród ogółu wypowiedzi oznajmujących rozróżniono wypowiedzi asertywne, jako realizację intencji mówiącego z różnym stopniem natężenia jego przekonania (pewności, przypuszczenia, powątpiewania), od konstatywów, jako „relacji o świecie”. Subiektywne ustosunkowanie się do prezentowanych treści w wypowiedziach asertywnych ma wpływ na przebieg konwersacji i nie pozostaje obojętne dla stosunków między uczestni-

kami rozmowy. Ponieważ w swym zaangażowaniu w treść propozycji rozmówcy prezentują subiektywny punkt widzenia i indywidualny sposób postrzegania świata, ludzi, pewnych spraw, ich przekonania mogą krystalizować się w postaci wypowiedzi wartościujących. Rozwój linii dialogowej z realizacją asertywnego znaczenia illokucyjnego obejmuje złożone, często pragmatycznie niejednoznaczne sytuacje dyskusji, polemiki, a nawet sporu czy kłótni o „własnych przekonaniach” interlokutorów.

Natomiast obserwacja realizacji intencji illokucyjnej w wypowiedziach dyrektywnych wykazała, że najróżnorodniejsze odcienie pragmatycznego znaczenia nakładają się na wypowiedź pobudzającą zarówno z eksplicytnym, jak i implicytnym performatywem. Mimo iż w semantyce performatywów założone jest ich podstawowe znaczenie, to jednak nawet na — wydawałoby się — jednoznaczne czasowniki nałożone są kontekstualno-sytuacyjne ograniczenia, decydujące o ich pragmatycznej złożoności i niejednoznacznej pragmatycznej interpretacji. W związku z tym w analizowanych dialogach ujawniły się ich różne illokucyjne zabarwienia i różne odcienie pragmatyczne. Te pragmatyczne modyfikacje zachowują się także w implicytno-performatywnych wypowiedziach dyrektywnych. Analiza wykazała, w jakich typach pobudzeń siła illokucyjna jest stosunkowo łatwo odczytywana dzięki użyciu innych niż performatywy środków: gramatyki, intonacji, skrótów kontekstowych, które nie tylko zachowują, ale i często intensyfikują pragmatyczne znaczenie nie wypowiedzianego czasownika, dzięki czemu możliwa jest interpolacja implicytnych performatywów regulujących rozwój linii dialogowej.

Obserwacja szeregu mechanizmów, w tym kontekstualno-sytuacyjnych uwarunkowań nakładających na wypowiedź w języku obcym illokucyjne znaczenie, daje bogaty materiał, przydatny w nauczaniu zasad „naturalnego” zachowania językowego w języku rosyjskim jako obcym.

Bibliografia

- Апресян Ю. Д., 1986а, *Перформативы в грамматике и в словаре*. „Известия АН СССР. Серия литературы и языка”, т. 45, №3, 208—223.
- Апресян Ю. Д., 1986 б, *Некоторые соображения о дейксисе в связи с понятием наивной модели мира*. В: *Teoria tekstu*. Red. T. Dobrzyńska. Wrocław, 85—98.
- Апресян Ю. Д., 1995, *Проблема фактивности „знать” и его синонимы*. „Вопросы языкознания”, №4, 43—63.
- Арутюнова Н. Д., 1976, *Предложение и его смысл*. Москва.
- Арутюнова Н. Д., 1981, *Фактор адресата*. „Известия АН СССР. Серия литературы и языка”, т. 40, №4, 356—367.
- Арутюнова Н. Д., Падучева Е. В., 1985, *Истоки, проблемы и категории прагматики. Вступительная статья*. В: *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып. 16. Москва, 3—43.
- Арутюнова Н. Д., 1989, *„Полагать” и „видеть” (к проблеме смешанных пропозициональных установок)*. В: *Логический анализ языка*. Ред. Н. Д. Арутюнова. Москва, 7—30.
- Арутюнова Н. Д., 1992, *Язык цели*. В: *Логический анализ языка*. Ред. Н. Д. Арутюнова и др. Москва, 14—23.
- Бабайцева В. Ф., 1983, *Зона синкретизма в системе частей речи современного русского языка*. „Филологические науки”, 5, 35—43.
- Баранов А. Н., Крейдлин Г. Е., 1992, *Иллокутивное вынуждение в структуре диалога*. „Вопросы языкознания”, 84—99.
- Бельский А. В., 1953, *Побудительная речь*. „Учёные записки Московского педагогического института иностранных языков”, т. 6, 81—147.
- Беляева Е. И., 1988, *Функционально-семантическое поле императивной модальности в английском языке*. В: *Императив в разноструктурных языках. Тезисы докладов конференции „Функционально-типологическое направление в грамматике. Повелительность”*. Ленинград, 19—21.
- Беляева М. Г., 1998, *Вариативный ряд конструкций русской просьбы*. „Вестник Московского Университета”, Сер. 9: Филология, №1, 71—89.
- Бергельсон М. Б., 1988, *Проблема императива в контексте теории речевых актов*. В: *Императив в разноструктурных языках. Тезисы докладов конференции „Функционально-типологическое направление в грамматике. Повелительность”*. Ленинград, 21—23.
- Бирюлин Л. А., 1992, *Генерализованный императив в актах речи*. В: *Модальность и её связи с другими категориями*. Новосибирск, 13—17.

- Богданов В. В., 1985, *Перформативное предложение и его парадигмы*. В: *Прагматические и семантические аспекты синтаксиса*. Ред. И. П. Сусов. Калинин, 18—28.
- Богданов В. В., 1989, *Классификация речевых актов*. В: *Личностные аспекты языкового общения*. Ред. И. П. Сусов и др. Калинин, 25—37.
- Богданов В. В., 1990, *Речевое общение. Прагматические и семантические аспекты. Учебное пособие*. Ленинград.
- Богданов В. В., 1993, *Текст и текстовое общение*. Санкт-Петербург.
- Брызгунова Е. А., 1988, *Императивные высказывания в устной речи*. В: *Императив в разноструктурных языках. Тезисы докладов конференции „Функционально-типологическое направление в грамматике. Повелительность”*. Ленинград, 29—31.
- Булыгина Т. В., 1981, *О границах и содержании прагматики*. „Известия Академии Наук СССР. Серия литературы и языка”, т. 40, № 4, 333—342.
- Булыгина Т. В., Шмелев А. Д., 1988, *Конвенциональные и неконвенциональные элементы в выражении побуждения*. В: *Императив в разноструктурных языках. Тезисы докладов конференции „Функционально-типологическое направление в грамматике. Повелительность”*. Ленинград, 31—32.
- Булыгина Т. В., Шмелев А. Д., 1989, *Ментальные предикаты в аспекте аспектологии*. В: *Логический анализ языка*. Ред. Н. Д. Арутюнова. Москва, 31—54.
- Ванников Ю. В., 1962, *Безглагольные повелительные конструкции в русском языке*. Москва.
- Веденькова М. С., 1989, *Опыт прагматического анализа директивно-констативных высказываний*. В: *Прагматика и типология коммуникативных единиц языка*. Днепропетровск, 25—29.
- Вежбицка А., 1985, *Речевые акты*. Пер. С. А. Крылова. В: *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып. 16. Москва, 251—275.
- Вендлер З., 1985, *Иллокутивное самоубийство* [Z. Vendler, *Illocutionary suicide*, 1976]. Пер. А. А. Зализняк. В: *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып. 16. Москва, 251—275.
- Вольф Е. М., 1979, *Прилагательные в тексте* (‘система языка’ и ‘картина мира’). В: *Лингвистика и поэтика*. Москва, 118—135.
- Вольф Е. М., 1985, *Функциональная семантика оценки*. Москва.
- Гловинская М. Я., 1992, *Русские речевые акты и вид глагола*. В: *Логический анализ языка: модели действия*. Ред. Н. Д. Арутюнова и др. Москва, 77—84.
- Гловинская М. Я., 1993, *Семантика глаголов речи с точки зрения теории речевых актов*. В: *Русский язык в его функционировании. Коммуникативно-прагматический аспект*. Ред. Е. А. Земская, Д. Н. Шмелев. Москва, 158—218.
- Гордон Д., Лакофф Дж., *Постулаты речевого общения*. [D. Gordon, G. Lakoff, *Conversational Postulates*, 1975]. Пер. Н. В. Перцова. В: *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып. 16. Москва, 276—302.
- Грайс Г. П., 1985, *Логика и речевое общение* [H. P. Grice, *Logic and conversation*, 1975]. Пер. В. В. Туrowsкий. В: *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып. 16. Москва, 217—237.
- ГРЯ, 1960 — *Грамматика русского языка*. Т. 1. Ред. В. В. Виноградов. Москва.
- Демьянков В. З., 1986, *„Теория речевых актов” в контексте современной зарубежной лингвистической литературы (обзор направлений)*. В: *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып. 17. Москва, 223—234.
- Дмитровская М. А., 1988, *Знание и мнение: образ мира, образ человека*. В: *Логический анализ языка. Знание и мнение*. Ред. Н. Д. Арутюнова. Москва, 6—18.
- Долинин К. А., 1983, *Имплицитное содержание высказывания*. „Вопросы языкознания”, 6, 37—47.

- Ермакова О. Н., Земская Е. А., 1993, *К построению типологии коммуникативных неудач (на материале естественного русского диалога)*. В: *Русский язык в его функционировании*. Москва, 36—63.
- Иоанесян Е. П., 1989, *Проблемы эпистемического согласования*. В: *Логический анализ языка*. Ред. Н. Д. Арутюнова. Москва, 116—133.
- Казаков П. В., 1997, *Вводные слова в грамматическом описании в тексте*. „Вестник СПбГУ”, сер. 2, вып. 1, № 2, 52—56.
- Кифер Ф., 1985, *О роли прагматики в лингвистическом описании*. [F. Kiefer, *Zur Rolle der Pragmatic in der linguistischen Beschreibung*, 1978]. Пер. В. В. Туровский. В: *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып. 16. Москва, 333—348.
- Кобозева И. М., 1985, *О границах и внутренней стратификации семантического класса глаголов речи*. „Вопросы языкознания”, 6, 95—103.
- Кобозева И. М., 1986, „Теория речевых актов” как один из вариантов теории речевой деятельности. В: *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып. 17. Москва 7—21.
- Кодзасов С. В., 1989, *Перформативность и интонация*. В: *Логический анализ языка. Проблемы интенциональных и прагматических контекстов*. Ред. Н. Д. Арутюнова. Москва, 216—227.
- Кодзасов С. В., 1992, *Виды перформативности и их показатели*. В: *Логический анализ языка: модели действия*. Ред. Н. Д. Арутюнова. Москва, 130—134.
- Кожина М. Н., 1983, *Стилистика русского языка*. Москва.
- Конрад Р., 1985, *Вопросительные предложения как косвенные речевые акты*. [R. Conrad, *Fragesatze als indirekte Sprechakte*, 1983]. Пер. В. А. Булыгина. В: *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып. 16. Москва, 349—383.
- Косилова М. Ф., 1962, *К вопросу о побудительных предложениях*. „Вестник МГУ”. Сер. филол. и журналистики, № 4, 48—56.
- КРГ, 1989 — *Краткая русская грамматика*. Ред. Н. Ю. Шведова и В. В. Лопатин. Москва.
- Крушельницкая К. Г., 1970, *К проблеме имплицитного выражения в аспекте перевода*. В: *Вопросы теории и методики преподавания перевода. Тезисы Всесоюзной конференции*. Москва.
- Куанбаева Б. Ж., 1989, *Имплицитные грамматические средства выражения количества в современном немецком языке*. В: *Грамматика и текст (на материале немецкого языка)*. Сборник научных трудов Московского Государственного лингвистического университета. Ред. А. Д. Рябцева. Вып. 377. Москва, 40—49.
- Молчанова Г. П., 1976, *Императивные предложения и их лексико-грамматическая характеристика в современном английском языке*. „Сборник научных трудов Московского педагогического института иностранных языков”, Вып. 105, 29—50.
- Моррис Ч. У., 1983, *Основания теории знаков*. [Ch. Morris, *Foundations of the Theory of Signs*, Chicago, 1938]. Пер. с английского В. П. Мурат. В: *Семиотика*. Ред. Ю. С. Степанов. Москва.
- Мушинова А. Г., 1988, *О стилистико-прагматических функциях „точки зрения”*. В: *Прагматика и стилистика текста*. Алма-Ата, 129—137.
- Мушат И. И., 1987, *Импликационал текста в теории речевых актов*. В: *Текст в языке и речевой деятельности*. Ред. Ю. В. Весенников. Москва, 159—167.
- Муханов И. Л., 1989, *Пособие по интонации для иностранных студентов-филологов старших курсов*. Москва.
- Муханов И. Л., 1994, *Имплицитное эмоционально-оценочное содержание высказывания как текстообразующий фактор (к анализу диалогического дискурса)*. В: *Текст и методика его анализа*. Ч. 1: *Теоретические основы лингвистики текста*. Харьков, 49—53.

- Ожегов С. И., 1987, *Словарь русского языка*. Изд. 18. Москва.
- Остин Дж. Л., 1986, *Слово как действие* [J. L. Austin, *How to do things with words?* 1973]. Пер. А. А. Медникова. В: *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып. 17. Москва, 22—129.
- Падучева Е. В., 1985, *Высказывание и его соотносённость с действительностью*. Москва.
- Падучева Е. В., 1990, *Употребление видов в императиве: вариативность или прагматическая норма?* В: *Res Philologica. Филологические исследования*. Ред. Д. С. Лихачёв. Москва, 1991—1999.
- Падучева Е. В., 1991, *Говорящий: субъект речи и субъект сознания*. В: *Логический анализ языка: культурные концепты*. Ред. Н. Д. Арутюнова и др. Москва, 164—168.
- Павин Л. Г., 1993, *Семантика форм повелительного наклонения в русском языке*. „Филологические науки”, № 5—6, 82—89.
- Писарек Л., 1993, *Парадигма перформативного предложения в русском языке*. В: *Semantyka i problematyka w opisie języków słowiańskich. Materiały Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej (Sosnowiec 22—23 maja 1992 r.)*. Red. M. Blicharski i H. Fontański. Katowice, 13—26.
- Поспелова А. Г., 1992, *Функциональный аспект изучения речевых актов: иллокутивно-интерактивная характеристика*. В: *Трёхаспектность грамматики (на материале английского языка)*. Ред. В. В. Бурлакова. Санкт-Петербург, 68—85.
- Почепцов Г. Г., 1981, *Прагматика предложения*. В: И. П. Иванова, В. В. Бурлакова, Г. Г. Почепцов: *Теоретическая грамматика современного английского языка*. Москва, 267—281.
- Почепцов Г. Г., 1985, *О месте прагматического элемента в лингвистическом описании*. В: *Прагматические и семантические аспекты синтаксиса*. Ред. И. П. Сусов и др. Калинин, 12—18.
- Прокопчик А. В., 1955, *Структура и значение побудительных предложений в современном русском литературном языке*. Москва.
- РГ, 1982 — *Русская грамматика в двух томах*. Ред. Н. Ю. Шведова. Москва.
- Розенталь Д. Э., 1987, *Практическая стилистика русского языка*. Москва.
- Розенталь Д. Э., Голуб И. Б., Теленкова М. А., 1997, *Современный русский язык*. Москва.
- Розенталь Д. Э., 1998, *Секреты стилистики. Правила хорошей речи*. Москва.
- Рябцева Н. К., 1992, *Ментальные перформативы в научном дискурсе*. „Вопросы языкознания”, № 4, 12—28.
- Савельева Н. П., 1989, *Лексико-семантические группы — номинации репрезентативных речевых интенций*. В: *Лингвистические основы обучения русскому языку иностранных студентов-филологов*. Киев, 74—82.
- Саранцацрал Ц., 1987, *Способы выражения побуждения в русском языке*. Москва. [Автореферат кандидатской диссертации].
- Серль Дж. Р., 1986а, *Классификация иллокутивных актов* [J. R. Searle, *A classification of illocutionary acts*, 1976]. Пер. В. З. Демьянкова. В: *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып. 17. Москва, 170—194.
- Серль Дж. Р., 1986 б, *Что такое речевой акт?* (J. R. Searle, *What is a speech act?*, 1965). Пер. И. М. Кобозева. В: *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып. 17. Москва, 151—169.
- Серль Дж. Р., 1986 в, *Косвенные речевые акты* [J. R. Searle, *Indirect speech acts*. In: *Syntax and Semantics*, 1975]. Пер. Н. В. Перцов. В: *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып. 17. Москва, 195—222.

- Серль Дж. Р., Вандервекен Д., 1986, *Основные понятия исчисления речевых актов* [J. R. Searle, D. Vanderveken, *The Foundations of Illokutionary Logic*. Ch. 2. *Basic notions of a calculus of speech acts*, 1984]. Пер. А. Л. Блинова. В: *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып. 18. Москва, 242—263.
- СРЯ, 1983 — *Словарь русского языка в четырёх томах*. Москва. Академия Наук СССР.
- Соколов О. М., 1991, *Имплицитная морфология русского глагола*. Москва. Издательство Университета дружбы народов.
- Степаненко А. А., 1996, *Метакоммуникативные предикативные конструкции немецкого языка в сравнении с русским*. В: W. Gladrow, S. Heyl (Hrsg), *Slawische und deutsche Sprachwelt. Typologische Spezifike der Slawischen Sprachen im Vergleich mit dem Deutschen*. Frankfurt am Main, 87—95.
- Стросон П. Ф., 1986, *Намерение и конвенция в речевых актах* (P. F. Strawson, *Intention and convention in speech acts*, 1964). В: *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып. 17. Москва, 130—150.
- ТИК, 1992 — *Типология императивных конструкций*. Ред. В. С. Храковский. Санкт-Петербург.
- ТФГ, 1990 — *Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность*. Ред. А. В. Бондарко и др. Ленинград.
- Формановская Н. И., 1986, *О коммуникативно-семантических группах и функционально-семантических полях*. „РЯЗР”, № 3, 71—76.
- Формановская Н. И., 1987, *Русский речевой этикет: лингвистический и методический аспекты*. Изд. 2. Москва.
- Формановская Н. И., Акишина А. А., Акишина Т. Е., 1989, *Спросите, попросите...* Москва.
- Формановская Н. И., 1990, *Коммуникативно-прагматическое описание русского языка в целях его преподавания как иностранного*. В: *Русский язык и литература в общении народов мира: проблемы функционирования и преподавания*. Ред. В. Г. Костомаров, О. Д. Митрофанова, В. И. Назаров. Москва, 228—236.
- Формановская Н. И., 1994, *Прагматика побуждения и логика языка*. „РЯЗР”, № 5—6, 34—40.
- Формановская Н. И., 1995, *Функциональный аспект социокультурных явлений языка*. В: *Współczesne problemy dydaktyki języka rosyjskiego na różnych poziomach nauczania*. Red. M. Szymoniuk. Katowice, 7—13.
- Формановская Н. И., 1998, *К уточнению понятия „перформативное высказывание” и его интенциональное значение*. В: *Lingwistyka stosowana w nauczaniu języka rosyjskiego*. Red. M. Szymoniuk. Katowice, 9—16.
- Храковский В. С., Володин А. П., 1986, *Семантика и типология императива. Русский императив*. Ленинград.
- Шатуновский И. Б., 1988, *Эпистемические глаголы: коммуникативная перспектива, презумпции, прагматика*. В: *Логический анализ языка*. Ред. Н. Д. Арутюнова. Москва, 18—22.
- Шендельс Е. И., 1977, *Имплицитность в грамматике*. В: *Сборник научных трудов МГПИИЯ им. М. Тореца*. Вып. 112.
- Ajdukiewicz K., 1975, *Logika pragmatyczna*. Warszawa.
- Austin J. L., 1993, *Mówienie i poznawanie. Jak działać słowami* (J. L. Austin, *How to Do Things with Words*, 1975). Przeł. B. Chwedeńczuk. Warszawa, 550—708.

- Awdiejew A., 1987, *Pragmatyczne podstawy interpretacji wypowiedzi*. Kraków.
- Awdiejew A., 1989, *Semantyka a gramatyka, spór metodologiczny a praktyka badawcza*. „Biuletyn PTJ”, z. 42, 121—127.
- Awdiejew A., 1991, *Model gramatyki komunikacyjnej (projekt badawczy)*. W: *Studia nad polszczyzną mówioną*. T. 3. Red. B. Dunaj, K. Ożóg. Kraków, 9—38.
- Awdiejew A., 1992, *Wiedza potoczna a inferencja*. W: *Język a kultura*. T. 5. Red. J. Anusiewicz i F. Nieckula. Wrocław, 21—27.
- Bachtin M., 1986, *Estetyka twórczości słownej*. Tłum. D. Ulicka. Warszawa.
- Bednarek A., 1982, *Próba analizy semantycznej zdań z wyrażeniem „twierdzę, że...”* W: *Język — Teoria — Dydaktyka. Materiały V Konferencji Młodych Językoznawców-Dydaktyków*. Kielce, 48—54.
- Bralczyk J., 1978, *O leksykalnych wyznacznikach prawdziwościowej oceny sądów*. Katowice.
- Boniecka B., 1991, *Strategia konwersacji*. „Poradnik Językowy”, 1—2, 24—38.
- Bula D., Nowacka J., 1983, *Próba klasyfikacji aktów mowy*. „Socjolingwistyka” 5 [Warszawa—Katowice—Kraków], 15—21.
- Dąbrowska A., 1992, *Akty etykiety językowej wyrażające brak zgody z opinią rozmówcy*. W: *Język a kultura*. T. 6: *Polska etykieta językowa*. Red. J. Anusiewicz, M. Marcjanik. Wrocław, 115—120.
- EJO, 1993 — *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*. Red. K. Polański. Wrocław.
- EWOJP, 1978 — *Encyklopedia wiedzy o języku polskim*. Red. S. Urbańczyk. Wrocław.
- Furdal A., 1977, *Językoznawstwo otwarte*. Opole.
- Galasiński D., 1992, *Chwalenie się jako perswazyjny akt mowy*. Kraków.
- Gren Z., 1994, *Semantyka i składnia czasowników oznaczających akty mowy w języku polskim i czeskim*. Warszawa.
- Grice H. P., 1980, *Logika a konwersacja*. W: *Język w świetle nauki*. Wybór i wstęp B. Stanosz. Warszawa, 91—115.
- Grochowski M., 1976, *O pojęciu elipsy*. „Pamiętnik Literacki”, z. 1, 12—136.
- Grochowski M., 1978, *Czy zjawisko elipsy istnieje?* W: *Tekst. Język. Poetyka. Zbiór studiów*. Red. M. R. Mayenowa. Wrocław, 73—85.
- Grochowski M., 1983, *Metatekstowa interpretacja parentezy*. W: *Tekst i zdanie. Zbiór studiów*. Red. T. Dobrzyńska i E. Janus. Wrocław, 247—258.
- Grochowski M., 1987, *O pojęciu konwencji (wprowadzenie do analizy semantycznej)*. „Przegląd Humanistyczny”, 2, 95—103.
- Grochowski M., 1993, *Konwencje semantyczne a definiowanie wyrażen*. Warszawa.
- Grodziński E., 1980, *Wypowiedzi performatywne. Z aktualnych zagadnień filozofii języka*. Wrocław.
- Grodziński E., 1990, *Szkice z filozofii języka*. „Przegląd Humanistyczny” 12, 87—100.
- Grzegorzczkova R., 1989, *Językowe wykładniki intencji wypowiedzi*. „Biuletyn PTJ”, z. 42, 69—77.
- Grzegorzczkova R., 1990, *Wprowadzenie do semantyki językoznawczej*. Warszawa.
- Grzegorzczkova R., 1991a, *Problem funkcji języka i tekstu w świetle teorii aktów mowy*. W: *Język a kultura*. T. 4: *Funkcje języka i wypowiedzi*. Red. J. Bartmiński i R. Grzegorzczkova. Wrocław.
- Grzegorzczkova R., 1991b, *Obelga jako akt mowy*. „Poradnik Językowy” 5—6, 193—200.
- Honowska M., 1986, *„Ego” w systemie językowym*. „Biuletyn PTJ”, z. 40, 59—63.

- Jędrzejko E., 1987, *Semantyka i składnia polskich czasowników deontycznych*. W: „Prace Instytutu Języka Polskiego”. T. 65, Wrocław.
- Jodłowski S., 1976, *Podstawy składni polskiej*. Wrocław.
- Kalisz R., 1993, *Pragmatyka językowa*. Gdańsk.
- Klemensiewicz Z., 1969, *Zarys składni polskiej*. Warszawa.
- Klemensiewicz Z., 1984, *Podstawowe wiadomości z gramatyki języka polskiego*. Warszawa.
- Kleszczowa K., 1985, *Fakultatywność i obligatoryjność wyrażen argumentowych w konstrukcjach opisujących akty mowy*. „Polonica”, 11, 65–75.
- Kleszczowa K., Termińska K., 1983a, *Wypowiedzenia rozkaznikowe*. „Socjolingwistyka”, 5 [Warszawa], 115–127.
- Kleszczowa K., Termińska K., 1983b, *Nakładające zdania aluzyjne*. „Język Polski”, 42, z. 1–2, 33–42.
- Kotarbiński T., 1963, *Kurs logiki dla prawników*. Warszawa.
- Kozarzewska E., 1990, *Czasowniki mówienia we współczesnym języku polskim. Studium semantyczno-składniowe*. Warszawa.
- Labocha J., 1987, *Sposoby wyrażania żądania we współczesnej polszczyźnie mówionej*. Cz. 1: *Polonica XI — 1985*. Wrocław, 119–145.
- Labocha J., 1988, *Sposoby wyrażania żądania we współczesnej polszczyźnie mówionej*. Cz. 2: *Polonica XII — 1986*. Wrocław, 203–217.
- Laskowska E., 1992, *Wartościowanie w języku potocznym*. Bydgoszcz.
- Leech G. N., 1983, *Principles of Pragmatics*. New York.
- Lyons J., 1989, *Semantyka 2* [J. Lyons, *Semantics 2*]. Przeł. A. Weinsberg. Warszawa.
- Łuczaków I., 1997, *Wyrażanie imperatywności w języku rosyjskim i polskim*. Wrocław.
- Marcjanik M., 1982, *O użyciu performatywnym czasownika*. W: *Język — Teoria — Dydaktyka. Materiały V Konferencji Młodych Językoznawców-Dydaktyków*. Kielce, 64–71.
- Marcjanik M., 1992, *Typologia polskich wyrażen językowych o funkcji grzecznościowej*. W: *Język a kultura*. T. 6: *Polska etykieta językowa*. Red. J. Anusiewicz, M. Marcjanik. Wrocław, 81–88.
- Marcjanik M., 1995, *Funkcje komunikatywne performatywu „przepraszam”*. „Poradnik Językowy”, 2, 2–30.
- Nagórko A., 1996, *Zarys gramatyki polskiej*. Warszawa.
- Opalek K., 1974, *Z teorii dyrektyw i norm*. Warszawa.
- Ożóg K., 1984, *Grzecznościowe akty mowy*. W: *Studia nad polszczyzną mówioną Krakowa*. T. 2. Kraków, 147–157.
- Ożóg K., 1990, *Zwroty grzecznościowe współczesnej polszczyzny mówionej*. Warszawa—Kraków.
- Ożóg K., 1991, *Elementy metatekstowe ze składnikiem „mówię” w polszczyźnie mówionej*. W: *Język a kultura*. T. 4: *Funkcje języka i wypowiedzi*. Red. J. Bartmiński i R. Grzegorzewska. Wrocław, 183–194.
- Ożóg K., 1992, *O niektórych aspektach semantyki zwrotów grzecznościowych*. W: *Język a kultura*. T. 6: *Polska etykieta językowa*. Red. J. Anusiewicz, M. Marcjanik. Wrocław, 51–56.
- Padučeva E. V., 1992, *Wypowiedź i jej odniesienie do rzeczywistości. (Referencyjne aspekty znaczenia zaimeków)*. [E. B. Падучева, *Высказывание и его соотносительность с действительностью (Референциальные аспекты семантики местоимений)*, 1985]. Przeł. Z. Kozłowska. Warszawa.

- Piętkowa R., 1992, *Językowe strategie grzeczności w dyskusji* W: *Język a kultura*. T. 6: *Polska etykieta językowa*. Red. J. Anusiewicz, M. Marcjanik. Wrocław, 107—114.
- Pisarek L., 1995, *Речевые действия и их реализация в русском языке в сопоставлении с польским*. W: „*Slavica Wratislaviensia*”. T. 89. Wrocław.
- Pisarkowa K., 1975, *Składnia rozmowy telefonicznej*. Wrocław.
- Pisarkowa K., 1976, *Pragmatyczne spojrzenie na akt mowy*. „*Polonica*” 2, 265—279.
- Pisarkowa K., 1978, *Zdanie mówione a rola kontekstu*. W: *Studia nad składnią polszczyzny mówionej*. Wrocław, 7—20.
- Pisarkowa K., 1979, *Jak się tytułujemy i zwracamy do drugich*. „*Język Polski*” 59, 5—17.
- Pisarska A., Tomaszewicz T., 1996, *Współczesne tendencje przekładoznawcze: podręcznik dla studentów neofilologii*. Poznań.
- Puzynina J., 1984, *O dyskursie oceniającym i dyrektywnym w tekstach prasy codziennej*. „*Poradnik Językowy*” 2, 69—78.
- Puzynina J., 1987, *Funkcje języka i akty mowy*. „*Polonistyka*” 3, 163—172.
- Reszka J., 1995, *Obmowa, plotka, donos i oczernienie — rozważania semantyczne*. „*Poradnik Językowy*” 2, 31—35.
- Rittel T., 1985, *Kategoria osoby w polskim zdaniu*. Warszawa.
- Rytel D., 1982, *Leksykalne środki wyrażania modalności w języku czeskim i polskim*. Wrocław.
- Sarnowski M., 1996, *Obraza w świetle danych polszczyzny potocznej. Próba zarysu stereotypu*. W: „*Slavica Wratislaviensia*”. T. 94. Red. L. Pisarek. Wrocław, 75—84.
- Sarnowski M., 1997, *Kłótnia i spór (gatunki mowy widziane przez pryzmat ich stereotypów)*. W: „*Slavica Wratislaviensia*”. T. 98. Red. M. Jakóbiec-Semkowa. Wrocław, 85—96.
- Searle J. R., 1987, *Czynności mowy. Rozważania z filozofii języka* [J. R. Searle, *Speech Acts. An Essay in the Philosophy of Language*, 1977]. Przeł. B. Chwedeńczuk. Warszawa.
- Szymura J., 1978, *Między językoznawstwem generatywnym a filozofią języka potocznego. Uwagi o lingwistycznej teorii aktów mowy* J. M. Sadocka. „*Biuletyn PTJ*” 36, 131—148.
- Szymura J., 1982, *Język, mowa i prawda w perspektywie fenomenologii lingwistycznej* J. L. Austina. Wrocław.
- Tatarkiewicz W., 1988, *Historia filozofii*. Warszawa.
- Tischner J., 1983, *Myślenie według wartości*. Kraków.
- Tomiczek E., 1992, *Z badań nad istotą grzeczności językowej*. W: *Język a kultura*. T. 6: *Polska etykieta językowa*. Red. J. Anusiewicz, M. Marcjanik. Wrocław, 15—25.
- Warakomski J., 1991, *Problem znaczenia w komunikacji językowej*. W: *Język, znaczenie, rozumienie i relatywizm*. Red. Z. Muszyński. Warszawa.
- Warchala J., 1991, *Dialog potoczny a tekst*. Katowice.
- Wierzbicka A., 1971, *Metatekst w tekście*. W: *O spójności tekstu*. Red. M. R. Mayenowa. Wrocław, 105—121.
- Wierzbicka A., 1972, *Act of speech*. London.
- Wierzbicka A., 1973, *Akty mowy*. W: *Semiotyka i struktura tekstu*. Red. M. R. Mayenowa. Wrocław, 201—219.
- Wierzbicka A., 1983, *Genry mowy*. W: *Tekst i zdanie. Zbiór studiów*. Red. T. Dobrzyńska, E. Janus. Wrocław, 125—137.
- Wierzbicka A., 1986, *Analiza lingwistyczna aktów mowy jako potencjalny klucz do kultury*. W: *Problemy wiedzy o kulturze*. Red. A. Brodzka, M. Hopfinger, J. Lalewicz. Warszawa, 103—114.
- Witosz B., 1997, *Opis w prozie narracyjnej na tle innych odmian deskrypcji*. Katowice.
- Wunderlich D., 1976, *Studien zur Sprechaktheorie*. Frankfurt/M.

- Zaron Z., 1993, *Refleksje na temat wyrażenia „wierzyć”*. W: *Nazwy wartości. Studia leksykalno-semantyczne*. Red. J. Bartmiński, M. Mazurkiewicz-Brzozowska. Lublin, 231--238.
- Zdunkiewicz D., 1993, *Akty mowy*. W: *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*. T. 2: *Współczesny język polski*. Red. J. Bartmiński. Wrocław, 259—270.
- Ziemiński Z., 1975, *Logika praktyczna*. Warszawa.
- Żydek-Bednarczuk U., 1994, *Struktura tekstu rozmowy potocznej*. Katowice.

Изабеля Новак

Имплицитные перформативы в русском языке и их роль в конверсации

Резюме

В настоящей работе рассматриваются механизмы употребления языка в дискурсе. Проблематика охватывает одну из новейших областей лингвистики — прагматику, в том числе теорию актов речи. Анализ проводится в аспекте имплицитности перформативов, с чем непосредственно связан также второй элемент бинарного противопоставления — их эксплицитность. Интерпретация имплицитности в актах речи соотносится с единицей прагматической структуры, в которой прагматическое значение не высказанного перформатива переходит на грамматику, семантику, интонацию высказывания адекватного ситуации, регулируемого контекстом и интеракцией коммуникантов. Исследования подтверждают, что имплицитность переносится на ситуации так называемого „нормального диалога”, в котором собеседники стремятся к минимализации формы передачи содержания выраженного словами, сведением к нулю повторений, пропуском известных информации.

Автор ставит себе задачу проследить перформативные и неперформативные сигналы иллокутивного значения по отношению к двум классам актов речи, определяемых согласно пропозиции Серля как ассертивы и директивы. В работе было исследовано какие условия (семантические, грамматические, контекстуальные, ситуативные, прагматические) ограничивают употребление эксплицитных перформативов, а какие из них предопределяют правильное понимание интенции адресата. В качестве исследуемого материала были использованы диалоги в художественных текстах, в которых — даже при имитации разговорной речи — передаётся задуманная авторами коммуникативная ситуация, сложность интеракции, в которую входят собеседники, а также экстралингвистические факторы реализации отдельных актов речи.

Интерпретация ключевых понятий языковой прагматики даёт основания различить среди повествовательных высказываний констативы как описание мира и иллокутивные высказывания, в которых сигнализируется интенция адресата. Это позволяет сделать терминологические уточнения, согласно которым ассертив как акт речи отделяется от ассерции как понятия логики, а не языковой прагматики. Применяя на практике теоретические основания автор анализирует

конкретные языковые средства, которые отличают констатиры как описание мира от субъективного отношения к содержанию в ассертивных актах речи. Объектом анализа стали часто сложные, прагматически неоднозначные ситуации беседы, дискуссии, полемики, спора, ссоры.

Реализация иллокутивной интенции в директивных актах речи включает анализ просьб, разрешений, приказов требований, запретов, умолений, советов, рекомендаций, предложений. Выводы исследований подтверждают, что самые разнооюренные оттенки прагматического значения накладываются на побудительное высказывание как с эксплицитным, так и имплицитным перформативом, притом, что даже, казалось бы, однозначные перформативы контекстуально обусловлены, в связи с чем их интерпретация осложняется. При имплицитности преформатива директивный контекст, ситуация, семантическое значение пропозиции, отдельные грамматические формы, в том числе императивные конструкции и некоторые неимперативные формы глагола, вопросы в функции просьб и контекстуальные сокращения полностью сохраняют, а даже интенсифицируют прагматическое значение не названного глагола.

Проведённый анализ механизмов, которые придают высказыванию иллокутивное значение может быть использован в обучении русскому языку как иностранному.

Izabela Nowak

Implicit performatives in Russian and their role in conversation

S u m m a r y

The present study concerns linguistic pragmatics and the speech act theory. Speech acts have been studied with reference to the implicitness of performatives directly linked with the other element of the binary opposition, i.e. their explicitness. The interpretation of implicitness in speech acts points to the unit of pragmatic structure, where the pragmatic meaning of an unlettered performative shifts to the grammar, semantics and intonation of the utterance which is adequate in a given situation and is regulated by the context and the interlocutors' action. It has been confirmed that such implicitness is characteristic of 'normal dialogues', where interlocutors tend to minimize verbal communication and often leave out obvious elements of information.

The author's aim has been to investigate both performative and nonperformative signalling of illocutionary meaning referring to two types of speech acts, defined by Searle as assertives and directives. She has tried to find out what (semantic, grammatical contextual, situational, pragmatic) conditions limit the use of explicit performatives and which of them (being implicit) determine the right interpretation of the speaker's intentions. The language material is dialogues taken from artistic texts that imitate colloquial speech.

The interpretation of the key notions of pragmatics allows one to define constatives as accounts of the world and illocutionary utterances, in which the speaker's intentions are signalled. The notion of assertive should be clearly distinguished from that of assertion, which is a logical rather than a linguistic term. The author analyzes concrete linguistic devices that make constatives distinct from subjective ways of speaking in assertive speech acts. The subject of the observation has been conversations, debates, arguments and quarrels, which are often pragmatically ambiguous.

The illocutionary force of directive speech acts has been analysed on the basis of requests, permissions, commands, demands, prohibitions, suggestions, advice and recommendation. The conclusions show that all kinds of pragmatic meaning are found in the utterances with both explicit and implicit performatives. Even apparently unambiguous performatives are pragmatically complex and resist unequi-

vocal interpretation. In the case of implicit performatives the pragmatic sense of the unnamed verb is conveyed or even intensified by the directive context, situation, semantic meaning of the proposition, grammatical forms, including imperatives and certain non-imperatives, interrogative requests, contextual shortcuts and intonation.

The study provides rich language material that can be used in teaching Russian as a foreign language.

Redakcja
Barbara Malska

Redakcja techniczna
Barbara Arenhövel

Korekta
Anna Rogóż

Copyright © 2000 by
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
Wszelkie prawa zastrzeżone

ISSN 0208-6336
ISBN 83-226-1016-5

Wydawca
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
ul. Bankowa 12 B, 40-007 Katowice

Wydanie I. Nakład: 200 + 50 egz. Ark. druk. 8,5. Ark. wyd. 11,0.
Papier offset. kl. III, 80 g
Cena 13 zł

Skład i łamanie: Pracownia Składu Komputerowego
Wydawnictwa Uniwersytetu Śląskiego
Druk i oprawa: PERGAMON s.c. Wydawnictwo—Drukarnia
ul. Zakątek 6, 43-100 Tychy

PN 1920

nr inw.: BG - 299761

BG 299761